

ПРЕЗИДЕНТИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ЗА 100 РОКІВ ЇЇ ІСНУВАННЯ

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВНЕСОК
В ПРОГРЕС ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ НАУКИ**

Дупленко
Юрій Костянтинович

Руда
Світлана Петрівна

Савчук
Варфоломій Степанович

Онопрієнко
Валентин Іванович

Гамалія
Віра Миколаївна

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДОСЛІДЖЕНЬ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ТА ІСТОРІЇ НАУКИ ІМ. Г.М. ДОБРОВА

ПРЕЗИДЕНТИ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ЗА 100 РОКІВ ЇЇ ІСНУВАННЯ

*НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВНЕСОК
В ПРОГРЕС ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ НАУКИ*

КИЇВ 2018

УДК 061.12.044.2(477)“1918/2018”

П 71

П71 Президенти Академії наук України за 100 років її існування: Науково-організаційний внесок в прогрес фундаментальної науки / В.М. Гамалія, Ю.К. Дупленко, В.І. Онопрієнко, С.П. Руда, В.С. Савчук; за ред. В.І. Онопрієнка; НАН України; ДУ «Ін-т дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва». – Київ: ДП «Інф.-аналіт. агентство», 2018. – 214 с.

ISBN 978-617-571-151-4

Національна академія наук України від самого свого заснування і по наш час була важливою ознакою нашої держави і в складних суспільно-політичних процесах ХХ століття відіграла роль системоутворюючого національного центру, сприяла консолідації суспільства та виявленню ресурсів його розвитку. В монографії показана діяльність її президентів Володимира Вернадського, Ореста Левицького, Миколи Василенка, Володимира Липського, Данила Заболотного, Олександра Богомольця, Олександра Палладіна, Бориса Патона в контексті завдань, що стояли перед українською державою і суспільством.

Рецензенти

член-кореспондент НАН України О.Ю. Митропольський,
доктор біологічних наук, професор О.Я. Пилипчук

Presidents of the Ukrainian Academy of Sciences during 100 years of its activity: scientific and institutional contribution into progress of fundamental science [Gamaliya, V.M., Duplenko, Y.K., Onopriyenko, V.I., Ruda, S.P., Savchuk, V.S.; V.I. Onopriyenko (Ed.)]. – Kyiv: DP«Inf.-analit. agenstvo», 2018. – 214 p.

National Academy of Sciences of Ukraine was an important feature of our country starting from its foundation and till nowadays. In complex socio-political processes of the 20th century it had an essential influence as important system-forming national center, and also contributed to the consolidation of society and identification of resources for its development. The activities of its presidents Volodymyr Vernadsky, Orest Levytsky, Mykola Vasylenko, Volodymyr Lypsky, Danylo Zabolotny, Oleksandr Bogomolets, Olexandr Palladin, Borys Paton in the context of the purposes of Ukrainian state and society were shown in this monograph.

УДК 061.12.044.2(477)“1918/2018”

© Гамалія В.М., Дупленко Ю.К., Онопрієнко В.І., Руда С.П., Савчук В.С., 2018

Вступ Заснування і розвиток Академії наук України як державотворчий чинник

Національна академія наук України від самого свого заснування і по наш час була важливою ознакою нашої держави, і в складних суспільно-політичних процесах ХХ століття відігравала роль системоутворюючого національного центру, сприяла консолідації суспільства та виявленню ресурсів його розвитку. Спробуємо під цим кутом зору оглянути її історію, не оминаючи суперечності різних її етапів.

В багатьох проектах реформування системи організації науки Росії в період між 1905 і 1917 рр. вченими обговорювалась проблема створення спеціальної мережі наукових установ різного профілю. Потреба формування такої мережі була продиктована доцільністю підсилення координації наукової діяльності в країні при одночасному забезпеченні демократизації наукового пошуку зі створенням нових територіальних наукових центрів. Свій розвиток ця ідея одержала в записці В.І. Вернадського «Про державну мережу дослідних інститутів», яку він оголосив на засіданні Комісії по вивченню природничих виробничих сил Росії в грудні 1916 р. в ній підкреслювались зростаючі необхідність і взаємовплив державної політики та наукової діяльності і пропонувався проект багатоступеневої системи державних наукових установ. Головна думка записки полягала в тому, що держава повинна фінансувати роботу вчених і ставити перед дослідниками завдання щодо забезпечення назрілих потреб суспільства, а вченим необхідно визначити конкретну тематику досліджень, координувати і здійснювати їх.

Особливо актуальною проблемою для великої імперії було територіальне розміщення установ науки. По суті всі центри вищої освіти і науки знаходились в Петербурзі, Москві і небагатьох університетських містах. Багато великих регіонів країні, особливо національні окраїни, по суті, взагалі не мали ніяких наукових осередків.

Одна з особливостей розвитку науки в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. полягала в тому, що різні форми організації науки мали чітко ви-

ражений імперський характер. Так, університети являли собою форпости російської науки. Тому національно-визвольний рух українського народу надавав великого значення створенню національних наукових центрів, в яких повинно було формуватися професійне співтовариство науковців з різних дисциплін, перш за все, в галузі українознавства. Це завдання було реалізоване у створенні в кінці XIX – на початку XX ст. двох наукових товариств академічного типу – Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1892 р.) і Українського наукового товариства в Києві (1907 р.). Значення цих наукових товариств для процесу інституціоналізації української науки виключно велике. Вони сприяли формуванню національної наукової спільноти науковців-професіоналів. В них почали формуватися перші наукові школи, були досягнуті значні наукові результати, особливо в тих дисциплінах, що безпосередньо пов'язані з українською культурою, – в історії, філології, етнографії. Наукове товариство імені Шевченка і Українське наукове товариство функціонували на принципах вільної наукової асоціації і протиставляли себе офіційній державній науці, яка була підкорена русифікаторській політиці самодержавства.

Революція 1917 р. в Росії сприяла національно-визвольному руху в Україні, який яскраво виявився в науці й освіті. З перших днів революції розгорнувся процес створення нових наукових товариств і територіальних відділень Українського наукового товариства. З утвердженням державності в Україні з'явилися і відомчі дослідницькі установи. Серед них першими в 1918 р. були засновані Сільськогосподарський вчений комітет і Геологічний комітет. Українське наукове товариство виступило носієм ідей щодо створення Української академії наук. На засіданні ради УНТ 8 липня 1917 р. було обрано комісію зі створення Академії наук. Однак, за Центральної Ради реальних кроків по організації Академії наук зроблено не було.

Сприятливий момент для розгортання підготовчої роботи з організації Академії наук України виник у умовах гетьманського правління. Навесні 1918 року В.І. Вернадського за ініціативою його товариша по кадетській партії, міністра освіти гетьманського уряду М.П. Василенка було запрошено в Київ для сприяння організації широкої культурної роботи, включаючи активізацію діяльності наукового співтовариства з перспективою організації Української академії наук. Цю пропозицію він сприйняв із захватом.

Великий досвід громадсько-політичної і науково-організаційної роботи Вернадського став у пригоді в період заснування Української академії наук. Він очолив у Києві три основні організаційні комісії: з вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, по вищих навчальних закладах і наукових установах та зі створення Національної бібліотеки.

Комісію з розробки законопроекту про заснування Української академії наук було сформовано під головуванням Вернадського на початку червня 1918 р. В.І. Вернадському пощастило залучити до комісії чимало відомих науковців і захопити їх перспективами створення академії.

На думку Вернадського, Українська академія наук не може бути побудована на зразок тих академій, які являють собою тільки зібрання вчених-аматорів. Вона повинна формуватися з учених, які одержують кошти від держави і віддаються дослідницькій роботі як основній справі свого життя – справі, що визнається державно важливою. Крім напрямів досліджень, що спрямовані на відродження національної культури, в Академії наук мають бути гідно представлені фундаментальні і прикладні науки, як основа для розвитку виробничих сил України, а також соціально-економічні дисципліни для вдосконалення політико-правової основи держави і раціоналізації ведення народного господарства.

Завдяки Вернадському та першим дійсним членам Академії вдалося сформуванати досить досконалу структуру Академії наук, засновану на цілісній концепції, яка акумулювала світовий досвід розвитку фундаментальної науки та досягнення української науки.

Найбільші успіхи і традиції були набуті українською наукою в галузі історії і філології. Історично-філологічний відділ УАН у відповідності з першим академічним статутом повинен був об'єднати 18 наукових напрямів, в тому числі такі історичні дисципліни, як історія загальна, слов'янська, литовська, українська, історична географія і етнографія, а також філософія; філологічні: історія всесвітньої літератури, загальне і українське мовознавство, арабо-іранська філологія, тюркологія, слов'янські мови, українська мова. Особлива увага приділялась науковій постановці досліджень в галузі українознавства у всій їхній багатогранності і взаємозв'язках зі світовою наукою та культурою.

Оригінальна концепція була покладена в основу Соціально-економічного відділу УАН. Вона була запропонована видатним економістом М.І. Туган-Барановським, який керував відділом лише півтора місяці (помер 21 січня 1919 р.). Відділ мав два наукових напрямки – економічний та юридичний. За статутом до економічного відносились 11 кафедр, з них 3 – теоретичні: соціологія, статистика, політекономія. М.І. Туган-Барановський вважав, що в Соціально-економічному відділі, як і в Фізично-математичному, повинні бути належно представлені прикладні дисципліни, і виділив для них кафедри економіки сільського господарства, торгівлі і промисловості, кредиту, банків і грошового обігу, фінансів, соціальної політики, кооперації. Крім того, передбачалися кафедри історії світового господарства і економіки та господарської географії України. Остання, на думку М.І. Туган-Барановського, особливо важлива, оскільки зобов'язана пристосувати загально-економічні теоретичні положення до практики господарського життя України. Він передбачав також створення

двох економічних інститутів – для вивчення економічної кон'юнктури і статистики населення України та двох постійних комісій для вивчення соціального стану населення і народного господарства.

Відносно становлення в УАН юридичних наук малося на увазі, що вони повинні займатися не стільки самою юриспруденцією, скільки її доктриною, не стільки технікою і практикою права, скільки його теорією. До того ж юридичні дисципліни мають бути тісно пов'язані з соціологічними дослідженнями. Передбачалося заснувати кафедри філософії права, його порівняльної історії, західноросійського і українського права, слов'янського законодавства, українського звичаєвого права, державного, адміністративного та міжнародного права, кримінології, громадянського права та громадянської політики, церковного права.

В.І. Вернадським був запропонований відділ прикладного природознавства, якому він надавав великого значення. Хоча цей відділ був заснований пізніше, він став прикметною ознакою Академії наук саме України.

Помилкою була спроба запровадити кафедральну структуру Академії наук, на зразок Російської академії наук, що на той час вже було анахронізмом, і на початку 1930-х років вона була замінена сучасними інститутами. Разом з тим Вернадський розумів недоліки РАН, обумовлені її статутом: великі перешкоди на шляху створення нових лабораторій та інституціоналізації нових наукових напрямів, що не дозволяло встигати за швидким рухом наукових знань. У ХХ столітті це вже був системний недолік, якого треба було позбутися. Тому статут УАН пропонував створення більш мобільних комісій, які б не обмежувались штатним розписом академічних установ, а розширювалися за рахунок всіх охочих досліджувати науково-прикладні проблеми. Це був суто демократичний принцип, який зараз можна кваліфікувати як прояв громадянської ініціативи. Комісія з організації УАН вважала, що статут Академії наук повинен містити в собі принцип, який дозволяв би протягом певного часу створювати нові установи, включати в своє підпорядкування позаакадемічні науково-дослідницькі структури, тобто бути гнучким, відкликатись на завдання часу. Крім інститутів і кафедр, які об'єднували штатних співробітників Академії наук, було обумовлено заснування комісій для залучення до співробітництва з Академією наук спеціалістів різного профілю. Такі комісії повинні були створюватись оперативно і виконувати функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові і технічні сили певного напрямку.

Великого значення Вернадський надавав Комісії для вивчення природних багатств України, що була організована ним на зразок аналогічної комісії, яку він заснував в Російській академії наук у 1915 р. Вернадський вважав, що, крім інститутів і кафедр, які об'єднують штатних співробітників Академії наук, слід створити низку великих комісій, щоб залучити до співробітництва з Академією наук фахівців різного профілю. Такі комісії можна було оперативно створювати, надаючи їм функції своєрідних

центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові й технічні сили певного наукового напрямку.

Комісія з вивчення природних багатств України вважала своєю метою створення систематичної колективної праці «Природні багатства України» з рекомендаціями щодо їх раціонального використання. Вже на початку квітня 1919 р. було організовано перші секції згаданої комісії: теплову, будівельних матеріалів, підземних багатств і гідрології. Дещо пізніше було створено секції: хіміко-технологічну, прикладної фізики, сільського господарства. Комісія об'єднувала багатьох українських спеціалістів – природознавців та інженерів. Найчисленнішими були секції геологічного профілю. Питання техніки розроблялися у секціях гідротехнічній, будівельних матеріалів тощо. Серед інших гідротехнічних проблем комісія вивчала питання про енергетичне використання вод Дніпра у районі його порогів. Уже в перші роки роботи комісії було одержано важливі результати з гірничо-геологічних проблем, з питань меліорації та гідротехніки, хімічної переробки кам'яного вугілля, будівельних матеріалів.

На початку серпня 1919 р. УАН виступила з ініціативою створення Комітету для охорони пам'яток старовини, мистецтва і культури.

Концепція Української академії наук мала системний і оригінальний характер, була новаторською у справі організації науки.

У 1919-1920 рр. в умовах перманентної зміни влади Академії наук треба було багато зусиль витратити на відстоювання своєї автономії. Спроби політизувати діяльність УАН були ініціативою різнобарвних влад у Києві, але академікам вдалося відстояти незалежність Академії.

З 1921 р. почалися спроби радянського уряду адміністративними методами перебудувати «буржуазну» УАН, що працює за «гетьмансько-петлюрівським статутом». У 1921-1923 рр. Раднарком УСРР прийняв низку постанов по Академії наук. Нове Положення про ВУАН (1921 р.) мало замінити статут 1918 р. Але ще кілька років Академія продовжувала жити за старим статутом. Наприкінці 1921 р. Наркомос прийняв ухвалу про ревізування ВУАН та її установ. Ревізійна комісія скоротила штати Академії майже в 5 разів.

1923 р. до складу ВУАН входило 35 науково-дослідних установ (інститутів, комісій, кабінетів, кафедр тощо). При Академії працювало 5 наукових товариств. Наукову роботу вели 37 академіків, 111 штатних і 275 позаштатних наукових працівників.

Попри труднощі організації дослідницької роботи, у перші роки існування Академії значно розширився спектр досліджень у галузях природознавства. На кафедрі математичної фізики (академік М.М. Крилов) розроблялися наближені рівняння, одержані ефективні формули оцінки помилок у математичній фізиці. Проблеми електролітичної дисоціації неводних розчинів, над якими працювала кафедра хімії (ака-

дем'як В.О. Плотніков), мали велике практичне значення для розвитку органічної та неорганічної хімії, гідроелектрометалургії тощо. Кафедра геології (академік П.А. Тутковський) провела перші експедиції по території України. Важливу роботу з акліматизації в північних районах України винограду, персиків, лікарських рослин провадив Акліматизаційний сад (академік М.Ф. Кащенко). Інститут технічної механіки (академік К.К. Симінський) вивчав фізико-механічні властивості гірських порід України для використання їх у якості будівельних матеріалів.

В Історико-філологічному та Соціально-економічному відділах розроблялися теми, що дали важливі результати. Це – проблеми української історіографії (академік Д.І. Багалій), української літератури (академік С.О. Сфремов), історії Персії та Туреччини (академік А.Ю. Кримський), історії права (академік М.П. Василенко), економічної географії України (академік К.Г. Воблій). Кілька збірок з історії міст і сіл опублікувала Комісія історико-географічного словника (О.С. Грушевський). Вийшли друком томи словника української мови, термінологічні словники.

Зростаючі тенденції централізації і бюрократизації суспільного життя неминуче вели до політизації науки, скорочення та заборони різноманітних ініціативних її форм. 1921 р. було ліквідоване Українське наукове товариство, а його секції злилися з установами Академії наук. Усіх негараздів примусової централізації зазнав Український Геологічний комітет, який став відділенням Геологічного комітету в Петрограді, було закрито ряд наукових і просвітницьких товариств, сумним виявився експеримент з університетами, перетвореними в інститути народної освіти.

Незважаючи на труднощі соціально-економічного розвитку, у 1920-ті роки загальна ситуація в науці характеризувалася певним балансом державних та ініціативно-суспільних форм організації. Існувала велика кількість наукових товариств і асоціацій, які доповнювали і збалансовували державні наукові установи. Але вже з початку 20-х років здійснювався наступ владних структур на диференційовану організаційну структуру науки. Проте до кінця 20-х років існувало багато наукових товариств, деякі – в структурі Академії наук.

До середини 20-х років в СРСР підсилилася тенденція централізації не лише в державно-політичному плані, але й в галузі наукової політики. На жовтневій нараді 1924 р. головних управлінь наукових установ республік позиції України і РРФСР принципово розійшлися. Представники Головнауки РРФСР доводили інтернаціональну суть науки, з чого нібито виходила неминучість її централізації під егідою найбільш авторитетного наукового центру РРФСР. Україна відстоювала автономний розвиток науки в республіках. Нарада більшістю голосів прийняла пропозицію української делегації.

Ця проблема обговорювалася і на Всеукраїнському з'їзді у справі вивчення продуктивних сил і народного господарства України. З'їзд

прийняв рішення про координацію української науки з науками інших союзних республік шляхом більш активного обміну інформацією, розширення комунікаційних зв'язків і т. д., але виступив проти створення союзних структур управління науковими установами. Дана постанова була прийнята в січні 1925 р. Однак уже влітку того ж року Раднарком СРСР оголосив про присвоєння Російській академії наук статусу всесоюзної. Ця акція, природно, викликала негативну реакцію з боку українських учених.

На думку М.С. Грушевського, деякою гарантією незалежності ВУАН від союзних структур було б прийняття відповідного статуту АН СРСР, свій варіант якого повинна була підготувати ВУАН. В основу майбутнього статуту він пропонував покласти концепцію про організацію АН СРСР як всесоюзної асоціації національних академій. Українські вчені виступили з протестом проти механічного присвоєння Російській академії наук статусу всесоюзної, оскільки це загрожує розвитку національних культур. Передбачалося розробити проект союзної асоціації наукових установ республіки і сприяти тому, щоб підготовка і затвердження статуту АН СРСР проходили за безпосередньої участі республіканських наукових установ.

Однак, на січневій нараді 1926 р. Головна наука СРСР практично одностайно пройшла резолюція, в якій створення всесоюзної наукової асоціації визнавалося передчасним. Було прийнято рішення про створення мережі республіканських наукових організацій на основі місцевих продуктивних сил, культурних і національних традицій. Установи ж, діяльність яких виходила за рамки окремих республік, визнавалися всесоюзними, залишаючись, разом з тим, у підпорядкуванні республік. Фінансування подібних наукових організацій або програм досліджень повинно було здійснюватися з союзного бюджету.

В статуті АН СРСР, який увійшов у дію в 1927 р., пропозиції України не були відображені. Такий фінал дискусії щодо розмежування функцій союзних і республіканських наукових установ визначив подальше підсилення централізації в проведенні наукової політики, яка поставила наукові установи республіки в підпорядковане, гірше становище в порівнянні із всесоюзними.

Одним із найважливіших явищ суспільно-політичного і культурного життя України 20-х років була українізація, яка справила на розвиток науки величезний вплив, поживала, значною мірою, культурну діяльність українських учених. Як політика і як важіль національно-культурного відродження України, українізація цікава саме тому, що здійснювалася силами інтелігенції, яка була не лише об'єктом українізації, а й її дійовим суб'єктом. Українізацію 1920-х років слід розглядати як важливий чинник національного державотворення в умовах союзної держави.

Важливим етапом у політиці українізації стала діяльність уряду України на чолі з його головою Х.Г. Раковським щодо захисту прав Радянської України в період утворення СРСР. На VII Всеукраїнському з'їзді рад

у Харкові 10-14 грудня 1922 р. депутати підтримали ідею Союзу, сподіваючись, що це буде справді спілка суверенних держав, але виступали за реальні конституційні гарантії прав кожної республіки. При затвердженні 30 грудня 1922 р. Декларації про утворення Союзу РСР і союзного договору було визначено, що останні тексти цих документів з урахуванням зауважень і пропозицій союзних республік мав затвердити наступний з'їзд рад. Пропозиції радянських республік, і, зокрема, України, з національного питання були детально розглянуті XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. Виступаючи на з'їзді, голова Раднаркому України Х.Г. Раковський рішуче критикував позицію ЦК РКП(б) щодо формування союзних керівних органів, пропонуючи відібрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам.

Наполеглива діяльність уряду республіки за національний суверенітет у складі радянської федерації сприяла концентрації уваги на гострих національних проблемах народів, об'єднаних в єдиний союз. Хоча з'їзд не став гарантом суверенного розвитку радянських республік, але його рішення визначили «політику коренізації», яка була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні партійного й державного апарату, видання спеціальних законів, які б забезпечували вживання рідної мови в усіх державних органах та установах.

Однією з важливих особливостей політики українізації стало те, що в ході проведення вона була підтримана значними громадянсько-політичними силами і вилілась у широкий суспільний процес. 27 липня 1923 р. Раднарком УСРР прийняв декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ». У декреті йшлося про підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів, про обов'язкове викладання в неукраїнських школах української мови і українознавства, про забезпечення шкіл підручниками і дитячою літературою. На українську мову переводилося викладання в школах профосвіти, на вищих 3-річних педагогічних курсах, факультетах соціального виховання інститутів народної освіти, у школах сільськогосподарської та соціально-економічної освіти. Протягом 1923 і 1924 рр. в основному було створено законодавчу основу для розширення сфери застосування української мови.

1925-1926 рр. були тим рубежем, коли коренізація почала переростати у масштабну програму національного відродження, сприяння політичному і культурному розвитку національних меншин. У ході роботи з ліквідації неписьменності і підвищення загальноосвітнього рівня народу чимало робилося для виховання національної самосвідомості, поваги до традицій, нового осмислення національних цінностей. Величезне значення курсу на українізацію полягало в тому, що він створював умови для культурного співробітництва обох частин України.

У пропаганді культурного єднання українців по обидва боки Збруча чимала роль належала Всеукраїнській академії наук.

Робота по розширенню суспільних функцій української мови гальмувалася проблемою національної термінології і лексикографії, насамперед, необхідністю підготовки якісних термінологічних словників. Підготовка словників стала головним завданням створеного 1921 р. в системі ВУАН Інституту української наукової мови, який до 1925 р. очолював А.Ю. Кримський. Під його керівництвом почала працювати Комісія по складанню академічного словника живої української мови, яку невдовзі очолив В.М. Ганцов, відомий діалектолог і спеціаліст з української літературної вимови. Один із засновників Академії наук і Всенародної бібліотеки України С.О. Єфремов, крім своїх основних занять у галузі літературознавства, у цей час чимало зусиль віддав лексикографічній роботі. Разом із А.Ю. Кримським він займався підготовкою академічного російсько-українського словника, разом із А. Ніковським – доповненого «Словаря української мови» Б. Грінченка. Він також очолював комісію зі складання біографічного словника діячів України.

Значною подією в громадсько-політичному житті України стало повернення із-за кордону у 1924 р. М.С. Грушевського. Рішення повернутися в Україну М.С. Грушевський прийняв під безпосереднім враженням від тих змін, які були пов'язані з проведенням політики українізації.

Обраний невдовзі академіком Всеукраїнської академії наук, М.С. Грушевський очолив науково-дослідну кафедру історії України, Археографічну комісію, а також дві секції при історико-філологічному відділі Академії. Згуртувавши навколо себе здібних дослідників (О. Гермайзе, Ф. Савченко, М. Ткаченко, С. Глушко та ін.), він поновив видання історичного квартальника (пізніше двомісячника) «Україна», по черзі разом з А. Кримським редагував «Записки історико-філологічного відділу», почав підготовку тритомника «Студії з історії України». Діапазон наукових інтересів М.С. Грушевського був величезний. Продовжуючи працювати над своєю головною роботою «Історією України-Руси», він керував також культурно-історичною комісією, чотирма комісіями по районного вивчення історії України, комісією української історіографії. Виключне значення мали створені М.С. Грушевським історичні установи, в яких працювало понад 100 дослідників, штатних і позаштатних. Крім цього, ним була створена мережа науково-дослідних установ по всій Україні та відновлені контакти з Науковим товариством ім. Шевченка та зарубіжними центрами українознавства.

Характерною особливістю досліджень М.С. Грушевського і його школи був соціологічний аналіз громадсько-економічних і політичних процесів української історії з використанням порівняльно-історичного методу. Дослідження історії України охопили всі періоди, всі суспільні верстви і всю територію України. Досліджувалася політична, соціально-

економічна, культурна, релігійна історія українського народу. Історична схема М.С. Грушевського була прийнята і визнана українськими істориками як загальна схема історії України, що встановлювала єдність історичного процесу від князівського часу і до відновлення державності після революції 1917 р.

Особливо важливе значення мало прагнення М.С. Грушевського розгорнути територіальне дослідження історії України, яке він назвав історичним районознавством України. Такий підхід продовжив програму В.Б. Антоновича, але значно розширив і поставив її на національну основу, дав новий імпульс історичним дослідженням.

Дослідження історії України з кінця минулого століття виконували функцію системоутворюючого ядра в українознавстві. Центрами їх розробки стали численні академічні установи і наукові товариства, як центральні, на зразок Історичного товариства Нестора Літописця, так і місцеві – в різних містах України. Академічні кафедри і комісії очолювали видатні вчені – М.С. Грушевський, Д.І. Багалій, М.Є. Слабченко, М.П. Василенко, О.І. Левицький та молоді талановиті дослідники – О.Ю. Гермайзе, В.О. Романовський, М.М. Ткаченко, Ф.Я. Савченко та ін.

Характерною рисою досліджень у галузі історії України в Академії наук стало те, що вони базувалися на міцних підвалинах документальних матеріалів. Археографічна комісія, Архів давніх актів, Центральний архів у Харкові, обласні архіви, архівосховища Росії дали дослідникам багатий матеріал для розвідок і узагальнень.

При організації Академії наук до числа першочергових завдань в галузі українознавства, перш за все, увійшли актуальні питання українського мовознавства: обґрунтування норм літературної мови, вивчення історії української мови, зокрема, розробка загальної схеми цієї історії і з'ясування питань української діалектології. У дореволюційному мовознавстві працювали визначні філологи – Я. Житецький, К. Михальчук, С. Потєбня. Вченими Академії наук були досягнуті в мовознавстві принципово нові результати.

Новим стало переосмислення досвіду розвитку провідної в українському мовознавстві етнографічної школи, що знаходила чистоту української мови в народній пісні, в фольклорі (Є. Тимченко, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко та ін.). Зусиллями визначних українських мовознавців 20-х років О. Синявського і М. Сулими спадщина етнографічної школи була критично переосмислена в світлі традицій літературної мови і логіки подальшого її розвитку. Визначне значення мали «Український правопис» (1928 р.) і «Норми української літературної мови» (1931 р.), в яких були синтезовані морфологічні і синтетичні норми української мови, а також другий і третій томи «Академічного словника», підготовленого великим колективом упорядників на чолі з С. Єфремовим, В. Ганцовим, Г. Голоскевичем, Б. Грінченком, А. Ніковським.

Продовженням досліджень етнографічної школи стало вивчення українських діалектів, що одержало широкий розмах (роботи Б. Ткаченка про полтавські, П. Попова про путивльські, П. Гладкого про київські, О. Синявського про чернігівські діалекти). Серед них виділявся нарис лінгвістичної географії П. Бузука. Два томи «Українського діалектного збірника» (1928 р., 1929 р.) повинні були стати початком постійних зусиль у цій галузі. Але особливе, перспективне значення мали праці В. Ганцова і О. Курило з опису діалектів Чернігівщини і Поділля, що стали відправною точкою в перегляді схеми генезису української мови.

У 1930-1932 рр. опубліковані дві частини першого тому «Історичного словника української мови» за редакцією Є. Тимченка. Багатотомний словник повинен був стати найважливішим джерелом для історії української лексики і мови, але вже підготовлений другий том був знищений. Кращими на десятиріччя виявилися «Курс історії української мови» Є. Тимченка і «Історія української мови» П. Бузука.

Плідною була діяльність Інституту української наукової мови, який очолював А.Ю. Кримський. П'ять його відділів, 33 секції видали 15 термінологічних словників із різних галузей науки. Через нестачу коштів не вдалося видати всі 34 словники, заплановані до випуску не пізніше 1929 р.

В галузі літературознавства видані повні або неповні зібрання творів майже всіх визначних українських письменників, починаючи від Івана Котляревського, з вступними статтями і коментарями. Видатним досягненням стало академічне повне видання творів Тараса Шевченка: в 1927 р. вийшов IV том (щоденник), у 1928 – III том (переписка), підготовлений VIII том (малярські твори). Академічні, напівакадемічні і популярні видання повних і вибраних творів українських класиків відчутно впливали на розширення історико-літературних досліджень. Крім колективних збірників, було опубліковано серію монографій і критично-біографічних нарисів, підготовлених на вперше впроваджених у науковий обіг архівних матеріалах і документах.

Вперше почали розроблятися питання історії української критики, методології і теорії літератури. Багато зроблено в справі вивчення світової літератури (А. Кримський, М. Зеров, П. Филипович та ін.). Величезне значення для розвитку літературознавства мала літературна дискусія 1925-1931 рр.

Центральне місце в дослідженні української літератури посіли Постійна комісія для видання пам'яток новітнього українського письменства та Історико-літературне товариство при I відділі ВУАН. Плідною була діяльність науково-дослідної кафедри історії української культури та Інституту ім. Т. Шевченка в Харкові і Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді. Багато зробили для збору рукописної спадщини українських письменників Центральний архів давніх актів, Всенародна бібліотека України, що комплектувала бібліотеку укра-

їнських класиків і займалася бібліографічними пошуками. Бібліографічна комісія і Український науковий інститут книгознавства фактично вперше створили бібліографію українки. Велике значення мали праці з стародавньої літератури В. Перетца, М. Грушевського, М. Возняка, С. Маслова.

Переважно археографічною за своїм змістом була діяльність кафедри західноруського і українського права та комісії при ній. Продовжуючи традицію, що йшла від досліджень у галузі історії права в Українському науковому товаристві, кафедра і комісія обґрунтовували концепцію самостійного українського права. Крім археографічних публікацій, у восьми випусках «Праць комісії для вивчення західно-руського та українського права» вміщені оригінальні розробки членів комісії, що стосуються проблем державно-правового життя України в XVI–XVIII ст. (аналіз Литовського статуту, інститутів Магдебурзького права, організації державних установ гетьманської України та ін.). Робота кафедри і комісії західноруського і українського права корелювалася з діяльністю Київського архіву давніх актів, що відобразилось і на тематиці їхніх досліджень, яка і нині представляє інтерес для історика і правознавця.

Відмінний характер носила робота іншої установи – Соціально-економічного відділу ВУАН – кафедри звичаєвого права (і комісії при ній). Концепція цієї установи ґрунтувалася на уявленні про особливе значення для України звичаєвого права. На основі розробленої комісією програми для збирання матеріалів звичаєвого права були розгорнуті конкретно-соціологічні дослідження в різних місцевостях України, які дали багатий матеріал, котрий можна оцінити як етнографо-соціологічний.

Академік О.О. Малиновський, очоливши кафедру народного права, надав нового імпульсу діяльності кафедри і комісії. Звичаєве право, згідно його концепції, стало розглядатися в тісному зв'язку з нормами місцевого самоуправління. Комісія звернулася до актуальних матеріалів практики роботи радянських судів і органів самоврядування. О.О. Малиновський висунув концепцію «революційного звичаєвого права». Незважаючи на методологічні недоліки, такий підхід орієнтував на дослідження системи правових норм і регуляторів, що склалися в суспільстві після революційного вибуху. Це було саме те, чого так завжди не вистачало радянському ладу – самопізнання, вияву реалій, а не утопій, конкретики, а не лозунгів-ілюзій. У цьому контексті звернення комісії звичаєвого права до дослідження колгоспного ладу, колективізації, практики діяльності профспілок, товариських судів на фабриках і заводах і т.д. не було просто даниною ідеологічним вимогам. Нову правову ситуацію необхідно було досліджувати. Інша справа, що співробітники комісії перебільшували значення звичаєвого права, часто змішували звичай і звичаєве право. Однак сам підхід був не лише раціональним, але й перспективним.

Суттєво активізувалися дослідження в галузі історії українського мистецтва різних періодів і жанрів, історичного краєзнавства, пам'ят-

нікознавства і музеєзнавства, етнографії і народної художньої творчості. Все це дає можливість стверджувати, що розробка українознавства в другій половині 1920-х і на початку 30-х років складає самостійний і багатий в змістовному плані етап розвитку українознавчих досліджень, що співпав із проведенням державної політики «українізації».

Українізація відкрила широкі перспективи для відшкодування тих втрат, яких зазнали українська наука і культура протягом віків залежного існування і гонінь. З організацією в Києві Української академії наук і особливо у 1920-і роки лідерство в розробці проблем українознавства перейшло від НТШ до Академії наук. Організація УАН спиралася на добре продуману концепцію, в тому числі, і в галузі українознавства. Ця концепція увібрала в себе досвід світової академічної науки, а також досвід розвитку національної науки на прикладі НТШ і УНТ. При організації УАН спочатку передбачалося створити самостійний відділ українознавства і лише через нестачу коштів українознавчі дослідження були зосереджені в Історично-філологічному відділі. Реальний розвиток Академії наук в 1920-і роки на хвилі офіційної політики українізації суттєво розширив спектр українознавчих досліджень, які фактично проводились і в Соціально-економічному, і навіть у Фізично-математичному відділах академії. Академія наук у 1920-і роки не лише продовжила традиції національної науки, закладені НТШ і УНТ, але й суттєво їх розширила як у самій постановці досліджень, так і щодо одержаних результатів.

Заснування Академії наук в Києві та її розвиток створили принципово нову ситуацію у науковій системі України. Для її утвердження велике значення мали контакти між двома провідними науковими установами: НТШ і ВУАН, які значно розширились після повернення з еміграції до Києва у 1924 р. М. Грушевського. У виданнях ВУАН, історичної секції УНТ і ВУАН, у відновленому М.С. Грушевським журналі «Україна» публікувалися статті і матеріали членів НТШ. Останні взяли активну участь у святкуванні у 1926 р. в Києві ювілею М. Грушевського, на якому ювіляр визначив НТШ як Західноукраїнську академію наук. Обрано дійсними членами і членами-кореспондентами ВУАН відомих діячів НТШ С. Смаль-Стоцького (1918 р.), В. Гнатюка (1923 р.), К. Студинського (1924 р.), С. Дністрянського (1926 р.), І. Горбачевського (1927 р.), Ф. Колессу, М. Возняка, В. Щурата (1929 р.). НТШ і ВУАН обмінювались виданнями. Було прийнято актуальні програми спільних досліджень. Найвизначніша з них – робота із впорядкування українського правопису, в якій взяли участь провідні наукові сили Західної і Радянської України.

Ця робота завершилась дискусією 1926-1927 рр. і конференцією у Харкові в 1927 р., в якій взяли участь мовознавці, літературознавці, письменники, діячі культури з обох частин України і на якій вироблено на основі компроміс двох тодішніх правописів основи загальноукраїнського правопису, затвердженого ВУАН і НТШ у 1928-1929 рр. На жаль, в резуль-

таті боротьби з «націоналізмом» в УРСР основи прийнятого українського правопису було у 1930-і роки відкинуто і в подальшому він зазнав суттєвої русифікації. Після суду над Спілкою визволення України, «чисток» ВУАН, розгрому в ній більшості українознавчих установ, НТШ знову довелося стати єдиним репрезентантом українознавчих досліджень.

Українська національна інтелігенція сподівалася на те, що політичні процеси в СРСР будуть проходити у напрямі лібералізації і що справа національного відродження України дістане, врешті, державну підтримку.

Однак склалося по-іншому. 1929 рік став роком «великого перелому» в українській науці. Проведені в цьому році під тиском партійних органів вибори до Академії наук створили прецедент політичного втручання влади в діяльність наукової спільноти, що мало згубний вплив на долю української науки у 30-ті роки.

Влітку 1929 р. у Києві почалися масові арешти у зв'язку з процесом «Спілки визволення України». Серед заарештованих – визначні діячі ВУАН С.О. Єфремов, О.Ю. Гермайзе, А.В. Ніковський, В.Ф. Дурдуківський, В.М. Ганцов, Г.Г. Холодний, В.В. Міяківський, А.М. Старицька-Черняхівська, О.Г. Черняхівський, В.Д. Отомановський, М.З. Левченко та ін. 28 листопада 1929 р. сесія Ради ВУАН прийняла резолюцію про засудження СВУ. Процес СВУ став відправною точкою боротьби з «націоналізмом», згортання і руйнування українознавчих установ і наукових напрямів. Процесу було надано гучного політичного розголосу, розгортався він за сценарієм, який потім шліфувався в численних процесах проти «ворогів народу». До суду було направлено 237 томів справи. Засуджені академіки С.О. Єфремов, М.Є. Слабченко і 24 співробітники Академії наук. Четверо зі звинувачуваних засуджені на десять років ув'язнення (тоді максимальний строк), інші – одержали менші строки. Однак майже всі з них до кінця життя не змогли вибратися із таборів, одержуючи все нові терміни, а 13 осіб із 45 згодом були розстріляні. Після багатьох років таборів вдалося повернутися лише чотирьом.

У 1929 р. відбулася ще одна подія, що мала сумні наслідки як для Академії наук, так і для всієї наукової спільноти. На листопадовій сесії ВУАН за пропозицією наркома освіти М.О. Скрипника було прийнято рішення про ліквідацію існуючих при ВУАН місцевих наукових товариств як складової частини Академії наук. Цей крок став логічним завершенням процесу, розпочатого в 1921 р. ліквідацією Українського наукового товариства і об'єднанням його установ із підрозділами ВУАН. Місцеві наукові товариства були філіалами Українського наукового товариства, і восени 1921 р. Академія наук створила комісію для їх реєстрації. Був прийнятий статут наукового товариства при ВУАН, регулярно затверджувався склад правління і щорічні звіти товариств.

Місцеві наукові товариства працювали у великих центрах і в невеликих периферійних містах – Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Шепе-

тівці, Житомирі, Луганську, Кам'янці-Подільському. Вони або зовсім не одержували ніяких бюджетних дотацій, або одержували від Академії наук чи Наркомосвіти суто символічні кредити (300-500 крб. на рік). Однак товариства виконували значні обсяги робіт, займалися видавничою діяльністю, давали наукові обґрунтування на запити місцевих господарчих організацій. Їхні співробітники, а до них належали майже всі викладачі вузів і технікумів, вели дослідження історії, геології, флори і фауни краю, співробітничали з установами Академії, популяризували наукові знання.

Рішення про вилучення наукових товариств із відання Академії наук стало проявом загальної тенденції, направленої на відділення науководослідних функцій Академії наук від організаційно-керуючих і передачу останніх вищій адміністративній інстанції – Наркомосвіті, тобто адміністративній системі в цілому.

Висування кандидатур у члени Академії наук громадськими організаціями, Рада ВУАН, в якій провідне місце зайняли чиновники Наркомосвіти, відкриті збори академічних установ, на яких розглядалися плани і звіти про наукову роботу, «чистки», коли в присутності людей, далеких від наукової роботи і розуміння її потреб, виявлялося «громадське обличчя» і здібності того чи іншого вченого, перенесення акценту з дослідницької на просвітницьку і популяризаторську діяльність – все це стало важелями перебудови структури наукової спільноти, як її собі уявляли працівники партійного і адміністративного апарату. В кінцевому рахунку цей процес вів до знищення самоврядування в науці, до ліквідації наукової громадськості як суб'єкту такого самоврядування.

Процесові ідеологізації суспільних наук сприяло створення марксистських наукових установ – комуністичних університетів, інститутів, академій. У 1922 р. в Україні було засновано Комуністичний університет ім. Артема, в 1924 р. – Український інститут марксизму-ленінізму, в 1929 р. – Інститут комуністичної освіти, в 30-ті роки існував Інститут червоної професури. В цих установах відбувалося формування марксистського суспільствознавства, яке виявляло все більш активний вплив на всі традиційні галузі гуманітарних наук. Ідеологічний вплив на науку призвів до того, що фактично в усіх академічних установах, не лише гуманітарних, але й природничо-технічних, запроваджувалися теми марксистського напрямку. Груба вульгаризація і дискредитація марксизму стала очевидною. Але найголовніше – відбулося збіднення і спрощення всього спектру досліджень, перш за все, в галузі україно- і суспільствознавства. Ідеологізація науки призвела до корінних змін у стилі і змісті наукової полеміки. Все ширше в ній використовуються ненаукові аргументи і апеляція до авторитету ідеологічної влади. Наукові критичні статті починають публікуватися на сторінках партійних видань, а їх висновки розглядаються як вироки вченим, яких критикують. Ненаукові докази

стали поширеними в практиці наукової полеміки і мали значний вплив на долю науки.

1930-ті роки були затьмарені масовими репресіями, в тому числі і в Академії наук. Загальною причиною репресивної політики стосовно науки стала тоталітаризація держави і всього суспільного життя, волонтаризм в управлінні економікою, безперервні реорганізації і нереальні плани, неможливість виконання яких призводила до того, що треба було шукати винних. Наукова інтелігенція часто ставала «цапами-відбувайлами». Теза про наростання класової боротьби в ході соціалістичного будівництва неминуче вела до пошуків ворогів і шкідників. В Україні загальна картина репресій ускладнювалася боротьбою з вигаданою загрозою «націоналізму», виявленням серед інтелігенції членів українських націоналістичних партій і рухів і тих, хто їм співчуває. Репресії полягали не лише в фізичному і моральному знищенні вчених. Завдяки утвердженню ідеології войовничого матеріалізму перекривалися перспективні наукові напрями, руйнувалася система традиційних і перевічених всім ходом історії наукових цінностей, деформувалася етика вченого, відбулися зміни в структурі популяції наукової спільноти.

Репресії не обмежились розгромом українознавчих установ Академії наук. Не меншої шкоди було заподіяно природничим і технічним наукам. В результаті арештів і загибелі визначних учених були обезглавлені і перекриті найважливіші наукові напрями, що вперше почали розвиватися в Україні.

На етапі індустріалізації країни і створення могутнього промислового потенціалу головними завданнями перед наукою постали прискорена розробка і створення вітчизняних прототипів техніки і обладнання всіх основних галузей промисловості. Особливе становище СРСР у світі, ізоляція від можливості використання нових зарубіжних технологій багато в чому визначили і подальшу орієнтацію як прикладної, так і фундаментальної науки на вирішення завдань і проблем військово-промислового комплексу.

Головним девізом розвитку Академії наук на початку 30-х років проголошувалася проблема техніки. Пріоритет розвитку технічних досліджень викликав створення в структурі ВУАН індустріально-технічного циклу, що став провідним в реорганізованому Першому відділі. Однак при обговоренні планів ВУАН постійно підкреслювалася недостатність розгляду питань техніки лише в рамках індустріально-технічного циклу і необхідність перетворити цю проблематику в наскрізну для всієї Академії наук. Курс на пристосування Академії наук до вирішення завдань індустріалізації проводився твердо і прямолінійно. Директивні органи не турбувало і те, що на початку 30-х років виріс могутній комплекс галузевої науки, створений спеціально для обслуговування промисловості.

Як позитивний підсумок впровадження планування у ВУАН слід

вважати обґрунтування великих комплексних державних програм, у вирішення яких включилась Академія наук. Це проблеми Великого Дніпра, Великого Донбасу і деякі інші, які вимагали участі багатьох академічних установ.

Втрояння адміністративно-командного способу управління в науку призвело до значних негативних наслідків як для самої науки, так і для народного господарства. Видавнича діяльність, формування тематики і вибір методики наукового пошуку монополізувалися відомствами, в які поволі перетворилися деякі наукові напрями і установи, зруйнувалося гармонійне співвідношення між периферійною наукою і столичними науковими центрами, що тільки-но почало встановлюватися в перед- і перші післяреволюційні роки, змінилося положення вченого в співтоваристві – його професійний і соціальний статус все більше реалізується в системі «наука – відомство», яка виключає демократичні форми діяльності, проте встановлює тісні зв'язки між адміністративними органами і науковими установами.

З початку 1930-х років почався процес перетворення Академії наук у систему науково-дослідних інститутів. Кафедральна структура Академії копіювала упорядкування Петербурзької академії наук минулого століття і стала анахронізмом. В кінці 20-х – на початку 30-х років створювалася могутня система галузевої науки, базисом якої стали великі інститути. Все це сприяло посиленню тенденції до укрупнення установ Академії наук. Розширення фронту досліджень означало в той же час і дисциплінарну диференціацію – відокремлювалися нові наукові напрями, відгалужувалися нові дисципліни. Інститут, як форма організації досліджень, краще відповідав цьому процесу.

У 1934 р. організовані нові академічні інститути: в галузі технічних наук – електрозварювання і гірничої механіки, в галузі біологічних наук – клінічної фізіології, в галузі фізико-математичних наук – математики, хімічної технології, Геофізична обсерваторія, в галузі суспільних наук – історії матеріальної культури і Рада по вивченню продуктивних сил України. В тому ж році до Академії наук була приєднана Гідробіологічна станція. У 1935 р. Академії наук був переданий Дніпропетровський інститут фізичної хімії.

Таким чином, структура Академії наук набула якісно нового характеру. Якщо в 20-ті роки працювало лише два інститути – демографії і технічної механіки, в 1927-1928 рр. виникли ще два – ботаніки і мікробіології, то у 1936 р. їх стало вже 26.

В цілому тенденція інституціоналізації мала прогресивне значення. В той період, – час молодості інститутів як організаційних структур, – вони були невеликими, зорієнтованими кожний на вирішення головної проблеми, в основному прикладної, тобто були аналогічні сучасним лабораторіям і досить динамічними. Однак в умовах тотального адміністрування у

міру вирішення «первинних» проблем, що стали свого часу мотивацією для їх створення, інститути ускладнювалися за структурою, поглинаючи все нові і нові наукові сили, конкурентні теми, що фізично призвело до отождолення роботи інституту з науковим напрямом.

У 1930-ті роки заходами держави розгорнуте капітальне будівництво наукових закладів, значно покращена експериментально-технічна база інститутів. В інститутах природничо-наукового і технічного профілю обладнано нові лабораторії, експериментальні майстерні, по суті, створено лабораторно-експериментальну базу, що дозволяла здійснювати дослідження на сучасному рівні. Зросли бюджетне фінансування, кадровий склад наукових працівників, видавнича діяльність наукових установ, почали виходити нові наукові журнали. Разом з тим, в умовах перманентних реорганізацій і репресій наука зазнавала постійного дефіциту у кваліфікованих спеціалістах. Ліквідація університетів ускладнювала підготовку наукової молоді.

Позитивне значення, особливо для природничих і технічних наук, мало розширення контактів наукових установ у рамках СРСР. Посилилися зв'язки фізичних інститутів Академії наук України і Союзу. Академічні установи реально впливали на дослідження в галузевих інститутах, особливо технічного і сільськогосподарського профілю.

В Академії наук України суттєві зміни були закріплені в її новому статуті, затвердженому Раднаркомом республіки 21 лютого 1936 р. ВУАН була перейменована в Академію наук Української РСР. Згідно зі статутом передбачалося зміцнення інституту як основної академічної установи і забезпечувалася єдність Академії наук як комплексу інститутів. Ще в 1934 р. ЦВК УРСР передав Академію наук із системи Наркомату освіти в безпосереднє відання Раднаркомом республіки. За це виступали багато вчених у 20-ті роки. Дійсно, цей захід сприяв виходу Академії наук із відомчих рамок. Суть і значення цього акту – виділити організаційно ту частину науки, яка, здійснюючи фундаментальні дослідження, служить суспільству в цілому (на відміну від галузевої науки), забезпечує загальнодержавні інтереси. Одночасно йшов інший процес: в умовах адміністративно-командної системи, в яку Академія наук вписалась у 30-ті роки, було закладено початок поступовому перетворенню її в департамент науки, верховне наукове відомство. Перенесення на науку методів управління виробництвом суттєво звужувало участь наукової спільноти в оцінці результатів досліджень у виборі напрямів і обсягів їх фінансування. Критерії оцінки наукової діяльності все більше набували утилітарного характеру, що вело до «вимивання» теоретичних розробок.

В Академії наук України з'явився загаль науковців, що працювали не лише на всесоюзному, а й на світовому рівні. Серед них можна назвати математиків – М.П. Кравчука, Є.Я. Ремеза, М.Г. Крейна, С.Н. Берн-

штейна, фізиків – Л.Д. Ландау, Є.М. Ліфшица, І.Я. Померанчука, Ю.Б. Румера, Н.Д. Моргуліса, хіміків – Л.В. Писаржевського, О.І. Бродського, М.В. Полякова, В.О. Плотникова, А.К. Бабка, геологів – Б.І. Чернишева, М.І. Безбородька, В.І. Лучицького, М.Г. Світальського, П.П. П'ятиницького, біологів – В.Я. Данилевського, О.В. Леонтовича, О.О. Богомольця, І.І. Шмальгаузена, А.П. Сапегіна, М.Г. Холодного, О.В. Палладіна, результати світового рівня були отримані в галузі математичної фізики М.М. Криловим і М.М. Боголюбовим тощо.

Перелік результатів у галузі природознавства переконливо свідчить про чималу вагу фундаментальних робіт у структурі академічної науки. В 1929-1938 рр. науковці України працювали в багатьох цілком нових напрямках. Більшість досліджень досягли протягом десятиріччя дійсно академічного рівня завдяки створенню лабораторно-експериментальної бази, якої не мали ані Наукове товариство ім. Шевченка, ані Українське наукове товариство в Києві, ані Академія наук періоду створення і 20-х років. Подібних умов не мали університети і вищі технічні заклади України дореволюційних часів.

Перехід Академії наук до фронтального розвитку технічних і прикладних досліджень відбувся в кінці 30-х років. Відправною точкою цього процесу слід вважати 1939 р., коли в Академію наук було передано ряд технічних інститутів і обрано велику групу вчених – представників технічних наук. Однак у 1929 р. після обрання у ВУАН учених у галузі технічних наук Є.О. Патона, О.М. Динника, Г.Ф. Проскури, М.М. Федорова був зроблений рішучий крок на шляху залучення академічної науки до вирішення питань індустріалізації народного господарства.

У 30-ті роки доля прикладних досліджень в українській науці безперервно зростала. Це було неминуче в умовах індустріалізації країни. До того ж структура народногосподарського комплексу України із промисловістю, яка швидко розвивалася, не лише через директивні органи, але й безпосередньо впливала на підвищення рівня досліджень у галузі прикладного природознавства і технічних наук.

Важливі теоретичні та прикладні результати отримані в галузі будівельної механіки машин (К. К. Симінський, С. В. Серенсен), гірничої механіки (М.М. Федоров, О.М. Динник). Почалися систематичні роботи з одержання порошків різних металів методом електролізу розплавів (В.О. Плотников, Е.М. Натансон), які мали перспективне значення для подальшого обґрунтування технологічних схем порошкової металургії.

У зв'язку зі здійсненням наукових проектів, що потребували значних матеріальних і фінансових ресурсів, наука в ХХ ст. в багатьох своїх напрямках стала галуззю державної політики, посилилась її залежність від держави. В СРСР розподіл ресурсів для науки та її організація стали функціями державно-адміністративного бюрократизованого управління наукою, яке з часом внесло деструктивні зміни в наукову спільноту і його

спроможність до самоорганізації. В таких умовах існування наукового соціуму підсилюється вірогідність помилки у визначенні пріоритетів розвитку науки, фундаментального значення наукових ідей і тем, а також особистих авторитетів учених, рівня їхньої компетенції та якості результатів досліджень. Найвідомішою з таких помилок була лисенківщина. Використання в науці методів управління виробництвом фактично виключало участь наукової спільноти в оцінці результатів досліджень, у виборі напрямів і об'ємів їх фінансування. Критерії оцінки наукової діяльності дедалі більше набували утилітарного характеру, що невпинно вело до «вимивання» теоретичних розробок.

Прикладний потенціал академічної науки став доречним в роки випробувань Другої світової війни, коли на замовлення частин діючої армії у майстернях і лабораторіях інститутів розроблялося та виготовлялося необхідне обладнання та прилади. Приступивши до роботи у фронтових госпіталях, медсанбатах, евакопунктах, українські вчені-медики впроваджували у медичну практику прогресивні методи лікування поранених. Десятки науковців були направлені у військові госпіталі задля впровадження нового методу переливання крові, запропонованого О.О. Богомольцем. Надзвичайно актуальною була проблема ліквідації дефіциту ліків та препаратів. Колективами інститутів клінічної фізіології, експериментальної біології та біохімії були розроблені антиретрикулярна цитотоксична сироватка, яка прискорювала загоєння ран, і синтезований О. В. Палладіним вікасол, що сприяв припиненню кровотеч. У лабораторіях інститутів було налагоджено виробництво лікарських препаратів. На фронт і в евакогоспіталі було відправлено до 10 млн. доз цих ліків. За п'ять місяців 1941 р. героїчними зусиллями співробітників Інституту електрозварювання під керівництвом академіка Є.О. Патона були змонтовані і пущені в експлуатацію дев'ять автоматизованих установок для зварювання вузлів танків, розроблений технологічний процес, змонтовані і запроваджені установки для швидкісного зварювання авіабомб. Застосування автоматичного зварювання в оборонній промисловості дало виключно великий ефект і забезпечило можливість різкого збільшення випуску бойових машин, боеприпасів і озброєння високої якості. Десятки тисяч бронекорпусів танків, артилерійських самохідних установок, сотні тисяч авіабомб, снарядів і мін, різного роду інше озброєння і боеприпаси були зварені автоматами Інституту електрозварювання. Тільки на Уральському заводі автоматами було зварено 2400 км зварних швів.

Розвиток Академії наук у 1930-ті роки та в екстремальних умовах війни показав реальний вплив і значення фундаментальних досліджень для вирішення актуальних соціально-економічних проблем країни. У післявоєнний період ресурси Академії наук багатократно збільшились у умовах науково-технічної революції.

У 1950-1960-ті рр., незважаючи на пережиті труднощі війни, СРСР успішно засвоїв першу хвилю науково-технічної революції. Це стало можливим завдяки прискореному залученню інтелектуальних ресурсів суспільства і матеріально-технічних коштів у базові науково-технічні напрями: ядерну енергетику, космічну техніку, квантову електроніку. Великий оборонний потенціал цих напрямів в умовах воєнної конфронтації забезпечив їхній пріоритетний режим розвитку, в тому числі формування нових напрямів фундаментальних досліджень і своєчасне використання їхніх результатів. Для розвитку фундаментальної науки в цей період велике значення мав збіг трьох чинників: початок першої хвилі науково-технічної революції, державних пріоритетів науково-технічного розвитку і великих ресурсних можливостей екстенсивного розвитку народного господарства. Науки, пов'язані з оборонним комплексом (перш за все, фізика) дали суспільству багатий урожай фундаментальних результатів за рахунок формування і прискореної розробки нових напрямів досліджень.

1960-ті роки характеризувалися високими середньорічними темпами приросту національного доходу – 7,8%, витратами на науку з державного бюджету – 11,2%, чисельності наукових працівників – 6,9%. Це відкривало шлях безпрецедентному зростанню наукових установ.

Потреба нових галузей промисловості у наукових результатах зумовила, з одного боку, кількісне зростання зайнятих у науці, а з другого – посилення науково-виробничих зв'язків. Професія науковця стала престижною. Масове заснування інститутів замінилося створенням науково-виробничих об'єднань. Великого розмаху набув регіональний розвиток науки, особливо академічної.

Зростання ресурсів, які використовувала наука, зробило її суттєвим чинником економіки. В 60-70-ті роки були зроблені спроби економізації науки. На зміну жорстким адміністративним методам управління стали залучатися економічні: госпрозрахунок, децентралізоване фінансування, матеріальне стимулювання. Економічні методи управління передбачали наявність незалежних одне від одного юридично рівноправних сторін. Якщо до цього виробництво домінувало в науково-виробничих зв'язках, то новий підхід був намаганням встановити між наукою і виробництвом партнерські стосунки. Почалося ствердження програмно-цільового принципу планування і управління. Наука у цей період виросла у відносно самостійну галузь, яка мала окрему виробничу і територіальну структуру зі своїми принципами, методами і органами управління, та впливала на всі групи народногосподарської діяльності.

Тенденція екстенсивного росту яскраво виявилася в Академії наук України, на яку після війни було покладене державне завдання сформувати науковий потенціал із основних напрямів розвитку народного господарства республіки, сприяти оновленню виробництва на науково-технічній основі. Оскільки на той час багато галузей не мали свого

наукового потенціалу, в Академії наук почали розвиватися напрями без фундаментальної спрямованості. В 1950-ті роки вони були виведені з Академії наук і передані міністерствам і відомствам. Так, Міністерству сільського господарства були передані інститути лісоводства, фізіології рослинництва і агрохімії, генетики і селекції. Низка інститутів перейшла до інших відомств.

В Академії наук були створені інститути, пов'язані з новими напрямками науково-технічного прогресу: металокераміки і сплавів, металофізики, радіофізики, хімії полімерів і мономерів, фізико-технічний низьких температур, напівпровідників, проблем міцності, теоретичної фізики, геотехнічної механіки, колоїдної хімії і хімії води, кібернетики. Академія наук України стала центром розвитку технічних наук в СРСР. Низка її інститутів отримала статус головних за напрямками науково-технічного прогресу.

Перспективне значення мала заміна профілю технічних інститутів Академії наук України у бік більшої взаємодії з фундаментальними природничими дослідженнями на основі розвитку теоретичних засад науки про техніку. Ця тенденція фундаменталізації досліджень у технічних напрямках віддзеркалилася у перетворенні академічних інститутів: Інститут теплоенергетики був перетворений на Інститут технічної теплофізики, Інститут електротехніки – на Інститут електродинаміки, Інститут гідрології і гідротехніки – на Інститут гідромеханіки, Інститут металокераміки і спецсплавів – на Інститут проблем матеріалознавства, Інститут ливарного виробництва – на Інститут проблем лиття.

На базі наукових досягнень Академії наук були одержані помітні результати в сфері розвитку багатьох традиційних галузей промисловості, створені нові галузі, такі, як спеціальна електрометалургія, порошоква металургія, розроблені нові види обробки металів – високоефективні процеси зварювання, гідроекструзія, різні способи нанесення покриттів із заданими властивостями, нові процеси лиття. Знайшли застосування нові технологічні процеси, обладнання, матеріали, препарати, системи і засоби автоматизації. Багато з них за науково-технічним рівнем не мали на той час аналогів у світі.

У повоєнні десятиліття в Україні сформувалися наукові напрями і школи в багатьох галузях науки. Результати досліджень в математиці, природознавстві, хоч і не могли конкурувати зі світовими науковими центрами, але за своєю тематикою і пріоритетами корелювали з тим, що в них відбувалося. Повільно, але поступово поновлювалася експериментальна база науки, хоч вийти на світовий рівень в цьому відношенні не було можливостей. Академія наук України мала міцні зв'язки с промисловістю, виконувала великі обсяги робіт на замовлення воєнно-промислового комплексу, за пріоритетними державними програмами (наприклад, космічною). В результаті академічні установи мали неабиякі ресурси для

зростання, поновлення матеріально-технічної бази. Академія наук України перетворилася на загальнонавчаний центр у галузі матеріалознавства, в якому були створені нові технології та прогресивні технічні системи. Для 70-х років характерною тенденцією став регіональний розвиток академічної науки – створення територіальних наукових центрів, прямий вихід на виробництво, оминаючи галузеву науку, створення дослідно-виробничої структури, підсилення міжгалузевих взаємодій, реорганізація інститутів задля вступу до наукових і науково-виробничих об'єднань.

Набувала потужного значення експертна діяльність академічних установ щодо державних соціально-економічних програм. Авторитет Академії наук в суспільстві зростає.

Післявоєнний досвід розвитку наукового потенціалу в СРСР показує, що магістральний шлях державної підтримки науки – не просте зростання витрат на неї, а створення соціально-економічного механізму, що постійно формує попит виробництва на науково-технічну продукцію, і також зустрічна пропозиція з боку науки нових ідей. Держава так і не створила господарського механізму, який би стимулював науково-технічний прогрес. Науковий врожай отримували здебільшого ті галузі, що безпосередньо не працюють на людину. Це – оборона, космонавтика. В переважній більшості «мирних» галузей народного господарства процвітав екстенсивний тип розвитку без регулярного споживання наукових результатів. Закономірно, що в 70-80-ті роки почалося гальмування розвитку ресурсів науки. Стримувалося зростання чисельності наукових і науково-педагогічних працівників.

Соціально-економічний потенціал першої хвилі науково-технічної революції виявився до 80-х років практично вичерпаним. Друга хвиля НТР у розвинутих країнах прийшла на 80-ті роки. Базовими напрямками тепер стали мікроелектроніка, інформатика, біотехнологія. Можливості екстенсивного росту науково-технічного потенціалу різко скоротилися, звужився соціальний простір для оновлення наукових напрямів. Ресурсні обмеження не були компенсовані новими можливостями соціально-економічного механізму розвитку науки, що призводило до стабілізації наукових структур.

Застій у суспільстві поступово позначився і в науці. Це виявилось в досить повільному вивільненні ресурсів із традиційних наукових напрямів і запізнілому їх переключенні на нову тематику. Розробка переважно традиційних наукових напрямів виявилася передумовою до падіння результативності фундаментальних досліджень. Період застою виявився для другої хвилі НТР більш сильним гальмом, ніж сталінські репресії і втрати в час війни для першої хвилі НТР.

Ідеологізація і панування марксистської доктрини суттєво деформували і звузили дисциплінарну і інституціональну структури, а також методологічну базу гуманітарних і соціальних наук, сприяли ізоляції

їх від магістральних шляхів розвитку науки. В СРСР кількість вчених-суспільствознавців і діапазон їх спеціальностей завжди були в багато разів меншими, ніж у розвинутих країнах. Так, у 80-ті роки в Академії наук України чисельність працюючих в установах секції суспільних наук складала лише 5 відсотків від загальної чисельності працюючих в Академії. Але і в якісному відношенні показники наукового потенціалу гуманітарних і суспільних наук мали досить своєрідний характер. Так, в історичних науках більша частина вчених була залучена до історико-партійної тематики, а більшість історичних дисциплін взагалі не були забезпечені спеціалістами і фактично не розвивалися.

Основними завданнями суспільствознавців були відбір матеріалів для підтвердження марксистської доктрини і обґрунтування політики компартії. Хоча в післявоєнний період, особливо в 50-ті роки, ідеологічний тиск на науку дещо пом'якшав, разом з тим віхи розвитку суспільних наук були прив'язані до партійних з'їздів та ідеологічних кампаній, які регулярно проводилися в союзному і республіканському масштабах.

Попри всі перешкоди, у ці тяжкі роки були й досягнення, наприклад, у перевиданні української літературної класики. У 40-50-ті роки в результаті наукових відряджень літературознавців у Західну Україну, Москву і Ленінград, вдалося виявити в архівах, бібліотеках, приватних книгозбірнях і зібрати рукописи літературної спадщини українських письменників. Ця робота мала велике культурне значення. У 60-70-ті роки помітним явищем у культурному житті стали публікації академічного зібрання творів Т.Г. Шевченка, вихід п'ятидесяти томного зібрання творів І.Я. Франка, унікального двотомного «Шевченківського словника», зібрання творів Лесі Українки в дванадцяти томах. Українські слов'янознавці дослідили низку важливих проблем розвитку зарубіжних слов'янських літератур, активно брали участь у міжнародних з'їздах славістів. Але вузькі рамки методології соціалістичного реалізму загальмували й спотворили реальні процеси розвитку національної культури, відбилися на результатах діяльності вчених-гуманітаріїв.

В післявоєнні роки в широкому спектрі відроджувалися лінгвістичні дослідження, які були припинені у 30-ті роки. З кінця 40-х років були розгорнуті широкомасштабні дослідження в галузі фонетики і граматики української мови. Були опубліковані наукові монографії, присвячені семантико-граматичним розрядам слів. Швидко розвивалася лінгвістика, побудована на аналізі мови видатних українських письменників. Велике значення мала публікація мовознавцями на початку 60-х років чисельних юридичних документів, творів художньої літератури періоду становлення української літературної мови, різних граматик і словників.

У післявоєнні і наступні роки суттєво розширилися дослідження в галузі археології, вирости кадри археологів, виконаний великий об'єм експедиційних та теоретичних робіт. Археологічні дослідження ознаме-

нувалися важливими науковими відкриттями, що дозволили по-новому висвітлити історію і культуру населення сучасної території України з епохи палеоліту до пізнього середньовіччя.

В Інституті філософії, до становлення якого держава доклала багато зусиль, вже в перші роки існування були розгорнуті дослідження української філософської думки. Було видано зібрання творів видатного філософа-гуманіста XVIII ст. Г.С. Сковороди, започатковано вивчення забутої філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії, яка є унікальним явищем в історії української духовної культури. У наступні роки з'явилося чимало робіт спекулятивних, продиктованих ідеологічними запитами, але звернення філософів до проблем людини і людської діяльності, філософсько-соціологічних проблем розвитку науки, логіки наукового пізнання позначені високим рівнем дійсно наукового дослідження. В Україні почали ефективно розроблятися також проблеми етики, естетики, культурології.

У післявоєнний період продовжувалася криза в розвитку економічних досліджень фундаментального рівня. Ще не були знайдені методологічні засади обґрунтування доктрини соціалістичного господарювання, тому головна увага приділялася або частковим проблемам, або учбовій літературі. Ідеологічні обмеження і заборони їхнього розгляду примушували економістів шукати порятунку у зверненні до минулого. Реальне значення мала розробка питань розміщення продуктивних сил, економічного районування, методичного забезпечення комплексних цільових програм.

Тематика досліджень у галузі права також зазнала на собі тиску ідеологізації. В післявоєнні роки в Україні були підготовлені кадри кваліфікованих юристів і правників. Проте в тематиці наукових досліджень переважали обґрунтування правових норм того типу суспільства, яке сформувалося в СРСР. Але конкретного аналізу правової специфіки існуючої держави було, вочевидь, недостатньо. Вчені-юристи брали активну участь у розробці громадянського, громадянсько-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального кодексів УРСР, в інших кодифікаційних роботах, розробляли питання правового регулювання господарських відносин.

Певним поштовхом в розвитку соціогуманітарних знань став вступ України до Організації Об'єднаних Націй. На Ялтинській конференції (7 лютого 1945 р.) радянська делегація внесла пропозицію щодо запрошення кількох радянських республік як засновників міжнародної організації безпеки на конференцію Об'єднаних Націй. Сторони підтримали цю пропозицію стосовно УРСР і БРСР, і було прийнято рішення, що установча конференція Об'єднаних Націй відкриється 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско.

Український уряд наполегливо і цілеспрямовано готувався до цієї конференції. Було складено меморандум, у якому всебічно висвітлювався

історико-культурний розвиток українських земель, неспростовно, з посиленням на численні факти доводилось законне право України як однієї з держав, що найбільше потерпіли від фашистської агресії, брати участь у створенні нової міжнародної організації.

У перші дні роботи конференції у Сан-Франциско радянська делегація порушила питання про включення УРСР та БРСР до складу держав-засновниць ООН. Цю пропозицію було прийнято, і 6 травня 1945 р. українська делегація на чолі з народним комісаром закордонних справ УРСР Дмитром Мануїльським прибула до Сан-Франциско. Д. Мануїльський очолив на конференції комітет, де були сформульовані преамбула, цілі й принципи Статуту ООН. З ініціативи УРСР до Статуту було включено низку важливих положень, зокрема, положення про сприяння міжнародному співробітництву у вирішенні економічних і соціальних проблем, про загальну повагу і дотримання прав та основних свобод людини незалежно від расової приналежності, статі, мови і релігії.

25 червня 1945 р. дев'яте пленарне засідання конференції схвалило Статут ООН, Статут Міжнародного Суду та Угоду про підготовчу комісію, а 26 червня відбулося підписання установчого акту цієї організації – Статуту ООН. 22 серпня 1945 р. Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала Статут ООН. З моменту створення ООН і до дня проголошення незалежності України ООН була фактично єдиною трибуною, через яку міжнародна громадськість отримувала інформацію про історію і культуру українського народу. Представників України не раз обирали на високі пости у різних органах ООН. В Україні з'явилася низка цікавих праць у галузі міжнародного права.

Розвиток гуманітарних і соціальних наук в СРСР був специфічним в порівнянні зі світовою наукою. Це чітко проявилось в роки «перебудови» із наступною кардинальною трансформацією суспільства. Курс на ринкову економіку і правову державу виявився недостатньо забезпеченим в науковому відношенні з боку економічних, правових, соціологічних досліджень. Міжнаціональні і соціальні конфлікти виявили серйозні проблеми в розумінні реального стану народу.

В роки «перебудови», здобуття Україною незалежності і відродження державності активність академічної спільноти зросла. Багато науковців взяли участь в державному будівництві: стали народними депутатами Верховної Ради, міністрами, віце-прем'єрами уряду, послами в різних країнах, представниками України в міжнародних організаціях, підтвердивши статус національної еліти. Але економічна криза і криза в науці наклали свій відбиток на стан науки в державі, на престиж професії науковця, на суспільну активність наукової спільноти.

В.І. Вернадський при заснуванні Української академії наук передбачав, що в основі відносин між владою і академічною спільнотою буде

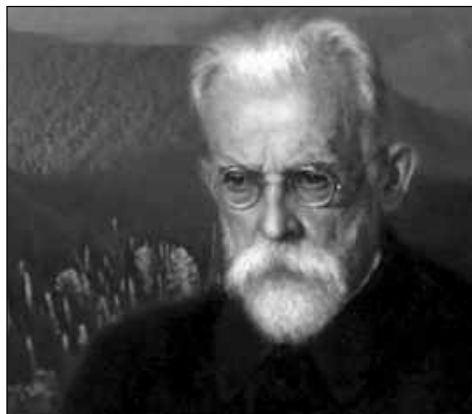
відбуватися постійний діалог, який сприятиме ефективній науково-технологічній політиці в державі. В історії науки можна знайти періоди, коли такий діалог відбувався, і саме тоді Академія наук ініціювала перспективні форми інноваційного розвитку.

* * *

У підготовці монографії брали участь: доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії та історії науки і техніки Державного університету інфраструктури і технологій Віра Миколаївна Гамалія (розділ «Олександр Палладін»); доктор медичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Юрій Костянтинівч Дупленко (розділ «Олександр Богомолець»); доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України Валентин Іванович Онопрієнко (розділи «Вступ», «Володимир Вернадський», «Микола Василенко», «Борис Патон»); доктор історичних наук, професор Світлана Петрівна Руда (розділи «Орест Левицький», «Данило Заболотний»); доктор історичних наук, професор Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара Варфоломій Степанович Савчук (розділ «Володимир Липський»).

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ (1918-1919) – фундатор Української академії наук

В.І. Вернадський, незважаючи на те, що протягом своєї діяльності йому вдалося створити багато науково-дослідних установ, вважав організацію Української академії наук (УАН) однією з найбільш вдалих своїх справ. Все життя він продовжував цікавитися її функціонуванням, становищем українських вчених, які були його соратниками по організації Академії наук. Володимир Іванович завжди болісно переживав драматичні колізії долі своїх колег та намагався клопотати за її полегшення в період репресій.

Шлях Вернадського як дослідника

Впродовж усього життя В.І. Вернадський цікавився не лише конкретними науками, у галузі яких він працював як дослідник (їхній спектр був надзвичайно широким), але й наукою загалом, її природою, шляхами та закономірностями розвитку, формами організації, характером наукової творчості, взаємозв'язками з іншими видами творчості, інакше кажучи, – різними аспектами еволюції й функціонування науки. Така рефлексія мала результатом численні його публікації, присвячені феномену науки. Разом з тим він надзвичайно цінував, так би мовити, «позитивну», конкретну науку, реальні дослідження природи в самому широкому їх колі.

Для справжнього дослідника величезне значення має початок, пробудження інтересу до наукової діяльності. Таким початком для Вернадського стало захоплення ідеями його університетського вчителя В.В. Докучаєва: «1882 г. в биографии Вернадского – поворотный. Именно с этого времени научное творчество прочно занимает доминирующее положение во всех его духовных интересах и стремлениях. В числе первых Вернадский становится горячим поборником и деятельнейшим участником научной школы В.В. Докучаева, работая под его руководством как в Минералогическом кабинете и лаборатории университета, так и в знаменитых почвенных экспедициях»¹. Експедиції В.В. Докучаєва з дослідження ґрунтів, у яких брав участь Володимир Іванович, залишили глибокий слід у його науковій долі, і не лише як дослідницькі практики, але й у більш фундаментальному сенсі: ідея В.В. Докучаєва про те, що ґрунт є особливим природним тілом, спонукала В.І. Вернадського до розроблення уявлення про природні тіла, яке стало одним із головних понять його епістемології науки. Під природним тілом він розумів логічно і фізично замкнену систему, яку вивчають у сукупності всіх її властивостей. У своїх дослідженнях Володимир Іванович послідовно переходив від найпростіших природних тіл, таких як кристал, до все більш складних: мінерал, земля, кора, планета, біосфера, ноосфера. Ґрунтознавча тематика виявилася вихідною базою для формування Вернадським ідей біогеохімії.

У 1890 р., наприкінці свого закордонного стажування як професорського стипендіата Санкт-Петербурзького університету, Володимир Іванович отримав запрошення працювати на кафедрі мінералогії Московського університету. Запросив його професор кафедри геології Московського університету О.П. Павлов, лідер однієї з провідних геологічних шкіл, що залишила значний слід в історії науки. На цей час Володимир Іванович по-справжньому захопився кристалографією. Гармонія кристалічних форм, пов'язана з проблемами світобудови й будови матерії, приваблювала його більше, ніж світ мінералів. Представлена тодішньою наукою картина мінерального світу була надто поверховою й описовою, він не знаходив у ній слідів глибинних фізико-хімічних закономірностей будови й еволюції матерії. Однак, усвідомивши, що відтепер мінералогія – це його життєвий вибір, Вернадський знайшов вихід у методологічному переосмисленні предмета і завдань цієї науки, характеру її зв'язку з іншими сферами знання. Такий методолого-критичний підхід виявився досить плідним.

¹ Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский / И.И. Мочалов – М.: Наука, 1982. – 488 с. С. 53.

Читати лекції Володимир Іванович розпочав у 1891 р. Восени того ж року після захисту в Петербурзькому університеті дисертації на ступінь магістра геології та геогнозії він став завідувачем мінералогічного кабінету й очолив кафедру мінералогії Московського університету. Перед ним постали завдання: розробити курси лекцій і практичних занять з мінералогії та кристалографії, довести до ладу кабінет і музей, розпочати систематичні дослідження в хімічній лабораторії, яка дісталася йому в спадок від попередника, професора М.О. Толстоп'ятова. Особливо складним виявилось впорядкування музею і кабінету, в яких панував цілковитий хаос ще з часів наполеонівського нашестя. Це завдання він не міг вирішити самотужки, потрібно було мобілізувати своїх помічників і студентів, на що знадобилося багато часу. Зате справжнім подарунком долі для Володимира Івановича, послідовного прихильника хімічної мінералогії, стала нова, чудово обладнана хімічна лабораторія, у якій він почав активно працювати сам, залучаючи асистентів і, особливо, студентів. У перші роки свого перебування в Москві він чимало зробив для облаштування мінералогічного кабінету мікроскопами, гоніометрами та іншими фізичними приладами².

Вернадський опинився в ролі вчителя і лідера наукової школи в ранньому віці, удосконалювався як дослідник і зростав разом зі своїми учнями. 20 років роботи в Московському університеті – найбільш плідний період його діяльності. Усвідомивши свій професійний вибір на користь мінералогії, Вернадський послідовно й наполегливо опановував її досягнення другої половини XIX ст. Він був добре обізнаний із рівнем розвитку мінералогії в європейських країнах, насамперед у Франції та Німеччині. Вільне орієнтування у світових результатах цієї науки дало йому можливість запропонувати своїм учням реальну дослідницьку програму, яка ґрунтувалася на тому, що мінерал – це передусім продукт земних хімічних реакцій (у будь-якому фазовому стані), що відбуваються в земній корі. При цьому головним завданням передбачалося дослідження мінералоутворювальних процесів земної кори, у якому основну увагу приділяли не лише статичному вивченню їхніх продуктів, але й динамічному дослідженню самих процесів. Основою цього наукового напрямку були переважно ідеї недавно виниклої фізичної хімії та зовсім нової галузі геологічних наук – геохімії³. Характерною ознакою програми Вернадського була генетична концепція, тлумачення завдань мінералогії як реконструкції процесів мінералоутворення в реальних умовах структурних зон земної кори. Однак Володимир Іванович добре розумів, що

² Вернадский В.И. Из истории минералогии в Московском университете (Памяти профессора Я.В. Самойлова) / В.И. Вернадский // Очерки по истории геологических знаний. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып. 5. – С. 176-187.

³ Поваренных А.С. Минералогия / А.С. Поваренных // История геологии. – М.: Наука, 1973. – С. 86-90, 142-148, 236-246.

примітивні уявлення про генезис мінералів у XIX ст. поступово перебудувалися на хімічній основі. Проте спочатку більше уваги звертали не стільки на способи утворення, скільки на умови знаходження мінералів у природі й, особливо, на їхній парагенезис. Вернадський вважав, що для мінералогії першорядне значення має не так проблема походження мінералів і мінеральних асоціацій, як співзнаходження мінералів у природі, тобто проблема їхнього парагенезису, знання про який були корисні в прагматичному аспекті – для пошуків родовищ корисних копалин. До того ж ці знання можна було вивести зі спостережень. Справді, проблема парагенезису, яку широко обговорювали у світовій мінералогії, посіла важливе місце в роботах Володимира Івановича та його учнів⁴.

Новий підхід у мінералогії водночас означав і зміщення інтересів Вернадського в бік геохімії, яка тільки-но зароджувалася, адже його визначення мінералу по суті було геохімічним. Багато років потому його учень О.Є. Ферсман зауважував, що Вернадським «... були закладені основи точного мінералогічного знання в нашій країні. Сама мінералогія в його трудах виросла в науку о химии Земли, и минерал неразрывными путями связывался с Космосом, с самим человеком, его культурой, хозяйством, промышленностью»⁵.

У 1906-1907 рр. Вернадський переходить від дослідження складних хімічних сполук, якими є мінерали, до вивчення окремих хімічних елементів, дедалі ширше застосовуючи спектроскопічний метод. Із генетичної мінералогії в працях ученого विकристалізується принципово нова наукова дисципліна – геохімія. Постійні роздуми над біологічними питаннями в їхньому зв'язку з ідеями генетичної мінералогії та геохімії приводять Володимира Івановича до формулювання проблеми біогеохімії і вчення про живу речовину, поки що у вигляді припущень і прогнозів. Інтерес Вернадського до радіоактивності виник у 1908 р. на з'їзді Британської асоціації наук у Дубліні після доповіді Д. Джолі про роль радіоактивності в геологічних процесах. У Росії на той момент упродовж кількох років уже вели активні дослідження в цьому напрямку. Петербурзька академія наук долучилася до роботи з вивчення радіоактивності мінералів у 1907 р. (дослідження Л.Л. Зайцевої і М.О. Фігуровського). На пропозицію академіків О.П. Карпінського, Ф.М. Чернишова та В.І. Вернадського Академія ухвалила рішення розпочати систематичне вивчення радіоактивних мінералів на території Росії. Крім того, передбачалося проводити дослідження радіоактивності водних джерел і повітря.

⁴ Поваренных А.С. Минералогия: прошлое, настоящее, будущее / А.С. Поваренных, В.И. Оноприенко. – К.: Наук. думка, 1985. – 160 с.; Оноприенко В.И. Минералогия: Экскурсы в прошлое и будущее / В.И. Оноприенко. – К.: Информ.-аналит. агентство, 2012. – 290 с.

⁵ Ферсман А.Е. История камня в России / А.Е. Ферсман // Общее собрание АН СССР, 14–17 октября 1944 г. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – С. 179-180.

У 1910 р. Володимир Іванович подав у комісію Академії наук документ «О необходимости исследования радиоактивных минералов Российской империи», завдяки якому розпочала свою діяльність постійна Радієва експедиція під його керівництвом. Цей науковий напрям швидко диференціювався, за ініціативою Вернадського почали працювати радіологічні лабораторії, інститути, експедиції, формулювалися нові завдання досліджень: вивчення розподілу радіоактивних елементів у речовині Землі з метою побудови радіогеологічної карти земної поверхні; пошуки радіоактивної сировини, можливостей визначення геологічного віку за радіоактивним розпадом природних ядер; дослідження явища радіоактивності для пояснення теплоти земної кулі, проблем радіоактивності та енергетики, медицини, біосфери⁶. Активною була участь Володимира Івановича і в роботі Міжнародної комісії з визначення абсолютного віку геологічних формацій, Уранової комісії АН СРСР. Його внесок помітний і в грандіозному радянському атомному проєкті. Працюючи в галузі наук про Землю, Вернадський тонко відчув їх перехід до стадії розвитку, коли вони почали набувати глобального характеру, охоплюючи всю Землю як

В.І. Вернадський з учнями в Московському університеті.
Зліва направо: В.В. Карандєєв, Г.О. Касперович,
О.Є. Ферсман, П.К. Алексат.

⁶ Соботович Е.В. Великий Кобзар природознавства / Е.В. Соботович, В.В. Долін // Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. – Т. 7. Праці з геохімії та радіогеології. – Кн. 1. – К., 2012. – С. 23-49. С. 43.

єдине космічне ціле, що перебуває у зв'язку і взаємодії зі світовим простором. У його творчості яскраво виявилася тенденція природознавства ХХ ст. до стирання граней між різними науками, між абстрактно-теоретичними й конкретно-емпіричними галузями. У центрі його дослідницьких інтересів перебували фундаментальні закономірності, що стосувалися пізнання структури і процесів зміни земної та космічної матерії.

З цим пов'язаний вихід Володимира Івановича на кардинальні загальнонаукові й теоретико-пізнавальні проблеми: геологічного часу, симетрії і дисиметрії як індикаторів різних фізико-хімічних станів земного й космічного простору, специфіки простору-часу життя тощо. Надаючи великого значення ролі науки в розвитку економіки і суспільства в цілому, Вернадський упродовж усього життя глибоко цікавився проблемами соціології та організації наукової діяльності, умовами підвищення ефективності наукової праці. Як видатний натураліст, він незмінно звертався думкою до людини, її розуму та почуттів, прагнень і сподівань, завдяки чому тенденція синтезу природничих і соціогуманітарних наук проявилася в його творчості з великою яскравістю і глибиною. Володимир Іванович спеціально досліджував проблеми розмежування наукового і філософського знання, стосунки науки і релігії, науки і мистецтва. Важко назвати іншого великого природознавця, інтерес якого до історії науки так органічно вплітався в його дослідницьку діяльність⁷.

У Вернадського, звичайно, не відразу, а поступово, протягом останніх десятиліть його діяльності, сформувався уявлення про кардинальні зміни в системі природознавства, що відбуваються в ході науково-технічної революції. У 1930-1940 рр. Володимир Іванович прагнув обґрунтувати єдність і цілісність створених ним наук про біосферу, біогеохімію, космохімію, метеоритику, основи порівняльної планетології. Своє завдання, породжене новим природознавством ХХ ст., він убачав у подоланні фізикалістського редуціонізму, що панував у науці впродовж декількох століть. З появою механіки Ньютона виникла нова парадигма природознавства, що виявилася дуже ефективною в описі фізичних явищ, але водночас вона розірвала цілісність світу, який почали розуміти як фізичний світ: у ньому не було місця живому, воно ніяк не входило в систему законів світобудови. Для науки, передусім для фізики, протягом кількох століть, починаючи з Галілея і Ньютона, час як такий був невизначеним поняттям, що застосовується в математичному описі фізичних подій. У класичній механіці час не має жодного фізичного сенсу, на відміну від інших фізичних понять. Час розглядають як привнесений ззовні, це параметр, що слугує для кількісного опису динамічних явищ. Біосферологія Вернадського прагнула ввести в природничо-наукову картину світу життя як рівноправний її елемент, відновити цілісність світу, але не натурфілософськи,

⁷ Мочалов И.И. В.И. Вернадский / И.И. Мочалов // *Философия не кончается... Из истории отечественной философии. XX век.* – М., 1998. – Кн. 1. – С. 666-701.

а через конкретизацію уявлень про час і простір, долаючи їхні містичність і невизначеність. У вченні Володимира Івановича про час було подолано дуалізм наук про косну матерію і наук про життя та людину.

Науки, наукові концепції і напрями, до яких так чи інакше був причетний Володимир Іванович, можна розділити на дві групи. До першої належать ті, що були створені виключно завдяки його зусиллям або у створенні яких він брав безпосередню участь: 1) генетична мінералогія; 2) геохімія; 3) радіогеологія; 4) вчення про симетрію та диссиметрію як прояви якісно різних станів простору-часу земних і космічних тіл та процесів; 5) вчення про живу речовину – сукупність рослинних і тваринних організмів – як провідний геологічний чинник еволюції земної кори; 6) біогеохімія; 7) концепція біосфери; 8) вчення про природні – речовинні та духовні – продуктивні сили як природно- соціальний фундамент розвитку суспільства; 9) концепція автотрофності людини і людства; 10) вчення про науку як планетарне явище, провідний фактор еволюції людства, що визначає його космічне майбутнє; 11) концепція ноосфери.

Усі ці дисципліни й напрями в контексті їхньої історії – минулого, сьогодення і майбутнього – якісно нерівноцінні. Серед них можна виділити такі, процес становлення яких загалом уже завершився (1-3); далі ті, які ще перебувають у періоді своєї молодості (4-7); і, нарешті, такі напрями, які ще чітко не оформилися і розквіт яких, виявлення всіх закладених у них потенційних можливостей належить майбутньому (8-11)⁸. До другої групи належать ті науки й наукові напрями, у створенні яких Вернадський безпосередньої участі не брав, але зробив свій внесок у їх розроблення і розвиток, часто невмирущої цінності. Це – геометрична кристалографія, кристалофізика, кристалохімія, теорія будови силікатів, загальна (теоретична) геологія і географія, вчення про газовий режим Землі, ґрунтознавство, історія природних вод, гідрологія, гідрогеологія, гідрохімія, радіологія, радіохімія, загальна (теоретична) біологія, космічна біологія, екологія, космічна хімія, метеоритика і проблеми космічного пилу, проблеми космології, вчення про людство як геологічний фактор, історія російської та світової науки, історія становлення і розвитку наукового світогляду, структура, логіка та методологія наукового знання, соціологія науки і проблеми її організації.

Філософські погляди Володимира Івановича формувалися і розвивалися впродовж усього його свідомого життя під безпосереднім впливом як його власної наукової творчості, так і вивчення історії та сучасного йому стану науки й філософії Заходу і Сходу, соціально-історичної практики людства, особистого досвіду. Він рішуче відкидав спроби зарахувати

⁸ Мочалов И.И. В.И. Вернадский: Наука. Философия. Человек. К 150-летию со дня рождения В.И. Вернадского / И.И. Мочалов, В.И. Оноприенко. – Кн. 1. Наука в исторических и социальных контекстах. – Изд. 2-е, испр., доп. – К.: Информ.-аналит. агентство, 2011. – 411 с. С. 188.

його до ідеалістів, матеріалістів, віталістів, механіцистів та ін. Так само, як і його вчитель Д.І. Менделєєв, у філософії Вернадський вважав себе реалістом. Однак, порівняно з ним, Володимир Іванович зробив ще один крок уперед, розглядаючи як вічні й незнищенні субстанціальні основи світобудови не лише матерію (речовину), енергію (силу, рух) і дух (розум, свідомість), але й життя (живу речовину). Всесвіт Володимир Іванович розглядав як єдине організоване ціле. Він запропонував розмежування механічних та організованих систем, що випередило деякі ідеї кібернетики і загальної теорії організації.

Вернадський заперечував поділ простору й часу на незалежні сутності, розглядаючи їх у внутрішній органічній єдності. Три розрізи реальності – мега-, мікро- і макро- космос, стверджував він, взаємно проникають і зумовлюють один одного. Людина – не випадковий гість у світобудові, а необхідна ланка в її еволюції, хоча, можливо, поодинокий і аж ніяк не найвищий варіант прояву розуму у Всесвіті. Оснащені сучасним науковим знанням розум і праця людини є рушійними силами еволюційного переходу біосфери (сфери життя) в якісно новий стан – ноосферу (сферу розуму). Вернадський намагався органічно поєднати ті науки, у яких він працював, з космосом і людиною, зробивши, по суті, першу, багато в чому вдалу спробу вивести природознавство як єдине ціле на рівень того принципово нового, за термінологією його учня і друга – українського натураліста М.Г. Холодного, антропокосмічного світогляду, у якому вища реальність постає у вигляді, найбільш адекватному для своєї природи.

Неодноразово Володимир Іванович зазначав, що сучасного натураліста щораз більше охоплює невдоволення обмеженими розмірами Землі і навіть Сонячної системи. Він сповнений пошуків світового космічного зв'язку, прагнень до такої картини світобудови, у якій життя і розум не зводилися б до ролі певних дрібних і несуттєвих «подроблиць». Антропокосмічний складник філософських поглядів ученого тісно пов'язаний з іншим складником – біокосмічним. У своїй єдності вони обидва визначили творчий шлях Вернадського в науці й філософії, стали фундаментом його наукового світогляду. Біокосмічна й антропокосмічна компоненти розвиваються з єдиної основи, мають те саме коріння – ґрунтознавство, кристалографію, мінералогію, геохімію. Особливо важливі функції виконує геохімія, вона – базова конструкція всієї системи, і саме так (або приблизно так) було в реальності. У процесі зародження й розвитку геохімії – як і у творчості Вернадського (що істотно відрізняло її від творчого шляху інших основоположників геохімії, наприклад, Ф.У. Кларка і В.М. Гольдшмідта) – відбувалося поступове її розщеплення (зі збереженням і збагаченням її проблематики) на біологічну та гуманітарну гілки еволюції.

У системі цих поглядів ключовим є поняття живої речовини – сукупності всіх рослинних і тваринних організмів планети. Завдяки введенню

цього поняття Володимир Іванович досягнув щонайменше подвійного ефекту. По-перше, було залишено осторонь різні псевдотеоретичні й спекулятивні вишукування щодо «сутності» життя як такі, що не стосуються справи. По-друге, живі організми почали визнавати настільки ж природними і «рівноправними» компонентами земної кори, як і мінерали та гірські породи, але вони набагато переважають останні за своєю геохімічною активністю, що особливо яскраво проявляється в геологічній діяльності людства – складника живої речовини планети.

Звідси випливає – і це, ймовірно, головна своєрідність вихідної позиції Вернадського – можливість і необхідність вивчення живих організмів та їхніх угруповань не лише в традиційно біологічній площині, але й як об'єкта геології. Цей переворот «системи відліку», який Володимир Іванович зробив у науковому пізнанні і необхідність якого обґрунтував із великою переконливістю та глибиною, справив істинно революційний вплив не лише на біологію та геологію, а й на весь комплекс наук про Землю. Створюючи своє вчення про живу речовину, Вернадський піддав детальному аналізу такі проблеми, як складові елементи, структуру, властивості та функції, форми існування, динаміку і статику живої речовини та ін. Учення Володимира Івановича про живу речовину – це вчення про живу природу як цілісну і водночас внутрішньо диференційовану систему на макрокосмічному рівні її буття, і тому в арсеналі пізнавальних засобів і проблем цього вчення, поряд із власне хімічними, істотного значення набувають механічні, фізичні, а також математичні методи і проблеми. Поняття живої речовини аж ніяк не скасовує ті підрозділи класифікації життя природи, які досить давно встановлені в біології і стали для неї традиційними. Ця обставина є дуже вагомюю, оскільки свідчить про збереження глибокої спадкоємності між «біокосмосом Вернадського», з одного боку, і класичними проблемами біології – з іншого. Жива речовина виявляє себе на всіх рівнях організації, по-різному «конкретизуючись» у кожному випадку залежно від того, йдеться про біоценози, популяції чи інші рівні, й охоплюючи всю живу матерію Землі, щойно предметом дослідження стає біосфера як цілісна система.

Наступна компонента біокосмічних поглядів Володимира Івановича – біогеохімія. Предмет цієї науки коротко можна було б визначити як дослідження живої речовини в геохімічному аспекті. Оскільки ж головне завдання геохімії – вивчення історії атомів земної матерії, то біогеохімія (і в цьому полягає її відмінність від учення про живу речовину) розглядає живу природу на мікркосмічному рівні її існування, руху, еволюції та взаємодії з неживою матерією. Становлення біогеохімії поєднувало в собі процеси диференціації та інтеграції. З одного боку, біогеохімія створювала себе, відгалужуючись від геохімії, – і тут відбувався процес диференціації, аналітичного розчленування вихідної материнської науки. З іншого – дочірня наука водночас засвоювала різноманітну біологічну

проблематику, змикалася з біологією, і в цьому разі на перший план виходив уже процес інтеграції, синтезу. Виникнення біогеохімії мало, таким чином, складний аналітико-синтетичний характер, що визначалося, врешті, специфікою і реальним змістом вихідного поняття живої речовини, у якому ці суперечності та їхня єдність вже ніби були закладені в згорнутому вигляді.

За всієї відносності відмінностей між біогеохімією і вченням про живу речовину все-таки можна знайти такий клас проблем, де ці відмінності виявляються досить виразно. Як приклад можна навести проблему «ізотопи і жива речовина», в основу якої покладено висунуте Вернадським у середині 1920-х років і згодом блискуче підтвержене припущення про здатність живих організмів вибирати з навколишнього середовища певні ізотопи хімічних елементів – висновок, що мав велике загальнобіологічне і медичне значення. Суто мікрокосмічний і, в цьому сенсі, переважно біогеохімічний характер цієї проблеми є очевидним.

Монументальну будівлю біокосмічного світогляду Вернадського увінчує концепція біосфери. Він створював її переважно в 1916-1926 рр. у тісному зв'язку з біогеохімією і вченням про живу речовину. Докорінна своєрідність цієї концепції полягає в тому, що вона дає змогу розглядати живу природу Землі як цілісну систему на мегакосмічному рівні її буття, в її взаємодії з речовинно-енергетичними процесами, які відбуваються в земних, навколосемних і віддалених просторах космосу⁹.

Концепція біосфери є узагальненням такого високого порядку, що її вже не можна розглядати просто як один із окремих напрямів розвитку природничих наук. Аж ніяк не втрачаючи якості конкретної природничої дисципліни (завдяки насамперед опорі на потужний емпіричний фундамент біогеохімії і вчення про живу речовину), концепція біосфери, разом із тим, має такий колосальний світоглядний зміст, що її з повним правом можна розглядати також як одне з найбільших філософських узагальнень ХХ ст. у галузі природничих наук із потенційно невичерпними можливостями свого подальшого розвитку та вдосконалення.

Втім, із певними й досить істотними підставами викладене можна віднести й до біогеохімії і, особливо, до вчення про живу речовину. Свою концепцію біосфери як особливої планетарної оболонки Землі Володимир Іванович створював у низці робіт, присвячених проблемам живої речовини і біогеохімії, особливо в монографії «Біосфера» (1926). У цих і пізніших працях він докладно розглянув такі питання: межі біосфери, її місце в ряді інших оболонок Землі, біосфера і атмосфера, гідросфера, літосфера, біосфера і космос, речовинна структура і хімічний склад біосфери, її енергетика та геохімічні функції, біогеохімічні цикли в біосфері, саморегуляція біосфери, біосфера як організована система та інші. Усі

⁹ Онопрієнко В.І. Динаміка зростання дослідницьких інтересів В.І. Вернадського / В.І. Онопрієнко // Вісник НАН України. – 2013. – № 3. – С. 67-77.

біокосмічні компоненти світогляду Вернадського ґрунтуються на такій фундаментальній ідеї. Жива речовина, відіграючи роль геологічно актив-ного хімічного агента, не лише пристосовується до зовнішнього серед-овища, але й сама створює це середовище в суттєвих його рисах, дієво формує й перетворює його, пристосовуючи до себе, створюючи сприят-ливі умови для максимального прояву своїх геохімічних можливостей. Виявлення і дослідження на широкому природно-історичному матеріалі багатопланової діалектики взаємодії живого і неживого, активності живої матерії, що в ході обмінних процесів із неживою природою перетворює середовище свого існування, – ось, мабуть, те головне, що в загальноте-оретичному й філософському плані є характерним для вчення про живу речовину, біогеохімії та концепції біосфери Вернадського.

Для всього біокосмічного світогляду вченого, всіх його компонентів об'єднуючою, по суті, є проблема життя у Всесвіті, яку він розглядав у різних площинах. Визнання того, зазначав Володимир Іванович, що життя і живе є загальним проявом космосу, докорінно змінює місце біологіч-них дисциплін у системі наукового знання. Їхня питома вага в побудові наукової картини світу різко зростає, оскільки в такому разі біологічні науки, поряд із фізичними й хімічними, потрапляють у групу наук про загальні явища реальності. Науки, пов'язані з дослідженням атомного й субатомного рівнів матерії (фізика, хімія, радіологія, геохімія та ін.), дедалі глибше охоплюють явища життя. А це, відповідно, означає, що життя – в атомному і субатомному його розрізах – є складовою частиною загальної картини світу на його найбільш фундаментальних структурних рівнях. У цьому, як зазначав Вернадський, і полягає насамперед велике методологічне значення входження явищ життя в атомну наукову картину космосу. Враховуючи єдність живого, підкреслював він, заздалегідь не-можливо передбачити, де зупиниться проникнення явищ, пов'язаних із життям, в наукову побудову космосу. Імовірно, майбутнє тут таїть у собі великі несподіванки.

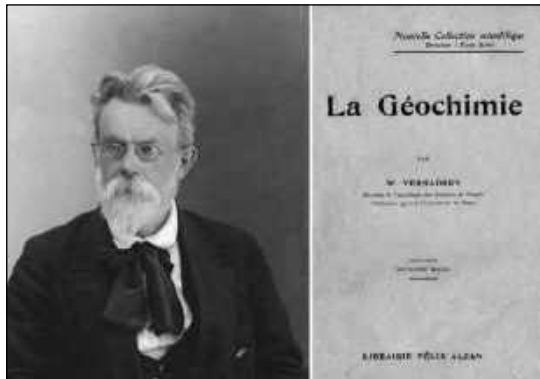
Біокосмічні ідеї й концепції Вернадського за ступенем своєї син-тетичності, глибини й оригінальності настільки виходили за межі вже усталених і традиційних канонів біологічного мислення, що далеко не відразу (а нерідко і не без внутрішнього опору) були сприйняті багатьма вченими. На сьогодні ситуація починає змінюватися порівняно швидко, і нині важко знайти теорії та напрями загальнобіологічного значення, що розвивають як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, які чи прямо, чи опосередковано не були б пов'язані з ученням Вернадського про живу речовину, біогеохімією та концепцією біосфери.

Володимир Іванович рішуче виступав проти спрощених тракту-вань розуму, свідомості. Він підкреслював неможливість зведення їх до відомих людині форм матерії (речовини) й енергії (руху), послідовно і безкомпромісно наполягав на якісній специфічності свідомості. Ця не-

можливість зведення свідомості до матерії та енергії, на його думку, дає підстави розглядати її як частину космосу, аналогічну живій речовині, – вічну і незнищену субстанцію Всесвіту. Свідомість, зауважував він, є третьою (після матерії та енергії) складовою частиною світобудови, третьою сферою її прояву, яку ми повинні брати до уваги.

Отже, розум – це не лише земне, але й космічне явище. На думку Вернадського, можна припустити існування в космосі інших форм людського розуму і свідомості. На основі цього він робив висновок, що відома нам у земних умовах форма розуму є лише одним із можливих незліченних його проявів у космосі, які за рівнем свого розвитку можуть стояти на набагато вищому щаблі, ніж наш земний розум. Треба думати, зазначав Володимир Іванович, що тут, на Землі, у цей геологічний час перед нами розгорнулося лише проміжне виявлення духовних можливостей життя і що в космосі існують вищі його прояви. На людський розум і його матеріальний носій – мозок – не можна дивитися як на щось незмінне, таке, що досягло вже закінченості і цілковитої довершеності. Процес еволюційних – біологічних і соціальних – змін розуму, стверджував Вернадський, аж ніяк не припинився, він відбувався не лише в минулому, але й триває нині і відбуватиметься також у майбутньому. У безвісті віків, підкреслював Володимир Іванович, розгортався той самий процес зростання людського розуму. Він проходив за тими самими законами, що й сьогодні. Тому розум сучасної людини Вернадський розглядав лише як проміжну ланку в довгому еволюційному ланцюзі його прогресивних змін і розвитку. На його думку, можливості подальшого вдосконалення людського розуму, закладені в ньому, потенційно безмежні, і передбачити всі величезні наслідки цього прогресу в майбутньому нині навряд чи можливо. Завдяки своєму розуму і скерованій ним праці людина перетворює навколишнє природне середовище, активно впливає на різноманітні матеріальні й енергетичні процеси.

У цьому сенсі, зауважував Вернадський, свідомість є особливою силою природи, що займає своє окреме місце серед інших відомих людині сил. У біосфері існує, писав він у 1925 р., велика геологічна, можливо космічна, сила, планетну дію якої зазвичай оминають увагою в наукових уявленнях про космос. Ця сила – розум людини, спрямована

Перше видання «Геохімії»
В.І. Вернадського французькою мовою

й організована воля її як істоти суспільної. Саме завдяки своєму розуму людина настільки змінює земну кору, передусім біосферу, що впливає на основні природні співвідношення, зміщуючи століттями й тисячоліттями усталені планетарні режими або навіть замінюючи їх новими. І далі ці зміни за своєю потужністю стають цілком сумірними з різноманітними геологічними процесами (вулканізм, тектонічні рухи, вивітрювання, генезис мінералів, біогенна міграція атомів тощо), що відбуваються в земній корі й на поверхні Землі, а в деяких випадках навіть їх перевершують, впливаючи також на прояви космічних співвідношень. З огляду на це людина стає в сучасну епоху провідним геологічним фактором нашої планети. Відповідальність людства за долю Землі незмірно зростає. Турбота про її збереження і розвиток – найперший обов'язок людини, науки і загалом наукового, освіченого розуму.

Те, що нині належить до екологічних проблем, у спадщині Вернадського дістало всебічне відображення насамперед у його концепції біосфери та вченні про живу речовину. Історія людського суспільства, на переконання Володимира Івановича, – це не лише і навіть не стільки історія воєн, змін династій, палацових переворотів тощо, чим нерідко обмежується історіографія. Це, передусім, історія освоєння людиною планети. У цьому контексті історію розвитку людства належно мірою ще не досліджено і, більш того, не написано. Прагнення оволодіти навколишньою природою пронизує і творить усю або майже всю історію суспільства – таку думку Вернадський багаторазово повторював і варіював у своїх працях, листах, щоденниках. У цьому сенсі, вважав він, людство, як органічна частина живої речовини, продовжує далі її геохімічну (а потім і космохімічну) роботу в планетарному масштабі, але вже в якісно нових – соціальних за своєю природою – умовах і обставинах. Оскільки біосфера – це природне середовище, «земний дім» існування людини, то економісти, агрономи, тваринники, ґрунтознавці та ін., на думку Володимира Івановича, не можуть не брати до уваги фундаментальні дані геохімії, біогеохімії та інших наук, тому що одне з їхніх завдань – розкрити сутність хімічних обмінних процесів, що відбуваються між людиною і природою. З цього випливає велике значення досліджень у галузі цих наук для правильної, науково обґрунтованої організації сільськогосподарського виробництва, адже саме в землеробстві діяльність людини виявляється передусім вплетеною в складну структуру соціально-природних відносин. Завдання науки полягає в тому, щоб знайти оптимальні для певного рівня розвитку сільськогосподарського виробництва співвідношення хімічного обміну між людиною і природою, які уможливають не лише задоволення потреби суспільства в необхідних продуктах природи, але й збереження і відтворення в нових умовах усталених у біосфері природних режимів.

Для Вернадського якісні відмінності, що існують між природою та суспільством і, відповідно, природними й соціальними науками, менш значущі й не такі глибокі, ніж ті зв'язки, які об'єднують людське суспільство і природу в дещо цілісне. При цьому базисом цих зв'язків у нього в остаточному підсумку є природа. Розвитком і конкретизацією такого підходу до соціально-історичних явищ стало уявлення Володимира Івановича про роль в еволюції суспільства природних продуктивних сил (природних ресурсів). Однак освоєння людиною навколишнього природного середовища – процес не тільки природний, тобто такий, що продовжує в нових умовах геохімічну діяльність живих організмів, але й соціальний, оскільки його ефективність прямо залежить від тих відносин, що склалися в суспільстві між людьми. Рівень культури, духовного розвитку суспільства здійснює прямий вплив на ефективність цих процесів, а отже – і на характер і темпи соціального прогресу. Чим більші знання, на думку Вернадського, має населення певної держави, чим воно працездатніше, чим більше простору надано його творчості, чим більше свободи для розвитку особистості, чим менше гальм і перешкод для її діяльності, тим більша корисна енергія, яку вона виробляє, більша незалежність від зовнішніх умов навколишнього природного середовища.

Концепція ноосфери Вернадського – закономірний підсумок тривалої еволюції глибоких гуманітарних і космологічних тенденцій його наукової творчості та світогляду, що робить їх логічно стрункими і довершеними. Останніми роками концепцію ноосфери критикують, коригуючи її зміст¹⁰, але при цьому слід враховувати, що Володимир Іванович сформулював її для обґрунтування цілісності своїх поглядів на науку і суспільство. Ноосфера є синтезом природного і соціального, історії природи та історії суспільства. Виникнення ноосфери зовсім не означає «скасування» природного, тобто біосфери, воно означає лише, що вирішальним фактором збереження і розвитку біосфери стає людство. Проте цей фактор, підкреслював Володимир Іванович, сам стає частиною природи і діє в біосфері за її ж законами, а не всупереч їм. Вернадський був переконаний, що, дотримуючись цих законів, людина неминуче вийде в майбутньому в космічний простір. Вже у відносно недалекій перспективі, зазначав він у 1921 р., перед людством постане суворий бік завоювання космосу. Отже, у становленні ноосфери настане якісно новий етап поширення її за межі Землі, у космос.

¹⁰ Назаров А.Г. Вернадский и ноосферная реальность // Научное наследие В.И. Вернадского в контексте глобальных проблем цивилизации / А.Г. Назаров – М.: Ноосфера, 2001. – С. 29–50; Кутырев В.А. Утопическое и реальное в учении о ноосфере / В.А.Кутырев // Природа. – 1990. – № 1. – С. 3-10; Булатов М.О., Філософія ноосфери. Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери / М.О. Булатов, К.С. Малєєв, В.П. Загороднюк, Л.А. Солонько – К.: Наук. думка, 1995. – 152 с.

Динаміку дослідницьких інтересів Вернадського можна схематично зобразити у вигляді такої матриці.

Ґрунтознавство. Кристалографія → Генетична мінералогія → Радіогеологія. Радіохімія → Геохімія → Геохімічна роль живих організмів → Геохімічні функції діяльності людини → Поняття живої речовини як сукупності тваринних і рослинних організмів планети → Вчення про живу речовину → Біогеохімія → Концепція людства як фактора планетарного масштабу → Концепція біосфери → Вчення про час у природознавстві → Проблема життя і розуму у Всесвіті → Вчення про ноосферу → Проблема виходу людини в Космос → Гіпотеза поширення ноосфери в Космосі.

У творчості Вернадського глибоко відобразився перехід від однієї теоретичної системи знання, яка панувала раніше насамперед у науках про Землю, – переважно описово-аналітичної, феноменологічної, до нової – пояснювально-синтетичної за своєю суттю, типової загалом для сучасного природознавства. Тому не випадково антипозитивістська тенденція – у контексті розуміння, співвідношення науки і філософії – настільки характерна для всього світогляду Володимира Івановича. Однак він не обмежився лише критикою деяких основних позитивістських схем і тверджень. У його роботах було розглянуто багато принципів теоретичних питань, що стосуються ґносеологічної ситуації в сучасній науці, – про співвідношення емпіричного і теоретичного, аналіз і синтез, інтеграцію і диференціацію, логіку і методологію, форми наукового пізнання тощо.

Він простежував їх або на тлі історії природничих наук, або в тісному зв'язку з нею, нерідко вони становили органічну частину його загальної історико-наукової концепції.

Вернадський не лише розвивав вузькоспеціалізовані галузі знання, а й працював передусім над значними ключовими проблемами комплексного характеру, які через свою фундаментальність і загальність нерідко перебували, за його словами, на межі науково відомого. Проте, саме на стиках наук, на полях їх перетинів, зустрічних рухів, проривів у невідоме якраз і виникають нові фундаментальні природничі й філософські питання – проблеми. Тому в роботах Володимира Івановича ми бачимо не односторонній зв'язок, що йде тільки від науки до філософії, але й зв'язок двосторонній, який взаємно збагачує ці обидві форми творчості. Цим зумовлена висока, якщо не сказати щонайвища, оцінка Вернадським позитивної, критичної ролі філософії як єдиного цілого – усіх її течій і напрямів усіх часів і народів – у розвитку науки, зокрема природознавства. К. Маркс припускав, що в розвитку наукового знання в майбутньому настане такий час, коли природознавство буде основою науки, матиме у своєму складі науку про людину такою ж мірою, якою наука про людину включатиме природознавство – це буде єдина наука. І як теоретик (натураліст і мислитель), і як практик (організатор науки і громадсько-політичний діяч) Вернадський став у ХХ ст. одним із найяскравіших провісників

появи перших паростків епохи цього людського природознавства як закономірного результату взаємопроникнення та синтезу природничих і гуманітарних наук.

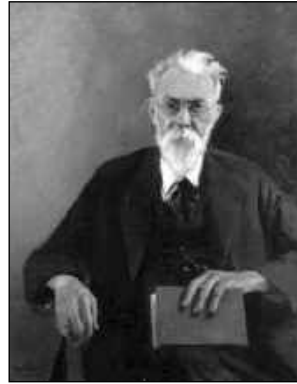
Особливо рельєфно це виявилось в розумінні Володимиром Івановичем планетарної, а отже, і космічної ролі людства. Розвиток науки як реальний процес, що відбувається в часі, Вернадський розглядав як невід’ємну частину соціальної еволюції людства. Він підкреслював значущість великих суспільних рухів і подій у розвитку наукового пізнання, і зазначав, що у становленні наукового світорозуміння поряд із окремими

непересічними особистостями, видатними вченими, народні «низи» (винахідники-самоуки, ремісники й робітники, мандрівники та ін.) також нерідко висувалися на передній план. Історія науки – це багатогранне діяльне освоєння людиною навколишнього середовища, що відбувається не лише в суто наукових формах. Науці Володимир Іванович надавав особливого значення, розглядаючи її як найбільш достовірну, а тому головну форму осягнення людиною світу, як провідну соціоприродну силу, що творить ноосферу.

Відводячи науці таку високу соціальну місію, він, паралельно з розвитком природознавства, велику увагу приділяв історії, соціології та філософії науки. У 1902-1903 рр. у Московському університеті він прочитав курс лекцій з історії сучасного наукового світогляду, оформлений пізніше в самостійну працю, що згодом неодноразово виходила друком¹¹. Історія науки, вітчизняної та світової, стала наскрізною темою досліджень Вернадського. Тут також можна подати своєрідну матрицю послідовних переходів:

Історія науки; науковий світогляд; наукова картина світу → Історія наукових установ → Соціологія науки → Епістемологія науки → Роль емпіричних узагальнень у науці → Поняття природного тіла → Вчення про природні продуктивні сили.

Прагнення до цілісності створюваних концепцій і знаннєвих конструкцій – найхарактерніша риса творчості Вернадського.

Портрет В.І. Вернадського роботи І.Е. Грабаря. 1935 р.

¹¹ Вернадский В.И. Очерки по истории современного научного мировоззрения / В.И. Вернадский // Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. – Т. 8. Праці з історії, філософії та організації науки. – К., 2012. – С. 64–170.

Напружені місяці заснування Академії наук в Києві

На початку ХХ ст. Вернадський брав активну участь у земському ліберальному русі, обстоював університетські реформи, наполягав на якнайширшій автономії університетів, якийсь час виконував обов'язки проректора Московського університету. У 1906 і 1908 роках Володимир Іванович був обраний членом Державної думи від академічної курії (Академія наук та університети), часто виступав у пресі як публіцист. У 1911 році його було виведено зі складу Державної думи у зв'язку з тим, що, на знак протесту проти реакційної політики царського уряду, вчений залишив Московський університет. Протягом наступних років Вернадський очолював Геологічний та мінералогічний музей Петербурзької академії наук, був засновником і головою Комісії з вивчення природних продуктивних сил Росії. Після Лютневої революції 1917 року його обрали головою Сільськогосподарського вченого комітету Міністерства землеробства, а в серпні 1917 року затвердили на посаді товариша міністра народної освіти Тимчасового уряду (міністром став його друг – неодмінний секретар Російської академії наук С.Ф. Ольденбург). Перебуваючи на цій посаді, Володимир Іванович організував розроблення основ реформи вищих навчальних закладів, за його ініціативи розпочалося обговорення питання про створення академії наук в Україні та Грузії.

Початок ХХ ст. в Росії характеризувався виключним інтересом вчених до питань раціональної системи організації науки. Вдосконалення організації науки розглядалось як суттєвий фактор підвищення ефективності наукової діяльності. Ідея раціональної організації науки, яка обговорювалася в пресі видатними вченими, почала розглядатися як одне з найважливіших національних завдань із вдосконалення соціально-економічного і суспільно-політичного становища країни. В Україні обговорення цих актуальних проблем знайшло місце, наприклад, у змістовній статті М.С. Грушевського¹².

В багатьох проектах реформування системи організації науки в період між 1905 і 1917 рр. вченими обговорювалася проблема створення спеціальної мережі наукових установ різного профілю. Потреба формування такої мережі була продиктована доцільністю підсилення координації наукової діяльності в країні при одночасному забезпеченні демократизації наукового пошуку зі створенням нових територіальних наукових центрів. Свій розвиток ця ідея одержала в записці В.І. Вернадського «Про

¹² Грушевський М.С. Справа українських катедр і наші наукові потреби (1907) // Грушевський Михайло Сергійович. Твори у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 458 – 484.

державну мережу дослідних інститутів»¹³, яку він оголосив на засіданні Комісії по вивченню природничих виробничих сил Росії в грудні 1916 р. В ній підкреслювалася зростаюча необхідність і взаємовплив державної політики та наукової діяльності і пропонувався проект багатоступеневої системи державних наукових установ. Головна думка записки полягала в тому, що держава повинна фінансувати роботу вчених і ставити перед дослідниками завдання щодо забезпечення назрілих потреб суспільства, а вченим потрібно визначити конкретну тематику досліджень, координувати і здійснювати їх.

Особливо актуальною проблемою для великої імперії було територіальне розміщення установ науки. По суті всі центри вищої освіти і науки знаходились в Петербурзі, Москві і небагатьох університетських містах. Багато великих регіонів країни, особливо національні окраїни, по суті взагалі не мали ніяких наукових осередків.

Одна з особливостей розвитку науки в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. полягала в тому, що різні форми організації науки мали чітко виражений імперський характер. Так, університети являли собою форпости російської науки. Тому національно-визвольний рух українського народу надавав великого значення створенню національних наукових центрів, в яких повинно було формуватися професійне співтовариство науковців з різних дисциплін, перш за все, в галузі українознавства. Це завдання було реалізоване у створенні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. двох наукових товариств академічного типу – Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1892 р.) і Українського наукового товариства в Києві (1906 р.). Значення цих наукових товариств для процесу інституціоналізації української науки виключно велике. Вони сприяли формуванню національного наукового співтовариства науковців-професіоналів. В них почали формуватися перші наукові осередки за різними напрямками, були досягнуті значні наукові результати, особливо в наукових дисциплінах, що прямо пов'язані з українською культурою, – в історії, філології, етнографії. Наукове товариство імені Шевченка і Українське наукове товариство функціонували на принципах вільної наукової асоціації і протиставляли себе офіційній державній науці, яка була підкорена русифікаторській політиці самодержавства.

Після Лютневої революції 1917 р. В.І. Вернадського було обрано головою Сільськогосподарського вченого комітету Міністерства землеробства, а у серпні 1917 року – затверджено на посаді товариша міністра народної освіти Тимчасового уряду. Перебуваючи на цій посаді, Володимир Іванович організував розробку основ реформи вищих навчальних закладів, з його ініціативи розпочалося обговорення питання про створення академії наук в Україні та Грузії.

¹³ Вернадский В.И. О государственной сети исследовательских институтов // Вернадский В.И. О науке. – Т. 2. – СПб: Изд-во РХГИ, 2002. – С. 47-55.

Вернадський, як ніхто до нього, зробив надзвичайно багато для осмислення проблем організації науки. Він вперше вказав на величезну роль інформаційних процесів у розвитку науки ХХ ст. Його увагу привертало також питання співвідношення індивідуальної і колективної наукової творчості, але особливо цікавили питання організації державної мережі наукових закладів. Вернадський мав великий практичний досвід організації науки в Росії¹⁴. Крім того, для його діяльності характерна висока громадська активність. Він був представником Петербурзької академії наук у Міжнародному союзі академій – найбільшій міжнародній науковій організації. Загальними зборами Міжнародного союзу академій у Петербурзі навесні 1913 року його було обрано до складу керівної комісії союзу.

Революція 1917 р. в Росії сприяла національно-визвольному руху в Україні, який яскраво виявився в науці й освіті. З перших днів революції розгорнувся процес створення нових наукових товариств і територіальних відділень Українського наукового товариства. З утвердженням державності в Україні з'явилися і відомчі дослідницькі установи. Серед них першими в 1918 р. були засновані Сільськогосподарський вчений комітет і Геологічний комітет. Українське наукове товариство виступило носієм ідей про створення Української академії наук. На засіданні ради УНТ 8 липня 1917 р. було обрано комісію зі створення Академії наук, до якої увійшли А.М. Лобода, Г.Г. Павлуцький, В.І. Лучицький, О.С. і М.С. Грушевські, О.В. Корчак-Чепурківський, І.М. Ганицький¹⁵. Однак за Центральної Ради реальних кроків з організації Академії наук зроблено не було.

Сприятливий момент для розгортання підготовчої роботи з організації Академії наук України виник в умовах гетьманського правління. Навесні 1918 року Вернадського за ініціативою його товариша по кадетській партії, міністра освіти гетьманського уряду М.П. Василенка було запрошено до Києва для сприяння організації широкій культурній роботі, включаючи активізацію діяльності наукового співтовариства з перспективою організації Української академії наук. Цю пропозицію він сприйняв із захватом.

Великий досвід громадсько-політичної і науково-організаційної роботи В.І. Вернадського став у пригоді в період заснування Української академії наук. Він очолив у Києві три основні організаційні комісії: з розробки законопроекту про заснування Української академії наук, по вищих навчальних закладах і наукових установах, зі створення Національної бібліотеки. Діяльність всіх трьох комісій мала значні результати.

¹⁴ Оноприенко В. Власть и ученый. Владимир Вернадский: в оппозиции к власти; во власти; с властью, поддерживающей науку / Валентин Оноприенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 9. – Київ, 2016/2017. – С. 45-62.

¹⁵ Оноприенко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві / Валентин Оноприенко, Тетяна Щербань – К., 2008. – 352 с.

Комісію з розробки законопроекту про заснування Української академії наук було сформовано під головуванням Вернадського на початку червня 1918 р. В.І. Вернадському і М.П. Василенку пощастило залучити до комісії чимало відомих науковців. До неї увійшли професори Київського політехнічного інституту М.Ф. Кащенко і С.П. Тимошенко, київських університетів (св. Володимира і Українського народного) Б.О. Кістяківський, П.А. Тутковський, О.В. Сперанський, І.І. Косоногов, Г.Г. Павлуцький, Є.К. Тимченко, М.І. Туган-Барановський, професор Харківського університету Д.І. Багалій, історик-архівіст В.Л. Модзалевський.

На відкритті роботи комісії В.І. Вернадський проголосив змістовну промову, в якій відзначив: «Академія наук, яка витворюється в ХХ віку, не може будуватися по статутам і типам давніх Академій, котрі в своїй віковій історії перебули численні зміни та перетворення... Отже засновуючи нову Академію, доводиться звертати увагу не на статuti, а на дійові тенденції та викликану ними працю Академії наук»¹⁶.

Вернадський пропагував і послідовно втілював у життя свою основну ідею: лише розвиток Академії на державних засадах та формування комплексу наукових установ з охопленням фундаментальних галузей знання дозволить сформувати фундаментальну базу науки та національні кадри, зокрема в галузі експериментальних (природничих і технічних) наук, уже через незначний відрізок часу. «Молода держава, на його думку, має відразу будувати майбутнє в нових умовах і з новою перспективою. Тому створення Академії наук України як розгалуженого наукового центру має спиратися на державну основу й державне фінансування, яке може забезпечити міцну організацію наукового дослідження продуктивних сил країни та її природних багатств, економіко-статистичного вивчення населення, знайти засоби для зміцнення й розвитку продуктивності праці та в найкоротший час забезпечити економічний базис для розвитку самодостатньої держави. Однак не лише економічний фактор визначає концептуальну структуру побудови. Академія, як національне утворення, на думку В.І. Вернадського, мала сприяти зростанню й національної самосвідомості та культури, вивченню минулого й сучасного України у всіх проявах її духовного, державного та соціально-економічного життя. Водночас В.І. Вернадський відзначав і гуманістичний контекст академічної науки, покликаний підтримувати зв'язок Академії з місцевими реаліями, розвивати науково-практичні дослідження Академії в інтересах повсякденного побутування населення, спрямовані на розвиток матеріального та духовного життя людей. Системність концепції визначила й органічний зв'язок з нею іншої новаторської ідеї В.І. Вернадського: поряд з фундаментальними напрямками природничих наук – фізикою та математикою – він ставить «розряд прикладного природознавства», де

¹⁶ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – Київ, 1919. – С. 5.

розвиваються прикладні знання, пов'язані з технікою, промисловістю, сільським, лісовим та водним господарством. Залишаючись академічною, наука зобов'язана була реалізовувати безпосередній контакт із розвитком економічного потенціалу держави та пересічної людини. Лише такі ґрунтовні й фінансово забезпечені засади побудови Академії та створення системи наукових установ з одночасним розвитком широкої автономії, що гарантують свободу наукової думки, як вважав В.І. Вернадський, дозволять швидко збільшити науковий потенціал держави і, відповідно, піднести рівень Національної академії наук України до визнання її світовим співтовариством академій наук, що в умовах планетарних інтеграційних тенденцій набувало принципового значення. Це відкривало широкі перспективи для Академії, її неупинного розвитку і зміцнення. Конкретні шляхи організації науки та освіти обговорювалися широким колом учених, залучених до справи заснування Академії»¹⁷.

Досвід показує, зауважив Вернадський, що Українська академія наук не може бути побудована на зразок тих академій, які являють собою тільки зібрання вчених-аматорів. Вона повинна формуватися з учених, які одержують кошти від держави і віддаються дослідницькій роботі як основній справі свого життя, яка визнається державно важливою.

Вернадський запропонував також перші установи Академії наук: інститути фізичний, біологічний, мінералогічний, національний та астрономічний музеї, хімічну лабораторію, національну бібліотеку, комісію для вивчення української мови.

Члени комісії подали записки щодо організації різних академічних установ. У записці Вернадського про створення музею та інституту мінералогії по суті проводилася та сама ідея, яка активно обговорювалася в Російській академії наук на початку століття, коли було висунуто вимогу створення Ломоносівського інституту. Як відомо, ця ідея так і не знайшла свого втілення в царській Росії.

Вернадський, який розумів перспективи розвитку науки, прагнув застосувати при створенні Української академії наук найпрогресивніші принципи організації науки, широко залучаючи досвід російської, а також низки закордонних академій і наукових інститутів. Особливо він наполягав на вивченні мінералогії України і на створенні топомінералогічних узагальнень, підкреслюючи, що з мінералогічного погляду Україна фактично не вивчена, навіть такі гірничопромислові райони, як Криворіжжя і марганцеві родовища Придніпров'я. Складання карт мінералів України – першочергове завдання на цьому шляху.

Рішення Міністерства освіти вважати організацію Академії наук справою державною і призначити В.І. Вернадського керувати підготовкою академічного статуту викликало невдоволення і протидію з боку

¹⁷ Онищенко О.С. В.І. Вернадський і Україна / О.С. Онищенко, В.А. Смолій, Л.А. Дубровіна // Вісник НАН України. – 2013. – № 3. – С. 38-66.

ради Українського наукового товариства. На засіданні ради Товариства 9 червня 1918 р. було запропоновано, щоб половина членів цієї комісії складалася з представників УНТ. Пізніше було вирішено обрати в комісію зі створення Академії наук по одному представнику від кожної секції УНТ.

На загальних зборах Товариства 23 червня 1918 р. знову обговорювалося питання про заснування Академії наук і обрання 12 членів Товариства для розробки її статуту. В цей час делегація УНТ побувала в Міністерстві освіти, де міністр М.П. Василенко твердо заявив, що створення Академії наук – справа державна і нею буде займатися Міністерство освіти. Це рішення викликало негативну оцінку з боку ради УНТ. Була обрана делегація (П.А. Тутковський, Г.Г. Павлуцький, О.В. Корчак-Чепурківський, І.І. Огієнко), яка повинна була передати в Міністерство постанову загальних зборів Товариства. Постанова була така: «Українське наукове товариство ще з минулого року почало працювати над перетворенням своєї установи на Українську академію наук; для цього обрано спеціальну комісію. Тепер же Науковому товариству стало відомо, що про утворення Української академії наук клопочеться і Міністерство освіти, яке утворило для цього комісію. Українське наукове товариство, вважає, що, як стара українська установа, воно повинно взяти якнайширшу і якнайближчу участь в організації Академії наук. А між тим, справа організації комісії і запитини до неї відбуваються без участі і порозуміння з Науковим товариством, од якого перейнято ініціативу утворення Української академії наук. Висловлюючи свій жаль в приводу порушення законних громадянських прав Української наукової інституції, загальні збори Українського наукового товариства 23 червня сподіваються, що міністр освіти, який разом з тим є членом Наукового товариства, в дальшій праці над цією справою прийме до уваги значення і ту роль, яку відіграло Українське наукове товариство в науковій роботі, що дає йому право на перетворення в Національну Академію наук»¹⁸.

Уявлення УНТ про структуру і функції Академії наук були значно біднішими, ніж концепція академічної установи, запропонована Вернадським і підтримана комісією і міністерством народної освіти. Вернадський справедливо вважав, що крім тих напрямів досліджень, які ефективно розвивало УНТ, перш за все, це дослідження національної культури, в Академії наук повинні бути гідно представлені фундаментальні і прикладні науки як основа для розвитку виробничих сил України, а також соціально-економічні дисципліни задля вдосконалення політико-правової основи держави і раціоналізації ведення народного господарства.

Комісія розробила принципи організації Академії наук, які без сумніву перевершували наміри УНТ щодо розвитку цих напрямів науки. Оригінальні ідеї були запропоновані комісією про формування в Академії наук

¹⁸ Інститут рукопису (ІР НБУВ) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 32919. – Арк. 96-96 зв.

прикладних і технічних галузей науки. Підкреслювалась актуальність створення спеціальних установ цього профілю, чого не було в більшості академій. З технічних установ прикладного профілю в УАН був організований лише Інститут технічної механіки. Але програма розгортання в Україні науково-дослідних установ прикладного профілю в майбутньому була реалізована при створенні мережі науково-дослідницьких кафедр, а пізніше відомчих інститутів.

Комісія з організації УАН вважала, що статут Академії наук повинен містити в собі принцип, який дозволяв би протягом певного часу створювати нові установи, включати до свого складу позаакадемічні науково-дослідницькі структури, тобто бути гнучким, відкликатись на завдання часу. Крім інститутів і кафедр, які б об'єднували штатних співробітників Академії наук, було обумовлено заснування комісії для залучення до співробітництва з Академією наук спеціалістів різного профілю. Такі комісії повинні були створюватися оперативно і виконувати функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові і технічні сили певного напрямку.

Указ з приводу першого складу Української академії наук був прийнятий гетьманським урядом 14 листопада 1918 р. В.І. Вернадського було затверджено головою-президентом УАН. До першого складу Академії наук ввійшли видатні науковці з Києва, Харкова, Петрограда, Москви, Чернівців.

Завдяки В.І.Вернадському та першим дійсним членам вдалося сформувати досить досконалу структуру Академії наук, засновану на цілісній концепції, яка акумулювала світовий досвід розвитку фундаментальної науки та досягнення української науки.

Найбільші успіхи і традиції були набуті українською наукою в галузі історії і філології. Історично-філологічний відділ УАН у відповідності з першим академічним статутом повинен був об'єднати 18 наукових напрямів, в тому числі такі історичні дисципліни, як історія загальна, слов'янська, литовська, українська, історична географія і етнографія, а також філософія; філологічні: історія всесвітньої літератури, загальне і українське мовознавство, арабо-іранська філологія, тюркологія, слов'янські мови, українська мова. Особлива увага приділялася науковій постановці досліджень в галузі українознавства у всій їх багатогранності і взаємозв'язках зі світовою наукою та культурою.

Оригінальна концепція лежала в основі Соціально-економічного відділу УАН. Вона була запропонована видатним економістом М.І. Туган-Барановським, який керував відділом лише півтора місяці (помер 21 січня 1919 р.). Відділ мав два наукових напрямки – економічний та юридичний. За статутом до економічного відносились 11 кафедр, з них 3 теоретичні – соціологія, статистика, політекономія. М.І. Туган-Барановський вважав, що в Соціально-економічному відділі, як і в Фізично-ма-

тематичному, повинні бути належно представлені прикладні дисципліни і виділив для них кафедри економіки сільського господарства, торгівлі і промисловості, кредиту, банків і грошового обігу, фінансів, соціальної політики, кооперації. Крім того, виділялись кафедри історії світового господарства і економіки та господарської географії України. Остання, на думку М.І. Туган-Барановського, була особливо важливою, оскільки мала пристосувати загальноекономічні теоретичні положення до практики господарського життя України. Він передбачав також створення двох економічних інститутів – задля вивчення економічної кон'юнктури і статистики населення України та двох постійних комісій для вивчення соціального стану населення і народного господарства.

Відносно становлення в УАН юридичних наук малося на увазі, що вони повинні займатися не стільки самою юриспруденцією, скільки її доктриною, не стільки технікою і практикою права, скільки його теорією. До того ж юридичні дисципліни повинні тісно змикатися з соціологічними дослідженнями. Передбачалося заснувати кафедри філософії права, його порівняльної історії, західноросійського і українського права, слов'янського законодавства, українського звичаєвого права, державного, адміністративного та міжнародного права, кримінології, громадянського права та громадянської політики, церковного права. Особливе значення надавалося комісії з дослідження українського звичаєвого права, яка повинна була вивчати, так би мовити, юридичний народний фольклор.

Не можна не визнати цілісності цієї концепції Соціально-економічного відділу Академії, яка в системному вигляді репрезентувала соціальні науки в цілому, чого не було в жодній з тодішніх академій. На жаль, реалізувати повною мірою цю ідею не вдалося.

В цілому концепція організації Академії наук, запропонована В.І. Вернадським і Комісією для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, мала системний і оригінальний характер, була новаторською у справі організації науки.

Великого значення Вернадський надавав Комісії з дослідження природних багатств України, що була організована ним на зразок аналогічної комісії, яку він заснував в Російській академії наук у 1915 р. В.І. Вернадський вважав, що, крім інститутів і кафедр, які об'єднують штатних співробітників Академії наук, слід створити низку великих комісій, щоб залучити до співробітництва з Академією наук фахівців різного профілю. Такі комісії можна було оперативнo створювати, надаючи їм функції своєрідних центрів, навколо яких зосереджувалися б наукові й технічні сили певного наукового напрямку.

Комісія з вивчення природних багатств України вважала своєю метою створення систематичної колективної праці «Природні багатства України» з рекомендаціями відносно раціонального їх використання. Вже на початку квітня 1919 р. було організовано перші секції згаданої

комісії: теплової, будівельних матеріалів, підземних багатств і гідрології. Дещо пізніше було створено секції: хіміко-технологічну, прикладної фізики, сільського господарства. Комісія об'єднувала багатьох українських спеціалістів – природознавців та інженерів. Найчисленнішими були секції геологічного профілю. Питання техніки розроблялися у секціях гідротехнічній, будівельних матеріалів тощо. Серед інших гідротехнічних проблем комісія вивчала питання про енергетичне використання вод Дніпра у районі його порогів. Уже в перші роки роботи комісії було одержано важливі результати з гірничо-геологічних проблем, з питань меліорації та гідротехніки, хімічної переробки кам'яного вугілля, будівельних матеріалів.

На початку серпня 1919 р. УАН виступила з ініціативою створення спеціального комітету для охорони пам'яток старовини, мистецтва і культури. На Загальних зборах Академії 30 серпня 1919 р. було прийнято рішення про організацію комітету з охорони пам'яток старовини.

Вернадський вніс реальний вклад у заснування Національної бібліотеки України. Ця ідея обговорювалася з М.П. Василенком ще в Петрограді. В Києві Вернадський переконав Василенка, що має сенс започаткувати одночасну організацію Академії наук та Національної бібліотеки, що мала б існувати при Академії як наукова база досліджень, накопичуючи універсальні книжкові фонди, акумулюючи досягнення світової науки та культури минулого й сьогодення, що всебічно сприяло б не лише розвитку науки, а й процесу розбудови та зміцнення держави¹⁹. Але фундація бібліотеки в умовах розрухи після світової та в самому пеклі громадянської війни мала великі проблеми і перешкоди. Міжнародний досвід Вернадського став у пригоді для конструктивних ідей на шляху заснування принципово нової науково-культурної інституції.

Вернадський, розуміючи важливість розвитку політичних функцій держави і ролі Бібліотеки в реалізації таких функцій, поставив питання про організацію спеціального бібліотечного підрозділу, який би сприяв діяльності майбутнього парламенту та збирав юридичну й політичну літературу. Національна бібліотека планувалася не лише як книгозбірня. Вернадський та його однодумці вбачали в ній наукову установу, що буде вивчати сучасну та давню книгу, науковий центр бібліографознавства, бібліотекознавства й бібліографічної роботи в Україні. Передбачалися заснування при ній наукових товариств, організація видавничої діяльності, скликання з'їздів із питань бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо. Завдяки Вернадському створення Бібліотеки спиралося на досвід європейських країн. Національна бібліотека була першою установою, започаткованою ще до Спільного зібрання УАН. Гетьманський уряд затвердив розроблений М.П. Василенком, В.О. Кордтом та

¹⁹ Дубровіна Л.А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941 / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко – К., 1998. – С. 12–20.

В.І. Вернадським «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави», підписаний Павлом Скоропадським і затверджений Радою Міністрів 2 серпня 1918 р.

Іншим напрямом науково-організаційної роботи Вернадського стала участь у реформуванні системи вищої школи та діяльності Комісії у справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти. Історія створення та діяльності комісії пов'язана з планами перебудови системи вищої освіти в Україні й обговоренням діючих засад розвитку української національної вищої школи. Комісія під керівництвом В.І. Вернадського була створена після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, коли міністром освіти був призначений М.П. Василенко. Він і запропонував В.І. Вернадському очолити цю комісію. Комісія Вернадського продовжила роботу попередньої комісії, створеної у квітні 1918 р. під головуванням товариша міністра народної освіти П.І. Холодного для підготовки об'єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету. Перед комісією В.І. Вернадського було, однак, поставлене більш широке завдання – вона мала розробити проект українізації вищої школи та основні законодавчі документи.

Питання організації української національної школи обговорювалося М.П. Василенком та В.І. Вернадським ще в 1917 р. у Петрограді, коли вони, будучи товаришами міністра народної освіти, разом працювали над питаннями реформи вищої освіти та створення Академії наук. В.І. Вернадський, який очолював російську Комісію у справах наукових установ і наукових підприємств, підготував спеціальну записку «Про заснування університетів нового типу та надання університетам права відкривати факультети та відділення прикладних наук», де ставилося питання про необхідність реформи університетської освіти, збільшення кількості університетів для підготовки фахівців із вищою освітою, створення вищих навчальних закладів нового типу, де поєднувалися б завдання як суто наукової, так і професійної освіти. Документ свідчить про глибоку обізнаність В.І. Вернадського в питаннях реформування освіти.

Як і М.П. Василенко, В.І. Вернадський був прихильником культурного паралелізму в національному питанні, однак на умовах вільного розвитку та всебічної державної підтримки української мови і культури, заснування широкої мережі вищих навчальних закладів у різних регіонах України на нових, прогресивних формах організації освіти. В.І. Вернадський детально вивчав питання стосовно різних підходів до українізації освіти й особисті точки зору фахівців. Він спеціально зустрічався з кожним майбутнім членом комісії, з'ясовував їхні позиції. У центрі уваги комісії були різні питання. Протоколи комісії свідчать про поступову викристалізацію компромісних шляхів організації освіти, створення нових вищих закладів, принципів їхньої діяльності. У цей період обговорювалися різні проекти університетської реформи в напрямі українізації освіти,

зокрема: через створення паралельних українських кафедр в існуючих університетах, що було започатковано в 1917 р.; злиття російських та українських народних університетів і перетворення їх на українські державні (найбільше дискусій викликав проект об'єднання Університету св. Володимира та Українського народного університету); створення окремих державних українських університетів; відкриття низки українських народних університетів у великих містах тощо.

Комісія під головуванням В.І. Вернадського працювала від 20 червня до 12 грудня 1918 р. Членами комісії були проф. Д.І. Багалій, акад. В.І. Вернадський, проф. К.П. Воблий, проф. Б.О. Кістяківський, проф. В.М. Константинович, приват-доцент Б.Л. Лічков, проф. А.М. Лобода, проф. В.І. Лучицький, проф. Г.Г. Де-Метц, проф. Г.Г. Павлуцький, проф. Є.В. Спекторський, приват-доцент Ф.П. Сушицький, проф. В.П. Шапошников. Надалі до комісії було включено П.І. Холодного, І.М. Ганицького, приват-доцента І.І. Огієнка, І.В. Єгорова. Секретарем комісії було обрано Б.Л. Лічкова. «Найбільша увага комісії приділялася доцільності питання об'єднання Університету св. Володимира та Київського народного українського університету на засадах державного і перетворення цього нового вузу на український; відкриттю нових університетів та інститутів різного типу – народних, приватних та державних – у великих містах України. Обговорювалися й питання законопроекту щодо заснування паралельних кафедр (з викладанням українською, російською та іншими мовами) по всіх університетах, університетських статутів, структури і штатів закладів, функціонування та допомоги великої кількості наукових товариств, фінансові питання, питання прийому до навчання, про кількість стипендіатів у вищих навчальних закладах України тощо. В.І. Вернадський послідовно проводив принципи широкої автономії університетів, демократичних засад розвитку та державної підтримки освіти. Надзвичайні дипломатичні здібності В.І. Вернадського дозволяли вирішувати, здавалося б, тупикові питання національної освіти, що виникли в період революційних подій того часу. Одним із безперечних досягнень комісії стало вирішення питання створення окремих українських державних інститутів: Українського державного університету та Кам'янець-Подільського державного українського університету в серпні 1918 р., коли гетьман затвердив Закон про заснування державних українських університетів, де навчання на базі широкого кола предметів здійснювалося українською мовою»²⁰.

Вплив Вернадського, який прагнув до європейської моделі організації вищої освіти в Українській Державі, що передбачала самостійність закладів, прагнення до зміцнення наукового змісту навчання, закладання бази широкої освіти, високі вимоги до професорсько-викладацького

²⁰ Онищенко О.С. В.І. Вернадський і Україна / О.С. Онищенко, В.А. Смолій, Л.А. Дубровіна // Вісник НАН України. – 2013. – № 3. – С. 58-59.

складу, виховання студентства як наукових професійних кадрів, що мають працювати на економічний, політичний та культурний розвиток національної Української держави, відіграв значну роль у створенні системи вищої освіти та принципів її функціонування в Україні.

Влітку 1919 р. денікінська армія наближалася до Києва, що являло серйозну загрозу для подальшого існування Української академії наук. Вернадський, як ніхто інший, чудово це розумів. Адже багато хто з колишнього оточення вченого був принципово проти створення Української академії наук. Син Володимира Івановича Георгій, відомий російський історик, який згодом емігрував у США, писав батькові в серпні 1919 р. з Криму про те, якою, на його думку, мала бути Академія наук у Києві: «У тому вигляді, як вона була досі, вона продовжувати існувати не може, це для мене очевидно. Як приватне підприємство вона може існувати – але, звичайно, коштів не стане... Але мені здається, можуть бути шанси, що вона зможе існувати як південноросійська Академія, звичайно, з діловодством російською мовою»²¹.

Прагнення врятувати Академію наук від повного знищення змусило Вернадського двічі – на початку вересня і в листопаді 1919 р. – їздити до Ростова, де розмішувалася так звана Особлива нарада при головнокомандуючому – уряд Денікіна. Ці поїздки зміцнили думку Володимира Івановича про приреченість влади Добровольчої армії на Україні. У Ростові Вернадський нібито добився прийняття «закону» на захист Академії, але на ділі з'ясувалося, що це рішення навіть не було ніде зареєстроване.

Володимир Іванович насилу виїхав з Ростова до Києва, але доїхати не зміг: у дорозі він захворів на тиф, і родичі вивезли його до Криму, де після одужання він працював у Таврійському університеті. Він неодноразово намагався встановити зв'язки з Українською академією наук, але сполучення між Кримом і Києвом було перерване. Після завершення громадянської війни, коли стало можливим повернення, постало питання: куди їхати – до Києва чи до Петрограда. В.І. Вернадський з міркувань наукової роботи обрав Петроград, і у лютому 1921 р. виїхав з Криму у місто на Неві.

Значною мірою завдяки енергії В.І. Вернадського та його сподвижників надзвичайно складний перший рік існування Української академії наук виявився винятково плідотворним і важливим для її становлення. Академія довела свою життєздатність, утвердила своє місце в Україні. На кінець 1919 р. після додаткових виборів у ній налічувалося 23 дійсних члени. Труднощі воєнного часу не дозволили переїхати до Києва деяким новообраним академікам, у Загальних зборах брали участь лише 14 осіб, на плечі яких і лягла основна робота з організації установ Академії наук.

²¹ Інститут рукопису (ІР НБУВ) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Оп. 1. – Спр. 26914. – Арк. 1-2.

У 1919 р. відбулася 41 сесія Загальних зборів. Особливо важким для УАН став період окупації Києва денікінськими військами (вересень-грудень 1919 р.) Була перервана державна допомога Академії, припинена діяльність Спільного зібрання, наукові установи мусили звільняти приміщення, кількість співробітників зменшилася вдвічі. Оскільки під час денікінської окупації засідань не було, не можна не відзначити величезної роботи перших членів Академії наук. До того ж регулярно відбувалися засідання відділів, двічі на тиждень засідало Правління Академії наук, на яке було покладено поточні організаційно-господарські функції.

У 1919-1920 рр. в умовах перманентної зміни влади Академії наук треба було багато зусиль витратити на відстоювання своєї автономії. Спроби політизувати діяльність УАН надходили від різних влад у Києві, але академікам вдалося відстояти незалежність Академії.

Роль В.І. Вернадського у заснуванні Української академії наук, у впровадженні передової моделі її функціонування, у налагодженні високого ритму її діяльності є непересічною.

Академія наук як професійна наукова спільнота

Вернадський розглядав Академію наук як засіб формування національної спільноти українських вчених, яка на той час ще не дозріла в якісному і кількісному плані до того, щоб перекрити все поле ймовірних в УАН дисциплін достатнім за кваліфікацією складом фахівців. Але тоді було важливо визначити вектор руху Академії наук у майбутнє.

Поняття наукового співтовариства (спільноти) – системоутворююче поняття соціології науки, яке акумулює і виражає нормативно-ціннісний характер наукової діяльності²². Соціологія науки і поняття наукової спільноти виникли і набули поширення у другій половині ХХ ст., але, як показує аналіз, дії Вернадського при заснуванні Української академії наук і в подальші роки так чи інакше були пов'язані зі змістом цього поняття.

Наукове співтовариство визначається як соціокультурна група вчених, що працюють в одній науковій області або досліджують одну проблему, і об'єднаних системою комунікацій²³.

Поняття наукового співтовариства (спільноти) використовується для характеристики структури наукової праці, що виникає спонтанно і відповідає особливостям і змісту дослідницької діяльності. Воно дозволяє розглядати науковця як відносно самостійну особу, свободну у виборі проблем для дослідження. Перед кожним дослідником на початку його діяльності виникає проблема входження у наукову спільноту, а також

²² Merton R.K. The sociology of science / R.K. Merton– Chicago, 1973. – 605 p.

²³ Келле В.Ж. Научное сообщество / В.Ж. Келле // Современная западная социология: словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С. 207–208.

перманентне підтвердження науковою спільнотою результатів його досліджень.

Наукове співтовариство є досить консервативним і здійснює спеціальні заходи, щоб захистити себе від непрофесіоналів. Тому нормативна його функція завжди актуальна, пов'язана зі створенням власної системи соціального контролю і можливості застосовувати відповідні санкції для забезпечення виконання цих норм²⁴.

Важливою є також ідея різних рівнів наукового співтовариства: професійне співтовариство вчених в цілому, дисциплінарне співтовариство фізиків, біологів тощо, фахівці в тій чи іншій дослідницькій галузі. Дійсно, є сенс говорити також про національну і світову наукову спільноту, хоча тут завжди присутній і метафоричний відтінок. Ідею множинності наукових співтовариств, кожному з яких притаманні свої імперативи і цінності, провів американський соціолог науки У. Хегстром²⁵. Окремі наукові співтовариства можуть об'єднуватися і відділятися одне від одного в залежності від способу, характеру виконання функцій і створюваного знання, відмінності норм та цінностей.

Винятковою є роль наукового співтовариства в професіоналізації молодих науковців, в засвоєнні ними норм, правил і шаблонів поведінки в спільноті, формуванням у них мотиваційної системи, ціннісної орієнтації в дослідницькій діяльності.

Дослідження внутрішніх механізмів функціонування науки дає можливість чітко уявляти кардинальні відмінності науки як професії від детермінант поведінки, що є характерними в адміністративній та корпоративній діяльності. На цій основі можна боротися за реальне забезпечення автономності професії вченого, за можливість контролю професійної поведінки. Розвиток внутрішніх механізмів науки здатний змінити справу зі станом експертної діяльності. Нині є реальністю низький рівень експертизи економічних програм, інноваційних та наукових проєктів, дисертацій тощо. Значною мірою це обумовлено зниженням рівня професійної культури науковців та їх відповідальності. Це ще раз підкреслює значення професійних цінностей і норм науки, їх пріоритет в порівнянні з будь-якими організаційними формами, які далеко не завжди є функціональними²⁶.

Спілкування в науці – це процес обміну інформацією, ідеями, поглядами, які можуть бути цілеспрямованими або спонтанними, прямими або опосередкованими засобами взаємин між членами наукового співтовариства. Наукове спілкування – це спілкування всередині професії,

²⁴ Онопрієнко В.І. Наукове співтовариство. Вступ до соціології науки / В.І. Онопрієнко – Київ, 1998. – 99 с.

²⁵ Hagstrom W. O. The scientific community / W. O. Hagstrom – N. Y., 1965. – 304 p.

²⁶ Мирская Е.З. Р. Мертон и его концепция социологии науки / Е.З. Мирская // Социология науки: Хрестоматия // URL: www.courier.com.ru/top/cras.htm

спеціалізації в процесі і з приводу генерування нового знання. У процесі такого спілкування нові знання уточнюються, розвиваються і формуються. Комунікації між вченими є необхідною умовою інституціалізації наукової дисципліни, це найважливіший механізм самоорганізації науки, він формується спонтанно, незалежно від цілей, намірів і мотивів дослідників²⁷.

Інститути наукового співтовариства не можуть бути замінені ніякими керуючими органами в самій науці і поза нею при визначенні, наприклад, конфігурації переднього краю науки і місця різних дисциплін на ньому. Зміни на передньому краї досліджень відбуваються настільки швидко, несподівано і нерівномірно, що виконання цього завдання навіть при постійному розвитку інформаційних засобів приховують в собі величезні труднощі. Одна з вад науки на пострадянському просторі полягає в тому, що конфігурація переднього краю досліджень є зріз давно (з огляду на темпи розвитку науки) минулого часу, тоді як зміни на передньому краї відбуваються постійно і вимагають перманентних поправок у співвідношенні дисциплін і проблемних сфер науки, включаючи зміни в ресурсному їх забезпеченні. Роки кризи, зміни парадигми в економіці внесли

Українська антарктична станція «Академік Вернадський»

²⁷ Коммуникация в современной науке. – М.: Прогресс, 1976. – 438 с.

досить істотні корективи в розподіл наукових галузей і розроблюваних проблем, змінилися державні і внутрішньо-наукові пріоритети, істотними є вплив глобалізації, руйнування військово-промислового комплексу, кооперації в рамках колишнього СРСР тощо. Все це повинно знайти відображення в топографії наукового пошуку. І внести такого роду корективи може тільки саме наукове співтовариство в постійному діалозі дисциплінарних спільнот²⁸.

Найважливішою функцією співтовариства вчених є система постійного моніторингу за професійною кваліфікацією вчених. Зазвичай це робиться через систему публікацій спільноти, де кожен внесок вченого піддається постійній зацікавленій і прискіпливій експертизі колег (рецензентів, читачів, критиків), і її результати відображаються на професійному статусі науковця. Відомо, що професійна кваліфікація, що не підтверджується результатами досліджень, швидко падає. Науковець, що не має результатів протягом двох років, втрачений для науки. Те ж саме відбувається при переході вченого від активної дослідницької діяльності в інші сфери – адміністративну, політичну, комерційну тощо. Непоправної шкоди рівню кваліфікації дослідників завдала, наприклад, стагнація наукової системи, неповна зайнятість та ін. Наукове співтовариство не може списувати втрату кваліфікації на ці об'єктивні чинники, а зобов'язано скрупульозно і послідовно фіксувати всі факти втрати кваліфікації. Інакше неможливо забезпечити здоров'я в науковій системі.

Це загальні риси і акценти різних форм наукових спільнот. Але Академія наук – це особлива наукова спільнота, в якій важливе значення набувають взаємопорозуміння і консенсус різних частин академічного співтовариства. Якщо ми цінуємо і бачимо сенс у спільній праці різних напрямів науки, то повинні поступатися груповими, політичними, ... інтересами, уподобаннями, амбіціями заради загальних цілей. Вернадський почав свою працю в Українській академії наук з виходу із кадетської партії, де був одним з авторитетних функціонерів. Драматичні і трагічні колізії існування Української академії наук у 1920-30-ті роки були зумовлені не лише тоталітарною державою, але й тим, що в Академії наук домінували внутрішні чвари та непорозуміння, які провокували владу і наносили шкоду академічній спільноті. Це можна предметно прослідкувати на листуванні В.І. Вернадського та його однодумця М.П. Василенка²⁹, які болісно переживали цю прикру ситуацію.

²⁸ Оноприенко В. Образ науки в меняющемся мире / Валентин Оноприенко – Saarbrücken (Deutschland): Lambert Academic Publishing, 2015. – 181 с.

²⁹ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. – Т. 2. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1. – С. 251-613.

* * *

Важко знайти якісь аналогії, приклади настільки масштабних культурних подій, які були здійснені за кілька місяців існування гетманської Української Держави, головними акторами яких виступили Володимир Іванович Вернадський і Микола Прокопович Василенко. Можна погодитися з тим, що створення Української академії наук було складним інтеграційним процесом, у якому, з одного боку, використовувався прогресивний досвід інших країн, зокрема, для укладання статуту та визначення функцій нової інституції, з іншого – враховувалися ті риси, що характеризували український науковий, культурний і суспільно-політичний рух складного та суперечливого періоду 1917-1919 рр., і це значною мірою стало запорукою життєздатності моделі національної академії В.І. Вернадського³⁰.

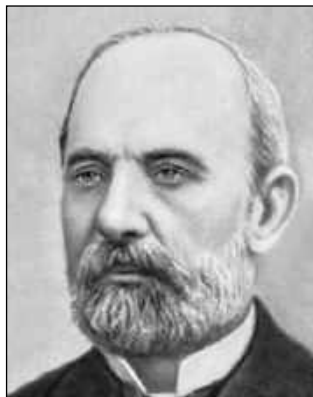
Не менш значущим було рідкісне порозуміння і конструктивний діалог між двома батьками Академії наук – Вернадським і Василенком, а також їх постійне звернення до широкого загалу науковців, які на той час опинилися в Києві і були так чи інакше залучені до трьох комісій, що виконали велику культурно-творчу роботу в Україні.

В подальшому розвитку України важливо було зберегти потенціал здійсненого та зміцнити фундамент революційних національних зрушень. Цей процес йшов суперечливо, але, попри невдачі та перешкоди, Українська академія наук і Національна бібліотека зберегли і, в кінцевому рахунку, примножили свій потенціал. Національна академія наук України від самого свого заснування і до цього часу була важливою ознакою нашої держави і в складних суспільно-політичних процесах ХХ століття відігравала роль системоутворюючого національного центру, сприяла консолідації суспільства та виявленню ресурсів його розвитку.

³⁰ Онищенко О.С., В.І. Вернадський і Україна / О.С. Онищенко, В.А. Смолій., Л.А. Дубровіна // Вісник НАН України. – 2013. – № 3. – С. 51.

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ (1919-1921, 1922): відстоюючи державний статус Академії наук

19 грудня 1919 р. через відсутність В. Вернадського, якому не пощастило повернутися до Києва, заступником голови-президента УАН було обрано О. Левицького, який до липня 1921 р. фактично виконував обов'язки президента академії наук. У матеріалах щодо діяльності УАН зберігся такий запис: «Зважаючи на довгу відсутність Голови-Президента акад. В. І. Вернадського, одноголосно обрано найстарішого літами акад. О. І. Левицького, щоб він був заступником Голови-Президента Української академії наук аж до того часу, доки відбудуться вибори нового Голови-Президента»³¹.

Орест Іванович Левицький – історик, архівіст, археограф, белетрист мав на той час чимало доробок в цих галузях української історії. Серйозними джерелознавчими дослідженнями ученого стали передмови до 6-го тому 1-ої частини та 3-го тому 6-ї частини «Архива Юго-Западной России», а також праці «Внутреннее состояние Западнорусской церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI в. и уния» (1884) та «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.» (1909). Один із чільних істориків української церкви XVI-XVII століть, він створив монографію «Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI-XVII веках» (1882), «Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславовичем» (1882) та «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.» (1909).

³¹ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праць до кінця 1919 року. – К., 1919. – С. 154.

Чималий інтерес складають роботи О. Левицького, присвячені дослідженням повсякденного життя ранньомодерної України. Протиставляючи таку історію політичній, він називав її «внутрішньою історією». Першою працею такого плану стала його студентська робота «Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVI в.» (1875), після якої були створені монографії «Очерки старинного быта Волныни и Украины» (1891) та «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.» (1902), нарис «О положении крестьян в Юго-Западном крае во 2-ой четверти XIX в.» (1906). Як історик суспільного життя та киевознавець він проявив себе у дослідженнях «Тревожные годы. Очерк общественной и политической жизни Киева и Юго-Западного края в 1811-1812 гг.» (1892) та «Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843-1893). Исторические записки её деятельности» (1893).

Проте, незважаючи на чималий творчий доробок, вчених звань (до обрання його академіком УАН) Орест Іванович не заслужив: він не захистив ні магістерської, ні докторської дисертації, не викладав в університеті і не отримав ні професорського, ні навіть приват-доцентського звання. Щоправда, як зазначив Ігор Гирич, така ситуація не була винятком у добу української революції і розстріляного відродження. Не удостоїлися докторського ступеню Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександра Єфименко, Микола Василенко, жодної дисертації не захистив Сергій Єфремов. Проте це не вплинуло на визнання сучасниками їх ролі у розвитку науки, що свідчить про неформалізоване ставлення громадськості до науковців: оцінка їхньої діяльності залежала не від формальних вимог, а від реального внеску до скарбниці знань³².

Орест Левицький, нащадок славного козацько-старшинського роду Носів-Левицьких, народився 25 грудня 1848 р. в селі Маячка Кобеляцького повіту (нині село Новосанжарського району Полтавської області), в родині диякона. Рід його має довгу і славу історію. У 1675-1680 рр. священник Василь Ніс переселився з Правобережної України на Полтавщину, де одержав парафію Михайлівської церкви у селі Маячка. Його син, Степан Ніс, теж обіймав посаду парафіяльного священника. Онук, Григорій, який народився в 1697 р., також готувався до священницької діяльності, але виявив чималий хист до мистецтва і поїхав до Києва, де вступив до Києво-Могилянської академії. По закінченні академії впродовж семи років навчався художньому ремеслу у Польщі, де виконав свої перші графічні роботи. Повернувшись до Києва, побудував будиночок на Подолі і одружився з дворянкою Агафією Левицькою, після чого додав їй прізвище до свого, ставши Носом-Левицьким. На думку В. Б. Антоновича, можлива причина зміни прізвища (що досить часто траплялося серед студентів Києво-Могилянської академії) полягала в тому, що Григорій Ніс записався

³² Гирич І. Орест Левицький як суспільний діяч і науковець: До 160-річчя від дня народження / Ігор Гирич // Сучасність. – 2008. – № ¾. – С. 197-212.

під іменем Левицького з конспірації, коли мешканців Маячки почали переслідувати за симпатії до Мазепи. Григорій Левицький, призначений завідувачем Києво-Печерської друкарні, гравер європейського рівня, був автором станкових і книжкових гравюр на міді, ілюстрацій до церковних та світських книг, естампів. В 1753-1756 рр. разом зі своїм сином Дмитром брав участь у розписі іконостасу Андріївської церкви у Києві.

Дмитро Григорович Левицький, який народився у Маячці в 1735 р., досяг ще більшої відомості серед митців ХІІІ століття, ніж його батько. У 18 років поїхав до Києва, до Києво-Могилянської академії. По завершенні роботи над стінописом в Андріївській церкві виїхав до Петербургу, де закінчив Академію мистецтв і почав працювати художником-портретистом. За портрет Кокорінова, ректора академії мистецтв, отримав звання академіка. Серед видатних робіт Дмитра Левицького можна назвати портрети Катерини ІІ, князя Олександра Павловича, майбутнього імператора Олександра І, французького просвітителя Дідро³³.

Славний продовжувач роду Левицьких – Орест Іванович – народився в селі Маячка 25 грудня 1848 р. По закінченні Полтавського духовного училища те семінарії (1859-1869) мав стати священиком, як його діди і прадіди. Але знайомство з доцентом фармації та фармакогнозії Київського університету Едуардом Неметті змінило його плани, і в 1870 р. він вступив до юридичного факультету цього університету, невдовзі перевівшись на історико-філологічний факультет. Під керівництвом В. Антоновича Орест Левицький ще в студентські часи розпочав наукову працю. Зібравши багатий архівний та фольклорний матеріал, написав дипломну роботу «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.».

В 1874 р., закінчивши університет, О. Левицький обійняв посаду відповідального секретаря Тимчасової археографічної комісії з розбору давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторі. Вагомим результатом його діяльності стало редагування та написання вступної статті до вперше науково підготовленого видання Київською Археографічною комісією «Літописа Самовидця» (1876) – унікальної пам'ятки українського козацького літописання 2-ї половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст. У 1897-1898 рр. О. Левицький підготував друге видання фундаментальної праці у трьох томах «Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов», в якій були зібрані

³³ Романець Г.О. Академіки з давнього роду священиків / Г. О. Романець // Постметодика. – 2016. – № 2. – С. 41-44.

документи з історії України XVI-XVIII ст. За словами М. Грушевського, історико-філологічна наука стала для Левицького не просто професією, а справою усього життя.

Водночас із діяльністю секретаря Київської археографічної комісії О. Левицький викладав російську мову і письмо в 4-й Київській гімназії, географію в музичному училищі, працював помічником завідувача Центрального архіву в Києві. Численні службові обов'язки не заважали його активній роботі в різних громадських установах. Він був членом Київської Громади, дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця (від 1878), Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (від 1876), Київського юридичного товариства (від 1881), Українського наукового товариства в Києві (від 1907), Наукового товариства імені Шевченка у Львові (від 1911), почесним членом Полтавської губернської вченої архівної комісії та Полтавського церковно-історико-археологічного комітету (від 1906). Після 1917 р. О. Левицький очолював громадські і державні комісії з питань української правничої термінології. З 1918 р. був членом Комітету для охорони пам'яток історії та мистецтва.

У практиці існування самоврядних наукових товариств нерідкими були випадки перетворення їх на академії – установи державного підпорядкування. Зокрема, Лондонське наукове товариство, засноване у 1660 р., у 1662 р. набуло статусу «королівського» і існує досі як національна академія. Паризька академія, заснована на добровільних засадах у 1666 р., підпала під протекторат французького короля, а зараз працює як державна установа. Найстаріша наукова організація Сполучених Штатів Америки, Національна академія наук, була створена у 1863 р. як незалежне товариство вчених, статут якого, підписаний Авраамом Лінкольном, був затверджений Конгресом США³⁴.

Переймаючи досвід існування найвищих наукових установ в Лондоні, Парижі та Берліні, Петро I в 1724 р. видав наказ про створення Петербурзької академії наук. З другої половини XIX століття почали засновувати академії інші слов'янські народи. У 1866 р. започатковано Південнослов'янську академію наук і мистецтв, з метою, як зазначив М. Грушевський, «розвивати й підтримувати науку і мистецтво на Слов'янським Півдні, серед Хорватів, Сербів і Болгарів, в духу народності й універсальної освіти»³⁵. Утворюва-

³⁴ Рання історія Академії наук України (1918-1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко; відп. ред. Ю. Храмов. – К.: Манускрипт, 1993. – 247 с.

³⁵ Грушевський М. Три академії / Михайло Грушевський. – Б. м., б. р. – С. 2.

ні в наступні часи слов'янські академії, крім суто наукових завдань, слугували засобом збереження національної самосвідомості. У 1871 р. Краківське наукове товариство перетворилося на Польську академію наук; у 1886 р. статусу Сербської академії набуло Сербське наукове товариство; у 1889 р. було засновано Чеську академію наук і мистецтв; у 1911 р. Болгарське наукове товариство трансформувалося в Болгарську академію наук. Прийшов час створити академію на українському ґрунті. «Коли б у Києві була відтворилася така академія, – зазначив М. Василенко, – то тим неначе було б здобуто визнання рівноправної з іншими народами ваги за українською культурною працею в одному з найвищих виявів духовної діяльності людства – в науковій праці»³⁶.

Перший крок на шляху до створення національної академії наук на теренах України, на думку Н. Полонської-Василенко, був зроблений в Галичині в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХІХ століття. У Києві цю ідею підтримали В. Антонович та ін., сприявши відкриттю в 1876 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. На жаль, у 1876 р. відділ було закрито, і ця спроба не вдалася. Сприятливий ґрунт для наступної спроби склався також у Галичині: в 1889 р. в журналі «Правда» один із ініціаторів створення Товариства ім. Т. Шевченка, О. Кониський, обстоював необхідність реформування Товариства на зразок Краківського, що стало предтечею Польської академії наук. У квітні 1890 р. загальні збори Товариства підтримали цю пропозицію. Обрана ними ініціативна група підготувала проект нового статуту, затвердженого загальними зборами у 1892 р. Товариство стало називатися Науковим товариство ім. Т. Шевченка, до структури якого входило три секції: історико-філософська, філологічна та математично-природописно-лікарська. Ідеєю створення Української академії наук перейнявся обраний в 1897 р. головою НТШ М. Грушевський, який писав: «Наша задача – прийти з часом до українсько-руської Академії наук»³⁷. Матеріальний фундамент для здійснення цієї задачі був підготовлений за рахунок прибутків від видавництва та пожертв, але в 1898 р. розгортання діяльності по створенню самоврядної академії було припинено за наказом австрійської влади. Продовжуючи керувати НТШ, М. Грушевський став

Праця О. Левицького та В. Антоновича

³⁶ Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1918. – С. 6.

³⁷ Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в рр. 1886 і 1887 / Михайло Грушевський // Діло. – Львів, 1898.

головою створеного в 1907 р. у Києві Українського наукового товариства, в статуті якого зазначалося, що цей об'єднувальний центр стоїть «напередодні реального перетворення по суті у вільну Наукову Академію, філіали якої вкриють щільною мережею всю Україну»³⁸.

Активний член самоврядних корпорацій, створених на межі XIX–XX століть провідними діячами української науки і культури, Орест Левицький підтримував висунуту ними ідею щодо створення національної академії наук. Однак він бачив, що до реалізації цієї ідеї шляхом трансформації наукового товариства їхні зусилля не призводять. Заснування Української академії наук стало можливим лише у 1918 р., під час правління гетьмана Скоропадського. В процесі формування Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН В. Вернадський провів розмову з його уповноваженим представником, О. Левицьким, в ході якої було констатовано, що організація УАН є державною справою, тому нею має займатися Міністерство освіти, а не самоврядне товариство. Проте потенціал, напрацьований членами товариства в галузі організації наукової праці, не залишився поза увагою Вернадського, який запросив до участі в Комісії для розробки законопроекту про заснування УАН М. Грушевського, а коли той відмовився, із представників УНТ в комісії взяла участь Г. Павлуцький, П. Тутковський та Є. Тимченко. 14 листопада 1918 р. згідно наказу гетьмана Павла Скоропадського О. Левицький був призначений одним із перших 12 дійсних членів Української Академії наук³⁹.

Разом із О. Левицьким до першого складу академіків УАН увійшли ще шестеро членів УНТ: В. Вернадський, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, С. Тимошенко та П. Тутковський. 27 листопада 1918 р. у приміщенні УНТ по вул. Велика Підвальна (нині Ярославів Вал), 36, відбулося перше Спільне зібрання Української академії наук. На ньому під головуванням найстарішого за літами О. Левицького першим президентом Академії був обраний В. Вернадський.

О. Левицький був обраний секретарем (з 1918) і головою (з 1920) Соціально-економічного відділу УАН, у складі якого передбачалося дві наукові галузі: економіка та право, в якому він представляв «катедру» (наукову дисципліну) українського звичаєвого права. «Катедри» призначалися для проведення наукової роботи, а для здійснення колективної праці створювалися інститути та комісії. О. Левицький очолював Комісію для вивчення звичаєвого права в Україні, входив до складу Правничо-

³⁸ ІР НБУВ НАН України. – Ф. 10. – Спр. 32877. – Арк. 1.

³⁹ ІР НБУВ НАН України. – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19-19 зв..

термінологічної комісії та Комісії для вивчення історії західноруського і українського права. Як же сталося, що людина, не маючи базової юридичної освіти, обіймала важливі посади з правничої галузі в Українській академії наук? На думку І. Гирича, визнане місце у ділянці історії права О. Левицький заслужив завдяки багаторічній праці у Центральному архіві державних актів, досліджуючи звичаєве право староукраїнського суспільства⁴⁰.

Не обходили академіка Левицького і господарчі справи новоствореної установи. У відповідності зі Статутом УАН, все її господарювання доручалося Правлінню, до якого входили представники від кожного відділу. Другим кандидатом-заступником члена Правління від III відділу був обраний О. Левицький⁴¹. Для прискорення передачі Академії необхідних для її роботи приміщень голова Правління П. Тутковський мав зв'язуватись безпосередньо з урядовцями, що відповідали за цей процес, а допомагали йому в цьому М. Туган-Барановський та О. Левицький.

Починаючи з грудня 1918 р., М. Грушевський неодноразово піднімав питання про ліквідацію УАН як установи, заснованої гетьманським урядом. Вважаючи статут, вироблений Комісією міністерства освіти за участю М. Василенка, шкідливим для національних інтересів України, УНТ створило комісію для його перегляду. У засіданнях брали участь О. Грушевський, О. Левицький, П. Тутковський, А. Кримський, Г. Павлуцький та ін. В ході дискусій був вироблений новий варіант статуту, поданий до Директорії і затверджений нею законом від 3 січня 1919 р. Віднині і до 1921 р. УАН користувалася цим статутом, скоригованим за часів Директорії⁴².

Восени 1919 р. В. Вернадський виїхав до Ростова у справах Академії і не зміг повернутися до Києва, і з цього часу керівництво нею лягло на плечі О. Левицького. Після звільнення Києва Червоною Армією Академії наук було повернуто статус державної установи, у власність їй передано приміщення-садибу колишнього пансіону графині Левашової (нині – будинок Президії НАНУ по вул. Володимирській, 54). Проте важка ситуація в країні під час громадянської війни, в умовах економічної розрухи, значно ускладнювала життя і діяльність членів академії. Незважаючи на всі негаразди, перший рік існування УАН виявився досить плідним. Вже у 1919 р. в УАН почали розгортатися дослідження в 42-х галузях наук, працювали її інститути та комісії. Бібліотека, що за один рік стала добре впорядкованою книгозбірнею, на кінець 1919 р. налічувала близько 300.000 книг та часописів, не рахуючи газет, листівок, малюнків тощо.

⁴⁰ Гирич І. Орест Левицький як суспільний діяч і науковець: До 160-річчя від дня народження / Ігор Гирич // Сучасність. – 2008. – № 3/4. – С. 197-212.

⁴¹ Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-2, 2 зв.

⁴² Статут і штати Української Академії наук у Києві. – К., 1919. – 23 с.

Першим відділом було підготовлено до друку два випуски «Записок історично-філологічного Відділу Української Академії наук» і низку оригінальних монографічних праць: «Українська історіографія» (Д. Багалій), «Стародавній Київ в історично-топографічному розвитку» (М. Петров), «Історія Ірану та його культури з найдавніших часів» (А. Кримський), «Начерки української філософії» (М. Сумцов). У другому відділі були зібрані багаті матеріали з української флори і фауни, підготовлені статті для збірників «Труди Акліматизаційного саду» та «Труди Інституту технічної механіки». У третьому відділі Комісія для вивчення звичаєвого права, керована О. Левицьким, передусім ухвалила скласти «Програму для збирання матеріалів звичаєвого права» та розглянути ряд архівів. До кінця 1919 р. вона завершила розгляд 207 питань програми з цивільного права. У січні 1919 р. у Демографічному інституті, директором якого був призначений М. Птуха, розгорнулися дослідження антропологічних особливостей населення чоловічої статі Київського повіту і м. Києва на підставі призовних списків 1913-1916 рр. Були підготовлені «Записки соціального Відділу Української Академії наук», які, на жаль, не побачили світ через брак паперу.

1920 рік був дуже складним через соціально-політичну нестабільність та економічну розруху. Столицю було перенесено до Харкова, і призначене там Академії наук фінансування, скорочене київською адміністрацією, не доходило до членів академії повною мірою. Бажаючи звільнитися від подвійного підпорядкування, Академія неодноразово зверталася до вищих органів влади з проханням вважати її підлеглою безпосередньо урядові республіки. Перебування УАН у віданні Відділу вищої освіти Народного комісаріату освіти України, який на той час ще не був остаточно сформований, додавала невизначеності її існуванню. Численні відомчі бар'єри уповільнювали отримання Академією необхідних для роботи приміщень. Київський Губполіграф реквізував папір, виданий раніше УАН Раднаркомом, і заборонив друкування академічних праць, навіть тих, що були вже набрані і зверстані.

Голод, що відчувався в Україні вже в кінці 1919 р., став особливо відчутним у травні-червні 1920 р. Разом з усіма мешканцями Києва голодували і співробітники Академії наук. 23 лютого А. Кримський повідомляв Комісаріат народної освіти у Харкові: «Академія наук ніяких грошей з казни не отримує... Співробітники Академії буквально помирають з голоду. Тварини дохнуть. Ботанічний сад вимерзає»⁴³. Впродовж першої половини 1920 р. УАН зовсім не фінансувалася. Деякі кошти були виділені їй тільки в кінці другого півріччя.

⁴³ Птуха М.В. П'ять років існування III Соціально-економічного відділу УАН (1919-1923). Додаток до I т. «Записок Соціально-економічного відділу» Української Академії наук. – К., 1924.

У 1920 р. в УАН налічувався 31 академік, проте багато хто з них жив не в Києві, і, отже, не мав змоги брати активну участь в роботі. Вся організаційна робота лягла на плечі 16 академіків, які, маючи працювати у відділах, комісіях та секціях, іноді засідали тричі на день. До того ж, як писав М. Птуха, «Писалося безліч усяких сміт, обрахунків, пояснюючих записок і т. ін. Платні ж власне співробітникам не виплачувалося зовсім, на паливо вирубувалися акації з академічного садка. А робота все ж таки йшла»⁴⁴.

При I відділі УАН у 1920 р. нараховувалось 13 комісій. Постійна комісія для складання Словника живої української мови під головуванням А. Кримського займалася виписуванням і редагуванням словникових карток, яких до 1 січня 1921 р. зібралось мало не півмільйона. Комісія для складання історичного словника української мови виписала із староукраїнських джерел понад 30.000 слів. Археологічний комітет, що перебував у віданні I-го відділу, як і завжди під час політичних змін брав на себе охорону пам'яток старовини.

При II відділі існувало 13 установ: Геологічний комітет; інститути Технічної механіки, Геометричний, Фізично-географічний, лабораторії Хімічна та Для випробувань будівельних матеріалів, чотири комісії, Ботанічний та Акліматизаційний сади, Зоологічний музей. 1 листопада Д. Граве висунув ідею щодо заснування при УАН Астрономічної обсерваторії, для чого розпочати клопотання про передачу академії університетської обсерваторії.

У III відділі нараховувалося п'ять комісій та інститутів, але впродовж I півріччя в ньому працювало лише троє академіків, і робота йшла повільно. Після обрання академіком М. Василенка, який очолив Комісію для вивчення західно-руського та українського права, діяльність її по троху налагодилась. До відділу належали також Комісія по присудженню премій та Товариство економістів.

У 1921 р., по закінченні в Україні громадянської війни, коли розруха ще тривала і республіка намагалася відновити нормальне життя, всі труднощі відбудовчого періоду відчувала і Українська академія наук. До того долучалися і її внутрішні проблеми: неусталеність стосунків з місцевою владою, постійні організаційні трансформації, суперечності між членами установи, нестача фінансів, приміщень для роботи та наукових кадрів. Як було зазначено у Звідомленнях академії за 1921 рік, «коли ж ми подивимось на матеріальне становище співробітників Академії та її установ, то не наберемо навіть відповідного слова, щоб схарактеризувати минулий злоповісний рік 1921-й: «надзвичайно важкий», «катастрофічний» – це все будуть слабенькі ще терміни. Досі в

⁴⁴ Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік. – Берлін: Вид-во Української молоді, 1923. – Арк. 5.

історії ВУАН за найгіршу добу вважався період денікінської окупації в Києві 1919 року. Денікінці хотіли зовсім зачинити Українську Академію наук, та й аж чотири місяці жаден із співробітників Академії не здобував платні. Минулого, 1921 року, ніхто не думав зачиняти Академії; навпаки, центральна верховна радянська влада України ставилась до Академії аж надто прихильно: вона перейменувала її з Української на Всеукраїнську, вона видавала декрети про найкраще матеріяльне забезпечення для Академії, вона асигнувала для Академії широкі кредити. Та в Києві, далеко од харківського адміністративного центру, державна скарбниця хронічно страждала на брак грошових знаків, і декрети, проголошені в Харкові, фактично не могли здійснитися. На Академію видавалися з київської скарбниці смішно маленькі суми... І от за всю другу половину 1921 року, з червня до кінця грудня, тобто не чотири вже місяці, як було воно за часів денікинщини, а цілих шестеро місяців підряд ані копійки не було співробітникам Академії виплачено, ані ординарним академікам, ані найдрібнішим служникам. На початку 1922 року деяку частину платні видали, але ж вартість її стала вже ніяка, бо ціна радянському карбованцеві різко впала: місячної платні не стане людині вже й на фунт хліба⁴⁵.

Розуміючи важке становище вчених України, яка перебувала головною ареною Громадянської війни, Раднарком УСРР 25 січня 1921 р. прийняв декрет «Про Українську Академію наук», згідно з яким встановлювався академічний пайок для дійсних членів і членів-кореспондентів УАН, «співробітників для окремих наукових доручень» та для членів сімей названих категорій⁴⁶. Впровадження в життя цього декрету проходило з великими труднощами і потребувало ряду додаткових постанов: про поліпшення побуту наукових працівників (від 30 серпня 1921 р.); стосовно персоніфікації осіб, що заслугоували регулярного забезпечення (від 13 вересня 1921 р.), тощо. Нарешті, 31 жовтня 1921 Раднаркомом України був затверджений статут Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ) на чолі з Д. Мануїльським. Комітет розгорнув діяльність по забезпеченню науковців продовольчим пайком, помешканням, паливом на зиму, ліками та санаторним лікуванням, по можливості одягом та взуттям⁴⁷. Так зване «академічне забезпечення», видане ВУКСВ, іноді перевищувало основну заробітну платню. Комітет, що забезпечував «академпайками» не тільки членів академії, а й професорів та викладачів вищої школи, мав відділення у 16 містах України (Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові, Одесі та ін.).

⁴⁵ Архів Президії НАН України. – Ф. 2, оп. 2, спр. 9, арк 55 зв.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 1-2.

⁴⁷ Онопрієнко В.І. Історія української науки: Курс лекцій / В.І. Онопрієнко, В.В. Ткаченко. – К.: Ватра, 2010. – 651 с.

На початку 20-х років припадає становлення системи пенсійного забезпечення вчених академії та професорсько-викладацького складу вищих учбових закладів. Академічні пенсії призначала спеціальна комісія Наркомсобезу, але пенсійні справи перед тим вивчались Укрнаукою та ВУКСВ, які враховували не лише вислугу років та кваліфікацію претендентів, а й їх соціальне походження і політичне минуле. І все ж для багатьох вчених та професорів незначна за розміром пенсія стала актом офіційного визнання державою їх заслуг та громадянського статусу⁴⁸.

Умови для праці співробітників академії були не менш важкими, ніж умови життя. Від нестачі потрібної для роботи площі та обладнання особливо страждали установи II відділу, яким не вистачало лабораторій, устаткування, матеріалів, земельних ділянок тощо. Академія не мала навіть власного друкованого органу, через який могла б повідомляти про результати своїх досягнень. Намагаючись якось поліпшити матеріальне становище і умови праці діячів науки, керівництво України водночас прагнуло встановити жорсткий контроль за їх діяльністю. У науковій інтелігенції вони вбачали ідейну опозицію радянській владі, боротися з якою були призначені численні комісії та «чистки». Зі свого боку УАН продовжувала ще у 1919 р. традицію захисту діячів науки і культури від політичних переслідувань. 23 грудня 1920 р. вона надіслала подання за підписом О. Левицького до голови РНК УСРР з проханням видати охоронний лист С. Єфремову, щоб він, повернувшись із-за кордону, міг жити і працювати в Україні. 31 березня 1921 р. С. Єфремов одержав листа за підписом голови Раднаркому Х. Раковського, в якому зазначалося: «Рада Народних Комісарів УСРР за поданням Української Академії наук надає академіку Сергію Олександровичу Єфремову право вільного проживання в межах УСРР і, зокрема, у м. Києві для наукової праці, не ставлячи йому у провину і не висовуючи проти нього ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність, і тому зазначений академік Єфремов обшукам, арештам та переслідуванню не підлягає»⁴⁹. Впродовж 1921 р. Спільне зібрання піднімало клопотання про звільнення з-під арешту правознавця О. Малиновського, економіста А. Ярошевича, терапевта В. Образцова. У клопотаннях за долю переслідуваних учених відігравав активну роль Всеукраїнський комітет сприяння вченим.

Бажаючи на заміну «буржуазної» інтелігенції створити нову, «робітничо-селянську», державні органи України вдалися до перебудови системи освіти. Зі складу студентів вилучалися «непролетарські» елементи, а для пролетарських відкривалися так звані «робітфаки» – робітничі факультети, які готували робітників і селян до вступу у вищі учбові заклади. У постанові РНК від 5 лютого 1921 р. «Про науку та

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Спр. 226. – Арк. 294.

⁴⁹ Збір законів і розпоряджень Уряду України. – Харків. – 1921 р. – Ч. 2. – С. 45-46.

вищі школи» було виголошено позицію держави з цього питання: «Вищі школи та наукові заклади України, які пережили разом з державою часту зміну влади, та ще не встигли остаточно злучитися з робітничою і селянською масами, відстали від цього загального поступу російської науки. Тепер, коли перед всією Радянською Республікою ставиться практичне завдання найскорішою ходою поставити господарство на раціональних господарчих підвалинах, Українська Вища школа і всі наукові установи повинні зайняти відповідаюче їм положення»⁵⁰. Згідно такому завданню Наркомос України розчленував університети і політехнічні інститути і створив на їх базі мережу спеціалізованих інститутів – народної освіти, медичних, народного господарства тощо. Кількість спеціалістів збільшилася, проте якість їх підготовки знизилася, але ж від них вимагали насамперед не професіоналізму, а розвиненої класової свідомості.

Впровадження принципів плановості і підпорядкованості наукових завдань народногосподарським проблемам вважалося за необхідне поширювати і в наукових колах. В державних та партійних органах сформувалася думка про те, що лише об'єднана та планомірно організована наукова робота в УСРР може спрямувати всі наукові сили на піднесення народного господарства, і тому УАН, всі наукові товариства

Книжка про діяльність
О. Левицького

та місцеві наукові спілки мають утворити єдину всеукраїнську наукову організацію. Звичайно, тут малося на увазі не стільки підвищення ефективності наукової праці, скільки встановлення тотального контролю над діяльністю вчених.

Вже 1 червня 1921 р. було оголошено про об'єднання УАН з УНТ, хоча фактично робота по злиттю цих установ тривала і в наступні роки. А 14 червня, незважаючи на незгоду частини академіків, був затверджений новий статут Академії наук. Оголошена вищою науковою установою УСРР, вона стала називатися Всеукраїнською. Згідно Положенню Раднаркому, ВУАН підпорядковувалась Наркомату освіти УСРР, який дістав право затверджувати академіків та Президію

академії (орган загально-керуючий), а також мав своїх представників у Раді (органі виконавчо-керуючому)⁵¹.

Після прийняття нового статуту за вказівкою Наркомату освіти УСРР належало обрати нове керівництво ВУАН. Ще у квітні 1921 р.

⁵⁰ Збір законів і розпоряджень Уряду України. – Харків. – 1921 р. – Ч. 2. – С. 45-46.

⁵¹ Вісті ВУЦВК. – 1921. – Ч. 132. – 21 липня.

В. Вернадський повідомив про відмову від посади президента Академії, і 18 липня Спільне зібрання через потайне голосування обрало Президентом М. Василенка, а його заступником – О. Левицького. 25 липня, на наступному зібранні, було «одногослосно принесено щиру подяку академіку Левицькому за його дуже тактовне, чисто академічне двохлітнє виконання посади Голови-Президента Академії наук»⁵². Наркомос весь час протистояв визнанню М. Василенка президентом ВУАН, і нарешті 27 березня 1922 р. більшістю голосів на цю посаду був обраний О. Левицький. Проте офіційно затвердженим президентом Академії він перебував недовго. Через півтора місяця по обранні Орест Іванович виїхав до Драбова Золотоношського повіту на Полтавщині (нині Черкаської області), де збирав документи з історії народного звичаєвого права⁵³. Там він сильно застудився, захворів на запалення легень і 9 травня помер. Похований академік Левицький у селі Мітлашівці Драбівського району на Черкащині.

До останніх днів свого життя «найстаріший літами» академік Левицький працював на користь рідної України. «О. Левицький, людина що не залишала меж етнічних земель і все життя досліджувала інтелектуальну історію XVI-XVIII ст., був у принципових питаннях стихійним окремішником, і тому на 1870-ті –1880-ті роки улюбленим учнем В. Антоновича. Проте немилосердний режим російської поліційно-жандармської деспотії зробив з Ореста Івановича добропорядного підданого»⁵⁴, поміркованого українця, який не втручався у політичні рухи. І як людина обережна і виважена, він зміг здобути прихильність різних угруповань в академічних колах, що сприяло йому в роботі по згуртуванню наукових сил.

Отже, О. Левицький майже півтора року виконував обов'язки президента Академії наук України і ще півтора місяця офіційно обіймав цю посаду. Цей недовгий період був дуже важливим в історії нашої Академії: до її роботи залучалися наукові сили, закладалися нові напрями досліджень, формувалася мережа установ. У 1921 р. Академії було передано Центральний архів давніх актів, Музей мистецтв ім. Ханенків, а також колекцію історичних документів, бібліотеку і власний архів О. Левицького; засновано Музей антропології та етнографії, Кабінет мистецтв, Ботанічний музей та гербарій; створено Комісію для дослідів над громадськими течіями в Україні та Археологічну комісію; організо-

⁵² ІР НБУВ НАН України. – Ф. 1. – Спр. 26219.

⁵³ Сарбей В.Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848-1922): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич / Наук. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії НАН України, 1998. – 150 с.

⁵⁴ Гирич І.Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І.Б. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. – С. 6.

вано Інститут української наукової мови і Інститут експериментальної медицини та епідеміології; прийнято до Академії Мікробіологічний інститут та Дніпровську біологічну станцію. З 1921 р. почала поступово зростати матеріальна база ВУАН, активізувалася видавнича діяльність. У боротьбі з труднощами життя Академії, у досягненні її надбань значна заслуга належала академіку Оресту Левицькому – інтелігентній, неконфліктній по натурі людині, якій часом доводилося виявляти непохитну твердість, відстоюючи інтереси своєї установи.

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО (1921-1922): під гнітом більшовицьких репресій

Василенко Микола Прокопович (02.02.1866–03.10.1935) – видатний громадський і політичний діяч, учений-історик, академік Української академії наук.

Народився в родині дрібного службовця, нащадка старовинного козацького роду, в с. Єсмань на Глухівщині. Закінчив гімназію в Полтаві та історико-філологічний факультет Дерптського університету.

Працював викладачем у київських гімназіях та кадетському корпусі, обіймав дрібні посади в губернських установах Києва. Одночасно займався науковими дослідженнями в Київському університеті під керівництвом В. Антоновича, І. Лучицького, О. Лазаревського. Активно співробітничав у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка у Львові, став одним з фундаторів Українського наукового товариства у Києві.

М. Василенко брав активну участь у політичному житті: був членом «Старої громади», групи «Освобождение» конституційно-демократичного забарвлення, Товариства українських поступовців. Редагував прогресивну українофільську газету «Киевские отклики». За публікацію в ній статей із закликом до встановлення республіканського ладу й на захист політичних в'язнів його було заарештовано. Відсидів рік у санкт-петербурзькій в'язниці «Хресты».

1907 р. М. Василенко здав екстерном іспити за курс навчання на юридичному факультеті й отримав ще одну професію – правознавця. 1910 р. склав іспити на магістра історії з присвоєнням звання приват-доцента, але уряд не дозволив йому читати лекції в університеті.

Як історик став відомий фундаментальними дослідженнями з минулого Гетьманщини. Започаткував українську історико-правничу науку.

Його цикл публікацій з історії землеволодіння в Україні XVI – XVIII ст. має велике наукове значення.

Після Лютневої революції працював попечителем (куратором) Київського навчального округу й товаришем (заступником) міністра освіти у Тимчасовому уряді. Після Жовтневої революції повернувся до Києва і був обраний до складу Генерального суду УНР. Під час гетьманату обіймав посади міністра народної освіти і мистецтв, а також голови Державного сенату Української держави. Входив до керівного ядра кадетських організацій в Україні.

На теренах українофільства

М.П. Василенко зформувався як дослідник і журналіст, працюючи протягом кількох років у відомих виданнях «Киевская старина» і «Киевские отклики».

«Киевская старина» («Київська минувшина») – щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис. Видавався у Києві російською і українською (в російській транслітерації з 1905, в українській з 1906) протягом 1882–1906 років. З 1907 року змінив назву на «Україна» і видавався переважно українською мовою.

Дозвіл цензури на вихід першого числа часопису отримано 1 лютого 1882 р. За тематичним і хронологічним діапазонами охоплення

М.П. Василенко (справа) серед студентів Дніпропетровського університету

історичної проблематики не мав і не має аналогів у фаховій періодиці. Видавався на кошти від пожертвувань громадивців та меценатів, а також за рахунок передплати.

Першим редактором-видавцем був Ф. Лебединцев (1882-1887), потім часопис редагували О. Лашкевич (1887-1889), Є. Кивлицький (1890-1898), В. Науменко (1896-1897).

У часописі була широко представлена економічна, політична та соціальна проблематика, історія визвольної боротьби українського народу. Значна питома вага в публікаціях належала давній українській історії. За регіональною ознакою найбільш багатоаспектно представлена історія Лівобережної України за доби середньовіччя і Нового часу. Водночас значна увага приділялася вивченню історичного минулого Слобідської України, Правобережної України, Галичини.

Широко висвітлювалась історія українського козацтва, національно-визвольних та державотворчих змагань українського народу, питання українсько-російських й українсько-польських відносин тощо. Часопис зробив вагомий внесок у розширення історико-краєзнавчих, топографічних, демографічних досліджень в Україні. Чимало уваги приділялося

Святкування з нагоди 15-річчя журналу «Кіевская старина»,
весна 1898 року.

Зліва направо сидять: П. Житецький, А. Лазаревський, В. Тарновський, М. Чалий, М. Шугуров, В. Антонович, К. Михальчук, А. Стороженко, В. Щербина; стоять: Є. Кивлицький, М. Василенко, А. Дудка-Степович, Н. Молчановський, О. Левицький, М. Стороженко, В. Мякотін.

повсякденню, побуту українців. У церковно-історичній проблематиці, поряд із фрагментами з історії окремих храмів чи монастирів та описами церковних пам'яток, превалювали дослідження конфесійних відносин, церковно-громадського життя в українських землях і пов'язаних з ними

М.П. Василенко – редактор

культурно-релігійних рухів. Регулярно вміщувалися розвідки з історії освіти й культури.

Поєднуючи у своїй діяльності видавничу, дослідницьку та археографічну роботу, журнал запровадив у науковий обіг значну кількість нового джерельного матеріалу. Додаткове інформаційне навантаження ніс ілюстративний ряд, який складався

з портретів видатних історичних особистостей, зображень монастирів і церков, предметів повсякденного вжитку, одягу, зброї, археологічних знахідок тощо.

Часопис відіграв велику роль у розвитку української культури в умовах Російської імперії. З журналом співпрацювали видатні історики, письменники, етнографи – Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Микола Костомаров, Павло Житецький, Орест Левицький, Олександра Єфименко, Олександр Лазаревський, Олександр Шрамченко, Володимир Щербина та інші.

У 1899 році у Києві відкрито книгарню «Киевской старины». Усього вийшло 96 томів журналу.

«Киевские отклики» – газета, що видавалася російською мовою в Києві у 1898–1906 рр. Офіційними видавцями були Іван Лучицький і Євген Кивлицький, згодом – О. Рузький і М. Требінська (Лучицька). Редакторами в різний час були І. Лучицький, В. Науменко, О. Саліковський, М. Василенко. Співробітниками – Симон Петлюра, Сергій Єфремов, Богдан Кістяківський, Михайло Могілянський, Олена Пчілка, Іван Стешенко та ін. Багато уваги в газеті приділялося українській тематиці. 1905 року тираж сягав до 25

В газеті «Киевские отклики»

тисяч примірників. Газета була заборонена в січні 1906 року наказом міністра внутрішніх справ М. Дурново. З 1906 р. замість «Киевских откликов» почала виходити газета «Киевские отголоски», а згодом «Киевские вести» (до 1910 р.).

Оба ці видання були саме українофільськими, і не мали якогось революційного забарвлення. Але в Російській імперії і це могло сприяти великим неприємностям, таким як арешт і відсідка М.П. Василенко як редактора «Киевских откликов» у петербурзьких Хрестах.

М.П. Василенко.
На початку ХХ століття

Більш радикальними були національні товариства – Наукове товариство імені Шевченка у Львові і Українське наукове товариство у Києві. М.П. Василенко був активним їх членом.

З НТШ його зв'язки налагодилися здавна, але активізувалися після переїзду до Львова М.С. Грушевського, а особливо з моменту, як Василенко було обрано дійсним членом НТШ (1911). М.С. Грушевський дуже схвально оцінив правничі праці М.П. Василенка з історії Гетьманщини. На його погляд, це було навіть для його власних праць дуже до речі. Василенко став співробітником Археографічної комісії НТШ. 21 травня 1913 р. на засіданні комісії було ухвалено рішення видати працю Василенка «Генеральное след-

ствие Киевского и Черниговского полков» як XXVI том в серії «Жерела до історії України-Руси», що її видавала Археографічна комісія НТШ. Найбільш вагомим результатом роботи Миколи Василенка в Археографічній комісії стала публікація щоденника генерального підскарбія Якова Марковича (1696–1770), що його він вів протягом 1717–1767 рр., в тій же серії «Жерела до історії України-Руси» як «надзвичайно цінного для пізнання життя і побуту Гетьманщини джерела», яке практично було недоступне для дослідників. В «Записках НТШ» опубліковані рецензії на праці вченого, авторами яких були Михайло Грушевський, Іван Франко та ін. Дискусія між Миколою Василенком та Михайлом Слабченком на сторінках «Записок НТШ» є першою науковою дискусією українських вчених на сторінках україномовного видання з приводу проблем історії українського права. Все це свідчить про важливість участі Миколи Василенка, інших українських вчених, які жили на території Російської імперії, в діяльності НТШ як загальноукраїнського центру становлення і розвитку української науки⁵⁵.

⁵⁵ Андрусяк Т.Г. Микола Василенко і Наукове товариство ім. Шевченка / Т.Г. Андрусяк // Правова держава. – Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. – С. 15-22.

З виникненням і становленням Українського наукового товариства в Києві (1908) роль М. Василенка можна оцінити як одного із фундаторів Товариства та його Історико-філософської секції⁵⁶.

Організаційний внесок в розвиток української науки і культури

За Гетьманату 1918 року М.П. Василенко – виконувач обов'язків голови Ради міністрів, міністр освіти, голова Державного Сенату. Кілька перших днів головував в уряді, а далі мав опікуватися, крім міністерства освіти, ще й тимчасово міністерствами закордонних справ та ісповідань. З затвердженням міністром закордонних справ Д. Дорошенка, він отримав можливість зосередитися на реалізації своїх планів щодо реформування народної освіти, утворення академії наук, розвитку національного мистецтва.

Ідея заснування національних установ: Академії наук та Національної бібліотеки України (НБУ), українських університетів виникла у М.П. Василенка у період Лютневої революції, коли у березні 1917 р. його призначили попечителем Київської навчальної округи. Ці ідеї обговорювалися з іншими відомими членами Українського наукового товариства (УНТ) у Петрограді, з діячами українського руху П.Я. Стебницьким, О.І. Лотоцьким, які на той час служили у цьому місті, а також з В.П. Науменком, Є.О. Ківлицьким та ін. Була підготовлена доповідна записка щодо реформи освіти й науки в Україні, яка передбачала створення НБУ та фінансову підтримку УНТ з метою перетворення його на Українську Академію наук. Разом з тим концепція розбудови національної української науки та освіти на державних засадах обговорювалася М.П. Василенком та В.І. Вернадським весною 1917 р., коли після Лютневої революції українська інтелігенція була захоплена ідеями відродження національної науки та культури. Вирішальне значення для реформування науки і освіти в Україні мало призначення 19 серпня 1917 р. М.П. Василенка разом з В.І. Вернадським товаришами міністра освіти у Тимчасовому уряді. Вернадський переконав Василенка, що Академію наук треба засновувати як державну установу і разом з Національною бібліотекою. Така концепція була більш перспективною і потрібною на той час.

21 червня 1918 р. Рада Міністрів Української держави ухвалила Закон про утворення Головного управління мистецтва і національної культури у складі Міністерства освіти, перейменованого на Міністерство освіти та мистецтв Української держави, яке очолив П.Я. Дорошенко. При міністерстві організовуються дві комісії: у справах вищої школи і наукових

⁵⁶ Онопрієнко В.І. Джерела Українського наукового товариства в Києві В. Онопрієнко. Т. Щербань – К., 2008. – 240 с.

установ та з розробки законопроекту про заснування Української академії наук у Києві; очолити їх М.П. Василенко запросив В.І. Вернадського.

М.П. Василенко разом із В.І. Вернадським, викликаним із Полтави, на першому засіданні Комісії зі створення Академії, яке відбулося 9 (22) липня 1918 р., обговорили проблеми відкриття академічної друкарні, Національної бібліотеки та Національного музею. На цьому засіданні комісії завідувач бібліотеки Університету Св. Володимира, географ і картограф В.О. Кордт, котрий, як і М.П. Василенко, закінчив Юр'ївський університет і був його добрим знайомим, виголосив доповідь «Про Національну бібліотеку», а пізніше подав спеціальну записку, у якій вважав доцільним, щоб УАН як вища наукова корпорація керувала організацією Національної бібліотеки Української держави, стежила за її успішним розвитком. Рада Міністрів доручає М.П. Василенку подати на розгляд законопроект про Національну бібліотеку. Протягом липня В.І. Вернадський, М.П. Василенко та В.О. Кордт узгоджують питання організації УАН і Національної бібліотеки. 20 липня (2 серпня) на четвертому засіданні Комісії розглядається проект закону про Національну бібліотеку та її фонд. Доопрацювання закону доручається В.І. Вернадському та В.Л. Модзалевському. Не чекаючи заснування Академії наук, гетьманський уряд затверджує розроблений М.П. Василенком, В.О. Кордтом та В.І. Вернадським «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)».

Складність національної бібліотечної установи, що не мала власної матеріальної бази та фондів, зумовила передбачену законом організацію Тимчасового комітету (ТК) із заснування Національної бібліотеки в м. Києві на чолі з В.І. Вернадським, та асигнування 500 тис. крб на придбання книг. В.І. Вернадський формує склад ТК, залучає до підготовки основних документів В.О. Кордта, з яким разом вони розробляють його інструкцію.

Фактично Бібліотека почала свою діяльність із утворення 23 серпня (5 вересня) ТК. До його складу ввійшли: академік В.І. Вернадський (голова), академік філолог А.Ю. Кримський (неодмінний секретар), академік філолог С.О. Єфремов, філолог та українознавець Г.П. Житецький, картограф В.О. Кордт, а з початку 1919 р. – й історик Д.І. Багалій⁵⁷.

Це був перший успіх заснованих М.П. Василенком комісій для культурного будівництва в Українській державі.

Микола Василенко у відповідності зі своїми партійними переконаннями розглядав гетьманську державу як тимчасову перехідну стадію до відродження федеративної демократичної Росії, будучи при цьому твердо переконаним у необхідності розвитку української освіти і культури,

⁵⁷ Онищенко О.С. Роль М.П. Василенка у формуванні концепції та заснуванні Національної бібліотеки Української Держави / О.С. Онищенко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 17–25.

неантагоністичної російській. Далі за монографією Р. Пиріга⁵⁸. В ній яскраво показано, які перешкоди виникали перед М. Василенком при відстоюванні пріоритетів міністерства освіти та заснування Академії наук:

«Однією з головних турбот М. Василенка було «вибивання» коштів для установ галузі. Йому доводилося проводити через уряд численні закони про фінансування різних закладів освіти і культури. Наприклад, у червні: 2 млн. крб. на випуск шкільних підручників, 2,2 млн. на організацію курсів українознавства, 1 млн. на невідкладні потреби галузі; у липні: 0,5 млн. на завершення будівництва бібліотеки університету Св. Володимира, 1,3 млн. на погашення минулорічної заборгованості вищій школі, 200 тис. – початкові витрати по створенню Академії наук, 600 тис. на господарські потреби загальноосвітніх шкіл; у серпні: 0,5 млн. – аванс на утворення фонду Національної бібліотеки, 90 млн. на утримання і створення нових вищих та нижчих початкових шкіл, 6,5 млн. органам місцевого самоврядування на забезпечення шкільної освіти та виховання; у вересні: 400 тис. на забезпечення гімназій та середніх шкіл, 900 тис. для 50 середніх шкіл, взятих на державне утримання, 500 тис. Національному музею для придбання експонатів.

Слід мати на увазі складну процедуру проходження кожного з цих законів, який мав отримати висновки міністерства фінансів, державного контролю, Малої Ради Міністрів і по тому – схвалення уряду. Так, 19 липня Рада Міністрів обговорювала законопроект про підвищення окладів персоналу вищих початкових шкіл і надання кредиту органам місцевого самоврядування на їх утримання. Погодившись виділити з цією метою на 1918–1919 навчальний рік 5 млн. крб., колеги – міністри поставили умову, щоб кількість шкіл складала 400, а витрати на кожну не перевищили 12,5 тис. Заступник міністра фінансів Г. Лерхе вимагав від міністерства освіти і мистецтва контролю за використанням цих коштів міськими думами і земствами. Заступник міністра внутрішніх справ М. Воронович зауважив, що збільшення зарплати учителям дає змогу наполягати на більш суворих вимогах до їх моральних якостей. Він пропонував провести перевірку педагогічного складу і видалити «осіб з соціалістичним образом думок». На це М. Василенко відповів, що міністерство завжди ставилося негативно до антидержавної діяльності окремих учителів, але не вважає себе вправі переслідувати людей виключно за їх образ думок і переконання.

⁵⁸ Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір / Руслан Пиріг; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2016. – 518 с.

Загалом міністерство народної освіти і мистецтва мало один з найбільших бюджетів – майже 228 млн. крб. Його особливістю було цільове використання коштів на галузеві потреби. У той час як до кошторисів міністерства шляхів входили видатки на капітальне будівництво, міністерства продовольчих справ – на експорт хліба і сировини до Центральних держав, МВС – утримання добровольчих дружин тощо. Безперечно, М. Василенко використовував свій авторитет заступника голови Ради Міністрів, лідера урядової більшості для забезпечення коштами освітніх та культурно-мистецьких установ, а також Державного сенату. Загалом серед міністрів практика лобювання видатків на «свою» галузь була досить поширеною. Нерідко вони використовували підтримку гетьмана, прем'єра, внутрішньоурядові корпоративні зв'язки.

Очолованому М. Василенком міністерству, крім освітянських справ, доводилося опікуватися сферою культури. 15 червня Рада Міністрів ухвалила закон про утворення у складі міністерства народної освіти головного управління мистецтва і національної культури. В ухваленій постанові відзначалося, що виникнення самостійної Української держави зобов'язує уряд вжити заходів до розвитку національного мистецтва і культури. Тому заснування такої установи є цілком своєчасним. Міністри погодилися з статусом керуючого головним управлінням в ранзі заступника міністра, але не підтримали надання йому права вирішального голосу на засіданнях уряду. У рішенні також містилося застереження проти визначення штатів управління самим керівником. Члени кабінету міністрів не хотіли створювати прецедент появи управлінських структур з надмірними повноваженнями, хоч добре знали, що ця інституція створюється для Петра Дорошенка, особи близької до гетьмана. 7 липня він був затверджений на цій посаді. Очевидно, утворення у такій важливій суспільній сфері, як національна культура, спеціалізованого органу виконавчої влади з окремим бюджетним фінансуванням і очолюваного авторитетним діячем, себе виправдало⁵⁹.

Р. Пиріг робить висновок: М. Василенко намагався працювати на перспективу. Така оцінка в умовах безперервних переходів влади з рук у руки, дорогого варту.

5 серпня на засіданні Ради Міністрів розглядалося два законопроекти, спрямовані на втілення планованої М. Василенком поступової українізації вищої школи. Перший – про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний університет. Він мав стати альтернативою університету Св. Володимира, професорський склад, батьківський комітет і значна частина студентів якого не сприймали українізації вищої освіти. Закон встановлював мовою викладання українську, однак не виключалося й читання лекцій російською мовою за клопотанням факультетів з дозволу міністра освіти. До видання нових

⁵⁹ Там само. – С. 326-327.

статутів і штатів українських університетів слід було керуватися відповідною нормативною базою Російської імперії. Оскільки частина студентів українського народного університету не мала атестатів зрілості, то їм дозволялося подати їх до кінця навчання. Допускалися й певні відступи від усталених вимог щодо професорського складу. Міністерство з 1919 р. мало запланувати видатки на будівництво та обладнання приміщень університету, а до цього йому надавалося право користування аудиторіями вищих та середніх шкіл Києва. Створювався окремий «Комітет будівництва помешкань університету».

Наступним питанням уряд розглянув законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Чимало його статей були аналогічними попередньому. Особливістю було створення кафедр польської і єврейської літератури та історії. При цьому міністри (8 проти 3) проголосували за викладання цих предметів українською мовою. Серед тих, хто намагався довести нелогічність цієї умови, був й міністр М. Василенко.

На початку серпня М. Василенко неочікувано для себе та й колег по уряду очолив найвищу судову інстанцію гетьманату – Державний сенат. Головним ініціатором судової реформи, власне повернення до системи судових установ дореволюційного часу, був міністр юстиції М. Чубинський. Відомий учений – криміналіст, авторитетний урядовець, неофіційний заступник голови уряду, не приховував свого наміру стати президентом Сенату. Для цього він залишив посаду міністра і майже одностайно закритим голосуванням уряду був рекомендований до затвердження гетьманові. Однак глава держави мав свої резони і призначив М. Василенка спочатку офіційним заступником голови Ради Міністрів, а потім й президентом Державного сенату, дозволивши упродовж півтора місяця суміщати посади. Гетман почував до Василенка довіру, і це проявлялося неодноразово, але не визначало зобов'язань безумовної вірності Василенка, він не один раз вчиняв в конкретних випадках принципово, а прихильність гетьмана використовував на користь справі. Наприклад, М. Василенко, як й більшість членів уряду, не підтримував все зростаючі фінансові запити керівництва штабу гетьмана.

Під кінець міністерської кар'єри М. Василенко пережив екстрем із затвердженням урядом Академії наук та її складу. Уряд 19 жовтня відклав це затвердження у зв'язку з відсутністю на засіданні головних ідеологів справи Академії наук В. Вернадського, А. Кримського, М. Туган-Барановського. 25 жовтня Ф. Лизогубом був сформований новий уряд, у якому істотно зросла група міністрів – представників Української партії соціалістів-федералістів. Посаду міністра освіти зайняв відомий український діяч П. Стебницький. 1 та 6 листопада уряд на його доповідь прийняв закон про утворення Української академії наук, схвалив її статут і штати, виділив фінансування. 14 листопада закон про заснування академії та

наказ про призначення першого складу її дійсних членів були підписані П. Скоропадським. Так що високий драматизм справи заснування Академії наук зберігався фактично до зміни влади гетьманської Держави.

З вступом військ Директорії до Києва 15 грудня до помешкання М. Василенка на вул. Тарасівській навідалися «чорні гайдуки» з наміром розстріляти колишнього міністра. М. Василенку якийсь час доводилося переховуватися у знайомих. Частина членів уряду гетьманату було заарештовано.

Через століття можна констатувати такий висновок: «Рада Міністрів Української Держави як вищий орган законодавчої і виконавчої влади була сформована в основному з досвідчених, професійно підготовлених спеціалістів, учених, інтелектуальний і управлінський потенціал яких значно перевищував можливості уряду УНР доби Центральної Ради. Домінування в складі кабінету міністрів членів партії кадетів, наявність групи великих землевласників відповідали намірам П. Скоропадського здійснити ліберально-консервативні реформи. Відсутність представників українських політичних партій була обумовлена не тільки їх відмовою, але й нелогічністю запрошення до уряду діячів щойно поваленої Центральної Ради. Національна ідентичність багатьох міністрів була позначена російсько-українською лояльністю і не гарантувала послідовного відстоювання ними державної самостійності України... Міністр земельних справ В. Колокольцов – знаменитий російський землець, успішний поміщик і хрещений батько царевича Олексія, був покликаний забезпечити проведення ліберальної земельної реформи. Під його керівництвом була напрацьована основна законодавча база аграрних перетворень. Однак офіційне повернення до примату права приватної власності інспірувало «відшкодувальний» реванш поміщиків, налаштувавши проти влади наймасовішу соціальну верству – селянство. Намагання наступного міністра, українського поміщика В. Леонтовича провести через уряд відповідні законодавчі акти виявилися невдалими. Незавершеність земельної реформи не дозволила сформуванню потужний середній хліборобський клас – сподівану соціальну і військову опору гетьманату... Здобутки у національно-культурному будівництві стали найпомітнішим досягненням гетьманату. Відкриття українських університетів, гімназій, шкіл, бібліотек, театрів, академії наук було продовженням справи, започаткованої Центральною Радою, забезпечувалося подвижницькою працею команди поміркованих українських патріотів, очолюваних міністром освіти і мистецтва М. Василенком. Його наступники, відомі українські діячі П. Стебницький і В. Науменко намагалися продовжити реалізацію українізаційних проектів в освітньо-культурній сфері за складних умов зміни державної політики у бік федерування з Росією»⁶⁰.

⁶⁰ Там само. – С. 485-486.

Не буде перебільшенням твердження, що зроблене в той час М.П. Василенком стало найбільш вагомим результатом визвольних змагань в Україні і мало перспективне значення. Слід цього доробку можна знайти у вагомих результатах в розвитку українознавства в Академії наук у 1920-ті роки, коли сама вона стала найавторитетнішим його центром, перейнявши на деякий час естафету у Наукового товариства імені Шевченка⁶¹, а також у масовій і суперечливій політиці українізації, нехай урізаній і вульгаризованій, але здобувшей певних досягнень у світогляді та культурі.

З приходом до Києва денікінських військ виникла загроза існуванню новоствореного Українського державного університету. У справах його збереження М. Василенко разом з ректором Ф. Сушицьким у листопаді 1919 р. поїхали до ставки командувача Добровольчої армії у Ростов. Але незабаром місто зайняли червоні війська, і він змушений був залишитися в Ростові, читав лекції з історії права у місцевому університеті. До Києва повернувся у квітні 1920 р., в липні його обрали дійсним членом Української академії наук, а через рік – президентом академії наук, яка дістала назву Всеукраїнської. Однак М. Василенко не був затверджений Наркомосом і в лютому 1922 р. відмовився від посади, зосередившись на науковій та викладацькій праці.

У 1923 р. М. Василенко одружився з своєю колишньою гімназійною ученицею, професором історії Наталією Полонською, а у вересні Микола Прокопович був заарештований у справі «Київського обласного центру дій», але через три тижні був звільнений до початку судових засідань. За цією справою проходив також брат Костянтин – соціал-демократ (меншовик). Їм інкримінувалися зв'язок з паризьким «Центром дій», прагнення до «підриву, послаблення і повалення Робітничо-Селянських Рад». 7 квітня 1924 р. судовий процес завершився для М. Василенка вироком про десятирічне ув'язнення, який у касаційному порядку був залишений у силі Верховним судом УСРР. Кілька місяців колеги по ВУАН, громадські діячі, дружина вели активну кампанію за помилування академіка, яка завершилася ухвалою ВУЦВК наприкінці листопада, – він був звільнений.

М. Василенко болісно сприймав ініційовану Наркомосом реформу ВУАН, обрання дійсними членами більшовицьких діячів, заміну його О. Шліхтером на посаді керівника Соціально-економічного відділу. Йому

Наталія
Полонська-Василенко

⁶¹ Онопрієнко В.І. Академія наук України і Наукове товариство ім. Шевченка як центри українознавства / В.І. Онопрієнко // Вісник АН України. – 1993. – № 12. – С. 51-59.

довелося стати свідком фактичного розгрому академії, інспірованих ДПУ процесів «Спілки визволення України» (1929) та «Українського національного центру»(1931). Останні роки життя він тяжко хворів.

Науково-дослідна праця в Академії наук

Роки переслідувань негативно відбилися на організації роботи очолюваної М.П. Василенком академічної Комісії з вивчення історії західноросійського та українського права. М. Василенку довелося формувати її склад майже заново. Друга половина 1920-х рр. позначена плідною особистою працею академіка та очолюваної ним комісії. За його редакцією вийшло сім випусків «Праць Комісії...» та шість томів «Записок соціально-економічного відділу». Побачили світ ґрунтовні праці вченого «Матеріали до історії українського права», «Територія України XVII віку», «Правне положення Чернігівщини за польської доби» та інші.

Сучасні історики права визнають, що аж до другої половини XIX ст. науковці не досліджували історію українського права як таку, вони вивчали історію руського (в розумінні російського) та польського права. Справжнім проривом стала поява школи західноруського права (засновники – М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович та їх учні «першого покоління»), представники якої почали з вивчення державно-правових інститутів Великого князівства Литовського, щоб довести їх відмінність від польської традиції і спорідненість із східно-руським (московським) правом⁶².

Праці М.П. Василенка

Але вже друге покоління вчених цієї школи, зокрема майбутні українські академіки О.О. Малиновський, М.О. Максимейко та Ф.В. Тарановський, звертали більше уваги не на те, що об'єднувало, а на те, що відрізняло державно-правові інститути на українських і білоруських землях від аналогічних російських інститутів. Під маркою «західноруського права» почалося фактичне вивчення інститутів українського права.

⁶² Усенко І.Б. М.П. Василенко як фундатор української історико-правової науки / І.Б. Усенко // Правова держава. – Вип. 27. – К., 2016. – С. 8-14. С. 11.

Паралельно народжувався інший науковий напрям – дослідження «малоросійського» права, права козацько-гетьманської доби: О.М. Лазаревський та О.Ф. Кістяківський, М.П. Василенко (Київ), М.Є. Слабченко (Одеса) і Д.П. Міллер (Харків).

М.П. Василенко опублікував дослідження «Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае» (К., 1894 р.), ґрунтовні статті в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона «Литовско-русское государство» (1896 р.) та «Право магдебургское» (1898 р.), археографічне видання «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» (Вип. 1–3; 1901, 1902, 1908 pp.). У другому випуску останнього видання вперше вводилася до наукового обігу важлива пам’ятка кодифікації українського права «Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года».

Після заснування Української академії наук у рамках академічної Комісії для виучування історії західноруського і українського права М.П. Василенко дійшов до нового розуміння предмету історії українського права. Первинно комісія бралася вивчати «західноруське та українське право». У визначення «західноруське» вкладався зміст, який сформувався у дореволюційній вітчизняній науці, тобто йшлося про литовсько-руське право або право на українських, білоруських і деяких російських землях Великого князівства Литовського, що збереглося і після переходу ряду українських воєводств згідно з умовами Люблінської унії до складу польської частини Речі Посполитої. Поняття «українське право» розумілося дещо обмежено, як «право Лівобережної України після 1654 р. відколи приєднано її до Росії». Комісія також бралась вивчати «добу Руської правди», «давній або земський період руського права», «давнє руське пра-

во», тобто той історичний період, який здебільшого визначають як добу Київської Русі або князівську (князівсько-вічеву) добу. Аргументувався такий підхід щільним зв’язком права цих часів із західноруським правом. Комісія не вивчала право рабовласницьких держав Північного Причорномор’я, а також державно-правові інститути Російської імперії на території України. Не розглядалася і юридична

«Записки Соціально-економічного відділу» ВУАН та «Праці» Комісії М.П. Василенка

історія тих земель, які перебували у складі Австро-Угорщини (Галичина, Буковина, Закарпаття). Фактично державно-правові інститути обох імперій рівною мірою не зовсім виправдано вважалися чужими для України. Спричинювалося це, на нашу думку, етнічним, а не політико-географічним підходом до поняття «Україна».

Згодом Комісія переосмислила зміст поняття «українське право», дійшла висновку, що воно включає в себе і «західноруськое право», та відповідним чином змінила свою назву.

Заслугою Василенка стало визначення предмету українського права, яке поступово еволюціонувало від синтезу «західноруського» і «малоросійського» до сучасного розуміння. При цьому Василенко усвідомлював, що це предмет історії держави і права як саме юридичної, а не історичної науки.

М.П. Василенко опублікував класичну юридично-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» (Київ, 1929 р.); одним із перших дав юридичний аналіз конституції П. Орлика і приватної кодифікації Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських»; був автором біографічних досліджень про наукову творчість І.М. Каманіна, Б.О. Кістяківського, І.М. Балінського, О.І. Левицького, а також таких історико-юридичних розвідок, як «Кременецький ліцей і університет св. Володимира» (Київ, 1923 р.), «Як скасовано Литовського статута» (Київ, 1926 р.), «Територія України XVII віку» (Київ, 1927 р.), «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (Київ, 1928 р.) та інші.

Василенко був редактором 6 томів (у 4 кн.) «Записок соціально-економічного відділу» і 7 випусків «Праць комісії для виучування західноруського та українського права». Це була велика робота. Готував він до друку разом з В.О. Романовським і двотомне видання корпусу магдебурзьких привілеїв та грамот українським містам, яке, на жаль, залишилося незавершеним (окремі матеріали цього видання вже у наш час були віднайдені й опубліковані В.І. Ульяновським та його колегами⁶³).

Комісія для виучування історії західноруського і українського права ВУАН – науковий центр з дослідження історії права на території України, що існував у 1919–1930 роках у рамках Соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук. У квітні 1919 року на пропозицію академіка Федора Тарановського було створено кафедру історії західноруського і українського права, а при ній однойменну постійну комісію. Головою Комісії став сам Тарановський. Її задачею стало систематичне видання юридичних документів литовсько-польської і козацької доби на території України. Активним членом Комісії першого періоду був Вадим Модзалевський. Перший склад Комісії проіснував до 5 червня 1919 року.

⁶³ Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття / Автори-упорядники В.І. Андрейцев, В.І. Ульяновський, В.А. Короткий. – К., 2000. – 214 с.

3 липня 1920 року роботу Комісії відновлює Микола Василенко, який головував до кінця її існування. 1 жовтня 1920 року до її складу прийняли Сергія Іваницького-Василенка та Петра Бонташа, а 15 грудня – Володимира Щербину.

Влітку 1923 року праця Комісії знову була перервана арештом М. Василенка і судом над ним. Після його помилування, з 1924 року Комісія відновила свою роботу в тому ж напрямі, що й раніше. Комісію було ліквідовано 1930 року в зв'язку з реформою ВУАН.

М. Василенко, попри проблеми зі здоров'ям після перебування у тюрмі, приділяв Комісії велику увагу. Комісія була нечисленною, об'єднала у своєму складі групу істориків права старшого дореволюційного покоління і молодих науковців. На початку роботи Комісії у 1924 році до її складу входили Лев Окіншевич, Сергій Іваницький-Василенко, Іринарх Черкаський, Степан Борисенко, Іван Балінський. З істориків старшого покоління до неї долучилися академіки Оникій Малиновський і Михайло Слабченко, професор Микола Максимейко. У роботі Комісії брали участь Віктор Новицький, В. Отамановський, П. Сосенко, В. Гришко та інші. У Комісії працювали історики з Києва (В. Романовський, Микола Тищенко), а також з інших міст (В. Барвінський і Євген Шманкевич з Харкова, І. Крип'якевич зі Львова).

Члени Комісії займалися зібранням і публікацією юридичних документів, джерел з історії західноруського та українського права, зокрема Литовських статутів. У перший період своєї роботи (1920-1924) її члени збирають документи Військового генерального суду Гетьманщини, акти Луцького трибуналу другої половини XVI ст., архівні історично-юридичні матеріали для Лівобережної України XVII–XVIII ст., акти Полкових судів, договори гетьманів Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, Мазепи, Скоропадського, Апостола.

Комісія видала 7 томів власних праць у 1925–1930 роках. Сьомий том «Праць...» було заборонено до публікації, тому останній том має номер 8.

Наведемо зміст перших двох томів «Праць...».

«Праці Комісії для виучування історії

західньо-руського і українського права». Том I. Київ, 1925.

Н. Василенко. Передмова.

Л. Окіншевич, Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук.

С. Борисенко. Карний зміст «потоків» Руської Правди.

Г.Л. Попов. Луцький трибунал 1578 р.

С. Іваницький-Василенко. Закон про опіку над недолітками в джерелах

Магдебургського права Західньої Руси й Гетьманщини.

О. Добров. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом.

І. Черкаський. Поволання над трупом забитого.

Л. Окиншевич. Приказ «Малые Россіи» Московської Держави XVII ст.

С. Іваницький-Василенко. Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині.

«Праці Комісії для виучування історії західньо-руського і українського права». Том II. Київ, 1926.

Академік Николай Василенко, голова Комісії. Передмова.

Лев Окиншевич, секретар Комісії. Комісія для виучування історії західньо-руського та українського права при соціально-економічному відділі

Української Академії Наук в роках 1925 та 1926 (Короткий огляд праці комісії з 1 червня 1925 року по 1 червня 1926 року).

Академік Оникій Малиновський. Огляд архівних матеріалів з історії західньо-руського та українського права, що переховуються у Древлехранилище Московського Центрального Архіву (по 1 лютого року 1926).

Професор Микола Максимейко, член-кореспондент Академії. Система Руської Правди в її поширеній редакції.

Професор Микола Товстоліс. Про знахідку по Литовському праву.

М.П. Василенко с членами Комісії

Лев Окиншевич. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. Інструкція генеральним есаулам Івану Журавку, Івану Скоропадському, хоружому Данилу Апостолу, бунчужному Якову Тарновському (додаток до розвідки Л. Окиншевича).

Іринарх Черкаський. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII і початку XVIII ст.

Микола Тищенко. Боротьба Київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою.

Григорій Попов. До історії сусідства на Правобережжі.

Серафима П'ятницька. «Приказ Великая России».

Іван Балінський. Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. Феодалізм в Польщі. Нарис 1. Вступ. Огляд літератури.

Критика і бібліографія.

Можна ствержувати, що в рамках Комісії М. Василенка сформувався концептуальна платформа досліджень і певні вимоги до історико-правових досліджень. Серед цих вимог такі: кожне історико-правове дослідження має передбачати глибоке вивчення історіографії проблеми, знання всіх відповідних праць не лише вітчизняних, а й зарубіжних авторів; всі наукові висновки мають бути доведені конкретними фактами і спиратися на першоджерела, на аналіз пам'яток права, літописних згадок тощо, причому не можна вивчати лише правові норми без практики їх застосування (матеріалів судових справ тощо); постійною була вимога наукової новизни дослідження; оберігалось право на творчу самостійність: навіть якщо висновки автора викликали сумніви або заперечення у інших членів Комісії, це не позбавляло його права на публікацію своєї праці.

Концептуальна платформа Комісії виходила з ідеї історичної тягlostі (безперервності) українського права; з усвідомлення самостійного характеру українського права; з необхідності давати об'єктивну, а не ідеалізовану оцінку українському юридичному минулому; з етнічного, а не політико-географічного розуміння українського народу як населення українських земель Росії, Галичини, Буковини, Закарпаття. Остання теза в наш час викликає сумніви, але у Василенка вона не протирічила його ідейній платформі.

У важчий час 1920-х років Василенко поставив роботу в Комісії таким чином, як повинно ставити дослідну працю, щоб отримувати вагомі результати: з регулярною роботою семінару, на якому виступали всі штатні і позаштатні науковці; з принциповим рецензуванням праць, що рекомендувалися до друку, з підбором молодих співробітників з оцінкою їх фахових і творчих можливостей, він шукав своїх співробітників передусім серед осіб з юридичною освітою або з відповідним практичним досвідом, вимагав від них певного рівня фаховості.

Все це свідчить про те, що М.П. Василенко зробив значний внесок у визначення предмету досліджень історії українського права, формування вимог до таких досліджень, усвідомлення української історико-правової науки як юридичної. Він був одним з перших дослідників історії українського права та сформував наукову школу, яка об'єднувалася відповідним науковим світоглядом та дослідницькими парадигмами. Додамо також, що власна творчість правознавця є надзвичайно сучасною за своєю методологією і напрямками досліджень. Вона не вичерпується суто монографічними працями. Його можна вважати основоположником таких нових наукових напрямів, як юридична біографістика, юридична історіографія і юридичне джерелознавство.

«Серед усіх його праць «академічного періоду», на нашу думку, найбільший інтерес викликає ґрунтовне видання «Матеріали до історії українського права». Книга включала тексти таких важливих пам'яток, як «Суд и расправа в правах малороссийских», «Процесс краткий приказный, выданный при резиденции гетманской», «Экстракт з книги Статута прав малороссийских», Инструкция судам Д. Апостола 1730 р., а також окремі універсали генеральної військової канцелярії щодо судів, різні покажчики до Литовського Статуту та книжок магдебурзького права, якими користувалися в Гетьманщині. Праця була безумовним внеском у розвиток юридичної археографії і навіть сьогодні є основним, а часом і єдиним джерелом для знайомства з відповідними документами»⁶⁴.

На спеціальну увагу заслуговує розвідка М.П. Василенка, присвячена нині широко відомій Конституції Пилипа Орлика. Досить влучно розглянуто П.А. Рудиком⁶⁵ зміст основних положень статті М.П. Василенка та її значення для сучасності, використаємо його оцінки.

Текст Конституції П. Орлика публікувався декілька разів, висвітлювався видатними істориками М.А.Маркевичем, Д.М. Бантиш-Каменським, О.М. Бодянським, С.М. Соловйовим та ін. У 1847 р. «Договори і постанови» були опубліковані латинською мовою, а в 1857-1859 рр. – староукраїнською мовою. Конституція П. Орлика привернула увагу багатьох науковців і викладачів навчальних закладів, її положення стали предметом їх дослідження. «Договори і постанови» були введені у науковий обіг ще у середині ХІХ ст. Видані Д. Бантишем-Каменським, О.М. Бодянським і М.А. Маркевичем тексти Конституції П. Орлика староукраїнською мовою, як підтверджують нові архівні матеріали, повністю збігаються. Ними і послуговувалися науковці наприкінці ХІХ і впродовж ХХ ст. На їхній основі здійснювалися дослідження в галузі

⁶⁴ Там само. – С. 12.

⁶⁵ Рудик П.А. Висвітлення Конституції Пилипа Орлика в історико-правовій літературі в період до проголошення незалежності України / П.А.Рудик // Часопис Київського університету права НАН України. – 2011. – Вип. 4. – С. 45-49.

історичних та правознавчих наук. Копії цих документів зберігаються в ЦДІАК України⁶⁶.

Вивченням положень Конституції П. Орлика одним з перших зайнялися М.І. Костомаров, Д.І. Яворницький, М.С. Грушевський та ін. Спираючись на праці попередників, вони ознайомили читачів із її змістом. Щоправда, оцінка ними тексту Конституції дещо різнилась. Негативно ставлячись до виборців-емігрантів гетьмана («запорожцы и кружок малороссийских беглецов»), вказуючи на вузькість їх кола, поступки гетьмана на користь запорожців, М.І. Костомаров все ж таки в цілому позитивно оцінив зміст статей Конституції, її відкритість, гласність і демократичність у порівнянні з діями І. Мазепи. Д.І. Яворницький навів текст 16 статей Конституції, а М.С. Грушевський висвітлив основний її зміст.

За часів СРСР науковці уникали цієї теми або висвітлювали її тенденційно. Лише у 1929 р. було опубліковано одну велику статтю М.П. Василенка «Конституция Филиппа Орлика»⁶⁷. Це фактично було перше саме юридичне дослідження. І.Б. Усенко зазначає, що започатковані ним підходи до вивчення цього акта для багатьох поколінь українських істориків права стали орієнтиром⁶⁸. В умовах незалежності України вони заслуговують на увагу та критичне використання.

М.П. Василенко коротко охарактеризував життєвий шлях П. Орлика і правомірно більше уваги зосередив на розкритті положень договору між гетьманом і старшиною, козаками та запорожцями, які його обрали. Він вважає, що цей договір був «свого рода української конституцією, свідательствующей о направлении политической мысли у украинской эмиграции того времени»⁶⁹. Керуючись класовим підходом до оцінки суспільних явищ, Василенко стверджував, що старшина, яка оточувала гетьмана, стала економічно впливовим класом. В її руках фактично сконцентрувалися влада і вплив, у зв'язку з чим вона намагалася і юридично закріпити за собою цей вплив. На цьому шляху була гетьманська влада, яку генеральна старшина і полковники намагалися обмежити. Не будучи впевненими в тому, що П. Орлик і наступні гетьмани не встануть на шлях самовладдя, старшина висунула у договорі певні вимоги до гетьмана.

Спираючись на «Вивід прав» П. Орлика, М.П. Василенко обґрунтовує положення, чому обрання П. Орлика гетьманом і договір з ним

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 2236 – Оп. 2. – Спр. 1 -3.

⁶⁷ Василенко Н.П. Конституция Пилипа Орлика / Н.П. Василенко // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно- исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3. – С. 153–171.

⁶⁸ Усенко І.Б. Державно-правові інститути козацької України як об'єкт досліджень вітчизняних істориків права / І.Б. Усенко // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол.) та ін. – Т. 3. Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упоряд.: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук, О.О. Самойленко; відп. ред. І.Б. Усенко. – К.: Юридична книга, 2003. – С. 15.

⁶⁹ Василенко М.П. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2. – С. 391.

затверджувалося шведським королем. Згідно з договором І. Мазепи із Карлом XII передбачалося, що після смерті І. Мазепи за старшиною зберігаються всі її права і вільності, зокрема і право обирати нового гетьмана. Саме за цим мазепинським договором Україна зберігала свою самостійність і користувалася охороною та допомогою Швеції, що автор статті підтверджує такими словами: «Это не было подданство, а только покровительство Швеции, протекция. Покровительствовать можно было, конечно, тому, что не противоречило интересам Швеции. Отсюда вполне понятно, что главнейшие акты в государственной жизни Украины требовали согласия шведского правительства, Такое согласие необходимо было – и последовало – на избрание Орлика и на договор с ним». Після розмірковувань щодо протекції шведського короля над Україною, М.П. Василенко робить висновок, що «протекторат шведский не был подданством украинского народа Швеции. Он только должен был обеспечить внешнюю независимость свободной Украины и прочность внутреннего основного устройства, как оно выразилось в избрании Филиппа Орлика и заключении с ним договора» (С. 399).

Стверджуючи визначену систему викладу положень Конституції, автор розкриває її зміст. Спочатку у загальних рисах він характеризує структуру договору: визначає завеликим вступ і коротко коментує зміст 16 статей (пунктів). Перші п'ять пунктів мали, на думку автора, загальне значення: про релігію (п. 1); про територію і кордони (п. 2); про ставлення до Криму, з яким на момент створення договору відносини і надії для України були особливо важливі (п. 3), а два пункти (п. 4 і 5) стосувалися спеціально інтересів Запоріжжя. За словами автора, починаючи з п. 6, у договорі йшлося виключно про Україну, її управління і вирішення деяких питань, висунутих українською практикою ще при попередніх гетьманах. Головним чином це були деякі фінансові та економічні питання, які особливо боляче сприймалися у житті: оренда, підводна повинність, різні подорожні тощо (С. 398).

Розкриваючи зміст вступу, автор коротко зупиняється на ідеї самостійного, незавойованого українського народу і його викривленій державній волі, на потребі прийняття договору. Попередні гетьмани, перебуваючи під владою самодержавного царя, самі заразилися самодержавством і порушували «давние порядки и вольности войсковые и причиняли тягости народу». Щоб уникнути цього, старшина уклала договір з П. Орликом. Виходячи з того, що в історії козацтва боротьба за релігію завжди відігравала значну роль, автор статті з розумінням поставився до того, що в першому пункті Конституції передбачався обов'язок гетьмана охороняти православну віру і не допускати в Україні поширення інших релігій. Гетьман мав охороняти цілісність і непорушність української території (п. 2), підтримувати відносини братства, воєнного товариства і

вічної приязні з Кримом (п. 3), оскільки були розірвані відносини з Москвою (С. 400).

Розуміючи визначну роль Запоріжжя у розриві відносин України з Москвою, розробники Конституції говорили про обов'язок гетьмана домагатися очищення запорізької території від московських укріплень, повернення Запорізькій Січі міста Трахтемирів, довгої полоси земель по Дніпру вниз від Переволочної до Очакова з рибними ловлями і млинами та млинів по Ворсклі (С. 401). До цих положень Конституції автор статті ставився прихильно. За словами М.П. Василенка, п. 6 «вносит новые нача- ла в устройство Украины, которая, по мысли составителей договора,

М.П. Василенко.
1920-ті роки

должна была в скором времени соединиться под властью единого гетьмана Филиппа Орлика, как избранного, по их мнению, правильно, без всякого принуждения и давления извне» (С. 401). У цій самій статті (пункті) зазначається, що генеральна старшина робила спробу юридично оформити своє політичне прагнення обмежити владу гетьмана.

За такою метою при гетьмані мала бути Рада, без згоди і рішення якої гетьман не міг вирішувати будь-якої серйозної справи і до складу якої мали входити генеральна старшина, полковники і генеральні радники від кожного полку. Рада мала збиратися на засідання тричі на чітко визначені строки: на Різдво Христове, Воскресіння Христове, Покрову Пресвятої

Богородиці. Крім загальних Рад передбачалося проведення рад гетьманом із генеральною старшиною, під контроль якої ставилися зовнішні відносини. Обмежувалася влада гетьмана також у галузі суду, фінансів тощо. Однак за гетьманом передбачалися загальний нагляд за діяльністю адміністрації, боротьба з корупцією, дотримання виборності посадовців тощо. На думку М.П. Василенка, пункти 11-16 договору стосувалися подробиць, які були зумовлені життєвими обставинами: вдови і жінки козаків, а також їхні сироти звільнялися від загальнонародних повинностей, підтверджувалися права і пільги Києва, заборонялися зловживання підводною повинністю, здирства на ринках, відміна оренди тощо.

Завершуючи аналіз договору, автор робить висновок, що перебуваючи під протекторатом шведського короля, Україна у внутрішніх справах була самостійною. Запоріжжя, зберігаючи свій устрій і внутрішнє управління, було пов'язане з Україною політично і мало спільний з нею орган Генеральну Раду. Влада гетьмана була обмежена: мала здійснюватися під контролем Генеральної Ради.

Водночас автор статті розмірковує над тим, чи була Генеральна Рада законодавчим органом. Конституція прямої відповіді на це питання не дає: тоді, як стверджує автор, ще не існувало теорії про поділ влади. Гетьману надавалася законодавча можливість видавати універсали. Хоча розробники Конституції Генеральну Раду замислювалися не лише як контролюючий гетьмана орган, а й як і законодавчий орган, оскільки до її компетенції належали справи щодо загального блага, а влада гетьмана набувала значення виконавчого органу (с. 404). «Договори і постанови» П. Орлика не були втілені в життя: переміг не протектор України – шведський король Карл XII, а супротивник П. Орлика і запорожців – Петро І.

Конституція П. Орлика залишилася, зазначає М.П. Василенко, лише цікавою пам'яткою державної думки української старшини початку XVIII ст., як результат її класової свідомості. Проте ідеї договору П. Орлика продовжували жити, на думку Василенка, спочатку всередині української старшини як класу, а пізніше шляхетства як спадкового стану протягом усього XVIII ст. (с. 406-407). Важливим є те, що автор підкреслює наявність в українському старшинському колі існування республіканських ідей, наголошує на різниці у підходах до таких ідей на початку і в кінці XVIII ст. На початку XVIII ст. новий, сильний клас старшин перемагає гетьмана у боротьбі за владу, про що свідчить договір П. Орлика, і тут республіканські ідеї мали активний характер і за сприятливих політичних обставин мали б серйозно вплинути на характер державного будівництва України і в його подальшому розвитку, а в кінці XVIII ст. такої боротьби за владу уже не було і республіканські ідеї подавалися в історичних неправильно зрозумілих і витлумачених спогадах і мали теоретичний характер, не були прапором для боротьби за перебудову України, а виступали теоретичним матеріалом для історії політичного мислення українського суспільства.

У статті М. Василенка важливою є наступна думка: ідеї «Договору і постанов» П. Орлика не могли народитися несподівано за кордоном, а були вивезені з України, тому їх поділяли не лише емігранти, а й та частина старшини, яка не пішла за Мазепою, а залишилася вірною московському уряду (с. 391).

І ще один дуже важливий його висновок: договір П. Орлика цікавий не лише як вираження бажань і прагнень української старшини, а й як перший конституційний акт в Україні, з допомогою якого пануючий клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України (с. 396).

Стаття М. П. Василенка мала і має важливе значення. Перспективний сенс має думка академіка НАН України Ю.С. Шемшученка, який зазначив, що глибокі й оригінальні думки та ідеї М.П. Василенка про особливості історичних процесів державотворення і правотворення на теренах України становлять безпосередній інтерес для сучасної розбудови право-

вої держави і громадянського суспільства в суверенній Україні. Орієнтація вчених має бути спрямована на використання не тільки зарубіжного досвіду, а й на досягнення вітчизняної наукової думки⁷⁰.

Ім'я і заслуги М.П. Василенка в радянській період протягом десятиліть були піддані замовчуванню і перекрученню. Діячі української діаспори опублікували десятки наукових праць і спогадів про Василенка.

Імені М.П. Василенка присвячено більше тридцяти праць авторів української діаспори, у яких висвітлено життя, суспільно-політичну та наукову діяльність Василенка. Це праці загального характеру, статті про наукову діяльність вченого, роботи, які побіжно змальовують постать Василенка, публікації мемуарного характеру. Насамперед слід згадати праці дослідників, які входили до найближчого оточення науковця в часи його роботи в УАН–ВУАН: Н. Полонської-Василенко, Я. Падоха, Л. Окиншевича та В. Гришка. Саме їм належить значна частина загальних статей про М. Василенка.

Найбільше публікацій у діаспорній періодиці про Миколу Прокоповича зроблено його дружиною, істориком Н. Полонською-Василенко. У часописах «ЗНТШ» (Париж), «Віра і культура», «Український історик», «Голос державника», «Україна» (Париж), «Український історик», «Визвольний шлях» вона подає багато відомостей про особистість М. Василенка, його наукову, редакторську й суспільно-політичну діяльність.

Невеликі за обсягом статті В. Гришка в журналі «Батьківщина» та Л. Окиншевича у «Правничому віснику» цінні передусім тим, що в їхній основі лежать спогади науковців, колишніх учнів та співробітників М. Василенка у ВУАН у 1920-і рр.

У статті відомого дослідника українського права Я. Падоха «Микола Василенко – історик і будівничий української державності (у 125-річчя його народження)» акцентовано на фактах про наукову та політичну діяльність М. Василенка.

Мають цінність публікації про науковців, які співпрацювали з Василенком. Так, про співпрацю М. Василенка з іншим відомим істориком В. Модзалевським розповів О. Оглоблин у статті в «Українському історичному». До 100-річчя від дня народження М. Василенка в «Українському історичному» було опубліковано низку матеріалів про нього. В опублікованих у Канаді працях Д. Соловєва розглянуто участь М. Василенка в кадетській

⁷⁰ Шемшученко Ю. С. Попереднє слово // Василенко М.П. Вибрані твори. У 3 т. Т. 1. Історичні праці / Упоряд.: І. Б. Усенко (кер. кол.), Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський. Відп. ред: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К.: Юридична думка, 2006. – С. 4.

партії та діяльність в уряді П. Скоропадського. Інформацію про діяльність М. Василенка на посадах голови Київської шкільної округи навесні 1917 р., а також міністра освіти Української Держави можна почерпнути зі статті Р. Млиновецького, що її вміщено в канадському «Альманасі «Гомону України».

Дуже корисними для вивчення суспільно-політичної діяльності М. Василенка є мемуари. Уривки зі спогадів самого вченого, надруковані в «Українському історичному» (1988–1990) під назвою «Моє життя», висвітлюють його дитячі й юнацькі роки. У двох мемуарних статтях за назвами «Два тижні в Лук'янівській в'язниці» та «Історія мого приват-доцентства» йдеться про обставини формування антиурядових та антимонархічних поглядів М. Василенка. Іншу частину мемуарної літератури, опублікованої за межами України, становлять спогади вчених, громадських та політичних діячів, які працювали з М. Василенком в наукових, політичних і державних структурах.

Могила М.П. Василенка на Лук'янівському кладовищі Києва

До таких слід зарахувати мемуари його дружини Н. Полонської-Василенко, відомого історика Л. Окиншевича, гетьмана П. Скоропадського та міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка. Саме вчені діаспори та суспільно-політичні діячі своїми публікаціями заклали основу для дослідження непересічної особистості М.П. Василенка та його ролі у визвольних змаганнях⁷¹. Але ці публікації все ж таки несуть на собі специфічний відбиток і потребують певного корегування.

В Україні у період перебудови і проголошення незалежності багато було зроблено для повернення із забуття і вшанування пам'яті М.П. Василенка колективом істориків науки (Л.В. Матвеева, Л.Д. Кістерська) і правознавців (І.Б. Усенко, В.В. Вороненко).

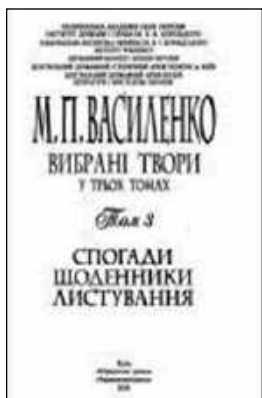
Це не тільки їх перша монографія про нього⁷², але цілий комплекс організаційних заходів по відновленню і вшануванню імені Василенка в Академії наук, в Інституті держави і права, встановлення меморіальних дошок, упорядкування архівних фондів і т.і.

⁷¹ Рудько С. Постаєть М.П. Василенка в публікаціях української діаспори // Українська діаспора: проблеми дослідження / С. Рудько – Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2016. – С. 150–152.

⁷² Вороненко В.В. Микола Прокопович Василенко / Вороненко В.В., К.Д. Кістерська, Л.В. Матвеева, І. Б. Усенко. – К., 1991. – 267 с.

Цей процес продовжився в публікації Інститутом держави і права тритомного зібрання творів М.П. Василенка⁷³.

У першого томі «Вибраних творів» вміщено історичні праці дослідника, переважно написані й опубліковані до 1917 р., загальною кількістю – 27. Це такі класичні студії вченого, як «Очерки по истории Западной Руси и Украины», «Памятник украинской литературы конца XVIII века», «К истории церковных и монастырских архивов», «Селяни й кріпацтво на Україні», «Варяги», «Гайдамащина», «КиевоПечерская лавра», «Павло Полуботок» та ін. В томі поміщено також праці, написані Василенком в пам'ять чи на пошану своїх побратимів у царині науки, зокрема таких: «Калачов Николай Васильевич – ученый юрист, сенатор (1819–1885)», «Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского», «О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», «Политические взгляды М.П. Драгоманова», «Проф. М.С. Грушевский как историк». Зазначені наукові розвідки суттєво збагатили свого часу українську історичну науку, вони представляють інтерес і для сучасних учених, насамперед як пам'ятка історіографії.

До другого тому увійшли юридичні праці Василенка.

Третій том зібрання вміщує спогади, щоденники та листування видатного вченого і має непересічне значення для дослідників. Так, у томі зібрано 270 листів.

Рецензент «Вибраних праць» І. Верба слушно відмічає досягнення публікаторів: «Заслуговує на відзначення пошукова робота упорядників. Вони вперше віднайшли й умістили у збірці передмову до 7го тому «Праць Комісії для виучування західноруського та українського права». Це видання згаданої комісії свого часу вважалося знищеним і не побачило світ. Також вдалося відшукати, опрацювати й оприлюднити два фрагменти незавершеної великої монографії М.П. Василенка другої половини 1920х рр. «Нариси з історії науки західноруського та українського права», що вважається своєрідним вступом до книги «Гадеуш Чацький й його значіння». Цікаво, що тодішні студії Миколи Прокоповича були щільно пов'язані з його науковогромадською діяльністю. Так, у 1921–1922 рр. він входив до складу змішаної радянськопольської комісії по виконанню умов Ризького

⁷³ Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори у трьох томах (Упорядн.: І.Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, С. В. Ромінський, відп. ред. Ю.С. Шемшученко, І. Б. Усенко): Т. 1. Історичні праці К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Вид-во «Юридична думка», 2006. – 608 с.; Т. 2. Юридичні праці. 2006. – 506 с.; Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування. 2008. – 720 с.)

мирного договору 1921 р. Одним із питань роботи цієї комісії (української підкомісії) стало повернення культурних цінностей. Тоді академіку М.П. Василенку і групі вчених (академіку Д.І. Багалію, Д.М. Шербаківському, П.П. Смірнову, А.Є. Крістеру, В.О. Романовському, О.П. Оглоблину) вдалося відстояти бібліотеку Кременецького ліцею і збірку книг Т. Чацького. Вони залишилися в бібліотеці Київського університету. <...> Великої праці з боку упорядників потребувало написання коментарів та пояснень. Загалом до трьох томів вибраних творів складено 2008 (!) коментарів. Це ціла енциклопедія, присвячена життю і діяльності М.П. Василенка. Звичайно, окремих коментарів можна було й уникнути або не давати розлогої інформації про відомих діячів, що є в будьякій енциклопедії, зокрема про М.С. Грушевського, Д.І. Багалія та інших. Якщо ж уміщувати такі примітки, то треба їх щільніше пов'язувати з коментованим сюжетом. Однак ці побажання жодною мірою не впливають на позитивне сприйняття виконаної роботи. До честі упорядників, вони склали іменний покажчик і покажчик друкованих праць М.П. Василенка (300 позицій). На сьогодні це, очевидно, найновіша бібліографія Миколи Прокоповича. Окрасою до вибраних творів академіка М.П. Василенка є й підготовлена упорядниками основна бібліографія про його життя і діяльність. Видання багато насичене фотоілюстраціями»⁷⁴.

* * *

Організаційний внесок М.П. Василенка в становлення української науки, освіти, культури є досить вагомим і не потребує пояснення. На посту президента ВУАН йому фактично не пришлось себе проявити, але вся його діяльність в Академії наук 20-30-х років минулого століття була спрямована на збереження Академії наук як державного центру, на збереження та зміцнення її автономії і спроможності виконувати соціально-економічні і соціокультурні функції України.

Життя М.П. Василенка склалося так, що йому довелося працювати як досліднику уривками, у важких умовах, але у нього був природний дар розрізняти головне от вторинного, бачити сутність в мінливому. Йому була притаманна спроможність ставити наукові проблеми і самому знаходити шляхи їх вирішення. Ці якості не девальвувалися і в ХХ ст. – столітті колективної праці в науці. Саме це стало запорукою його плідної і взаємно корисної комунікації з В.І. Вернадським.

На думку І. Усенка, відомого дослідника життя і творчості М.П. Василенка, основна заслуга академіка і його учнів полягала в тому, що своїми дослідженнями вони довели необхідність вивчення українського права не лише у контексті загальноросійського права, але й як такого, що «має свій самостійний інтерес для правника, історика й соціолога».

⁷⁴ Верба І. Наукова спадщина академіка Миколи Василенка // Архіви України. 2008. – С. 203-207.

ВОЛОДИМИР ЛИПСЬКИЙ **(1922 –1928 рр.):** **на шляху до планових завдань і радянзації,** **або як Академію вчили слухняності**

Постать Володимира Іполитовича Липського, вченого світового рівня в галузі ботаніки, четвертого президента Всеукраїнської академії наук – постать водночас велична і трагічна. Його президентство припало на 1920-ті рр. – роки, коли в СРСР та Україні, як його складовій, відбувалися з одного боку бурхливі зміни економічного і політичного розвитку держави, які викликали й докорінні зміни в організації наукової роботи, а з іншого боку – точилася боротьба між академічними угрупованнями і в самій Всеукраїнській академії наук за керівну роль. На ці процеси накладалися і загальні закономір-

ності розвитку світової науки та її організації. Такий комплекс факторів і чинників призвів до переломних подій в Українській академії наук, які вплинули не тільки на подальший її розвиток, але й на характер дій і долю В. І. Липського.

Діяльність В.І. Липського в академії, в першу чергу за часів президентства (13 червня 1922 р. – 3 травня 1928 р.), виявившись дискусійною серед дослідників його життя і діяльності, створила певний стереотип щодо неї. Наскільки корисною була діяльність В.І. Липського на посаді президента ВУАН – питання суперечливе, яке породило низку протилежних думок і висловлювань дослідників історії Української академії наук та життя і діяльності В.І. Липського.

Для того, щоб зрозуміти, чому саме В. І. Липський став президентом ВУАН і обіймав цю посаду досить довгий час, треба чітко визначитися з тим, які саме його риси його характеру та наукової діяльності сприяли в досить складних умовах існування академії вибору академічної спільноти.

Становлення вченого. Перший київський період

Одним з немаловажних чинників було те, що він був талановитим вченим. В.І. Мельник, розглядаючи внесок В.І. Липського у ботанічну науку та підкреслюючи його талановитість як вченого, спрямовує свій погляд на його дитячі роки, вмотивовуючи таку необхідність висловом Й.В. Гьоте: «Щоб зрозуміти генія необхідно побувати на його батьківщині»⁷⁵. Тож і ми звернемося до дитинства та юності Володимира Липського.

Майбутній президент ВУАН народився в с. Самостріли на Волині у 1863 р. в родині священника Іполита Федоровича Липського. Це був один з старовинних родів українського духовенства, в якому з покоління в покоління його представники приймали духовний сан. Батько був вельми освіченою людиною, займався краєзнавством досліджував історію релігійного життя регіону, багато друкувався з цих питань⁷⁶. Як вважають деякі дослідники, крім родини, на Володимира Липського могло вплинути і його оточення в Самострілах, а саме те, що в с. Самостріли існував перший на Волині приватний ботанічний сад, закладений в своєму родовому маєтку відомим ландшафтним архітектором Вацлавом Борейком⁷⁷. Сад цей проіснував до 1880 р., і це час, коли В. Липський провів там своє дитинство. Напевно він мав можливість бути в цьому саду й бачити там екзотичні рослини, завезені з інших країн. Все це безсумнівно могло впливати на думки хлопчика щодо майбутніх подорожей та вивчення рослин.

У десятилітньому віці після смерті матері родина Липських переїздить до Житомира, де Володимир Липський провчився в гімназії чотири роки і продовжив навчання з 1877 р. у відомому навчальному закладі України – колегії Павла Галагана. У 1881 р. він закінчив її з золотою медаллю і в тому ж році став студентом природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира.

Вже в колегії він з задоволенням «...изучал естествоведение с особенной любовью занимаюсь миром растений...»⁷⁸. В університеті вирішальними для юнака стали щасливі обставини, коли його прагнення досягти досконалості у справі вивчення рослинного світу збіглося з

⁷⁵ Мельник В.І. Наукова спадщина академіка В.І. Липського – національне надбання України / В.І. Мельник // Інтродукція рослин. – 2013. – № 3. – С. 115.

⁷⁶ Манько М. Волинський краєзнавець Іполит Федорович Липський (1834–1927) / М. Манько // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4. – С. 186–188.

⁷⁷ Мельник В.І. Вацлав Борейко. До 250-річчя від дня народження / В.І. Мельник // Інтродукція рослин. – 2013. – № 3. – С. 99–102.

⁷⁸ Двадцятипятилетие коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 г. – 1 октября 1896 г.) с портретами, рисунками, планами / под. ред. А.И. Степовича. – К., 1896. – 338 с.

появою в університеті нового професора ботаніки Івана Федоровича Шмальгаузена. Останній, заприїтивши потяг студента до ботаніки, вже у 1885 р. здійснив з ним першу спільну ботанічну екскурсію на Подолію⁷⁹. До цього В. Липський екскурсав сам. На думку В.І. Мельник, хоча В.І. Липський «не має жодної флористичної роботи, присвяченої флорі рівнинної частини України, однак саме на Поліссі та Волино-Поділлі він сформувався як флорист та фітогеограф. Його багаті гербарні збори були використані І.Ф. Шмальгаузенем при написанні «Флоры юго-западной России» та Й.К. Пачоським при підготовці «Флоры Полесья»⁸⁰.

В.І. Липський як вчений-ботанік швидко прогресував. Після завершення навчання в університеті він працює консерватором ботанічного кабінету і ботанічного саду Київського університету і асистентом по кафедрі ботаніки, якою керує І.Ф. Шмальгаузен. В тому ж році він обирається членом Київського товариства дослідників природи. І з цього моменту здійснює низку ботанічних екскурсій у Бесарабію, на Північний Кавказ, у Крим, починає екскурсувати в Середній Азії та на Закаспії. У 1890 р. його обирають членом Російського географічного товариства. На початку 1890-х рр. він здійснює низку подорожей за кордон: 1890 р. – Турція та Італія (вивчає постановку справи в ботанічних садах та природничо-історичних музеях); 1891 р. – Греція, Італія, Австрія; 1893 р. – ботанічна екскурсія в Персію. Низка праць, опублікованих за результатами поїздок та екскурсій, виводить молодого вченого на шлях визнання його заслуг в галузі систематики і флористики науковим співтовариством.

Від консерватора до головного ботаніка Санкт-Петербурзького ботанічного саду. Світове визнання

У грудні 1893 р. директор ботанічного саду у Петербурзі О.Ф. Баталін запрошує під час Всеросійського з'їзду природознавців молодого, але вже відомого вченого, обійняти посаду консерватора гербарію Петербурзького ботанічного саду⁸¹. У Петербурзі В.І. Липський

⁷⁹ Доброчаева Д.Н. Владимир Ипполитович Липский / Д.Н. Доброчаева, Г.П. Мокрицкий. – К.: Наук. думка, 1991. – 216 с; Мельник В. І. Наукова спадщина академіка В. І. Липського – національне надбання України / В. І. Мельник // Інтродукція рослин. – 2013. – № 3. – С. 115 – 121.

⁸⁰ Мельник В.І. Наукова спадщина академіка В. І. Липського – національне надбання України / В.І. Мельник // Інтродукція рослин. – 2013. – № 3. – С. 116.

⁸¹ Гармасар В.Г. Липський Володимир Іполитович (до 150-річчя від дня народження) / В.Г. Гармасар // Наука і наукознавство. – 2013. – № 2. – С. 78–86; Доброчаева Д.Н. Владимир Ипполитович Липский / Д.Н. Доброчаева, Г.П. Мокрицкий. – К.: Наук. думка, 1991. – 216 с.; Крецул Н.І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: Автореф. дис...

пройшов шлях від консерватора гербарія до головного ботаніка саду.

1890-ті – 1900-ті роки позначені значною кількістю ботанічних подорожей та екскурсій вченого. Вже зараз в узагальненому вигляді можна говорити, що в ці роки В.І. Липський здійснив значну кількість подорожей на Кавказ, особливо північний. Низка експедицій була здійснена ним у 1890-ті рр. з катеринославським ботаніком і педагогом І.Я. Акінфієвим, з яким його пов'язували довгі роки спілкування і дружби⁸². За чверть століття В.І. Липський здійснив експедиційні дослідження у таких регіонах Російської імперії: на Північному Кавказі (1892 р., двічі); Балкарія (1893 р.); на Кавказі (1894); у Середній Азії (Гіссарський хребет, 1896), Хребет Петра Великого (1897 р.); Паміро-Алтай – 1899 р.; Сибір та Північна Маньчжурія (1901 р.); експедиція на Тянь-Шань та Джунгарський Алатау (1903 р.); експедиція в приаральський край (1904); територія Ферганської та Самаркандської областей (1911); дослідження гір Копетдагу (1912 р.); Сир-Дар'їнська, Самаркандська та Ферганська області (1916); чорноморське узбережжя Кавказу (1917).

В.І. Липський –
мандрівник

Результатом експедицій стали видані в різні роки фундаментальні праці, які й досі залишаються в арсеналі ботанічної науки: «Флора Кавказа. Свод сведений о флоре Кавказа за двухсотлетний период его исследований, начиная от Турнефора и кончая XIX веком», 1899; «Горная Бухара. Результат трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 г.», 1897, 1899. 1902; «Флора Средней Азии, т.е. русского Туркестана и Ханств Бухары и Хивы», 1902, 1903. 1905; «Материалы для флоры Средней Азии», 1904, 1910 та інші.

У 1900-ті роки В. І Липський здійснив низку подорожей за кордон у ботанічні сади та музеї: результатом стала створена вперше в світовій практиці низка ґрунтовних праць, в яких детально розглянуті особливості всіх ботанічних садів, де побував В. І. Липський. Для того, щоб усвідомити титанічну роботу, проведenu В. І. Липським з цього напрямку досліджень, перелічу країни, в яких він вивчав ботанічні сади та установи: Німеччина, Австрія, Франція, Англія, Бельгія (1900); Угорщина, Італія, Сицилія, Туніс, Алжир, Сахара, Франція (1902); Італія, Іспанія, Португалія, Англія (1905); США (1907); Цейлон (1908); Бразилія, Уругвай, Аргентина (1910); Японія, Корея

на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 / Н.І. Крецул; НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – Київ, 2005. – 19 с.

⁸² Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев, 1851-1919 / В.С. Савчук ; ред. Г.П. Матвиевская. – М. : Наука, 1996. – 110 с.

(1913). Фактично в його працях вперше узагальнено світовий досвід організації і діяльності ботанічних садів різних країн. Надалі ці дослідження В.І. Липського були використані ним при створенні теоретичних і практичних засад діяльності ботанічного саду Всеукраїнської академії наук.

В Ботанічному саду
у Санкт-Петербурзі.
Папороть *Cibotium Schiedeii*

І ще один напрям його дослідницької діяльності, який яскраво проявився в С.-Петербурзький період, – це дослідження з історії науки, в першу чергу ботаніки. Одним з найзначніших досліджень з цього напрямку стала історія Санкт-Петербурзького ботанічного саду за 200 років (1713 – 1913), в якій вчений ґрунтовно розглянув різноманітні аспекти діяльності цієї установи: біографії і літературну діяльність ботаніків, причетних до саду; видавничу діяльність і продукцію, історію саду в цілому тощо. Це фундаментальне дослідження й досі є неперевершеним.

Його подвижницька діяльність на ниві ботанічної науки перед поверненням в Україну була відзначена двома преміями: премією імені М. Пржевальського Російського географічного товариства (1897) та премією імені М. Ахматова (1917).

Підбити підсумок діяльності В.І. Липського у Петербурзькому ботанічному саді можна словами видатного вченого-ботаніка Б.О. Федченка: «Широкая и разнообразная работа, выполненная В.И. Липским в С.-Петербургском Ботаническом саду выдвинула его на одно из первых мест среди русских ботаников»⁸³.

Повернення в Україну. Діяльність у Всеукраїнській академії наук

В.І. Липський повертається з Петербургу в Україну під час громадянської війни. Відомості про час його остаточного повернення в Україну в

⁸³ Федченко Б.О. В. І. Липський і його робота в Санкт-Петербурзькому Ботанічному саду / Б.О. Федченко // Журн. Инст. ботаники АН УРСР. – № 13-14 (21-22) – К., 1937. – С. 13–14.

літературі досить суперечливі. В одних виданнях час повернення позначається різними датами 1917 року, в інших 1918 роком. У нарисі⁸⁴ зазначається, що «навесні 1917 р. Липський отримує останнє з Петербургу експедиційне відрядження на південь України. Звідти він їде через усю Україну до Житомира, до батьківської оселі, де живе майже весь 1918 р.. А поки що екскурсує по околицях Житомира... Але щоразу навідується і до Києва, зустрічається з друзями, колегами, і разом з ними приймає найдіяльнішу участь в організації Української Академії Наук (УАН)». У спогадах консерватора Петербурзького Ботанічного саду М.В. Шипчинського є згадка про від'їзд у 1917 р. В.І. Липського з Петербургу: «Когда же произошла октябрьск[ая] революция..., никто не бастовал..., но ряд лиц под тем или иным предлогом уехали из Ленинграда на юг (Кучеровская, Кнорринг, Крашенинников, Смирнова, Десятова, *Липский* и др.)»⁸⁵. Зіставлення цих матеріалів дозволяє стверджувати, що В.І. Липський після експедиційного відрядження в Україну все ж таки спочатку повертається до Петербургу. Найточнішою, на наш погляд, можна вважати дату, встановлену за щоденниками В.І. Липського, за якою він повернувся в Україну місяця за півтора перед жовтневими подіями 1917 р.⁸⁶

Створення Української академії наук безсумнівно стимулювало потяг В.І. Липського до активної діяльності в ній, а визначність його заслуг в ботанічних дослідженнях сприяла тому, що у 1919 р. його обрали академіком УАН по фізико-математичному відділу.

Монографії В.І. Липського

- ⁸⁴ Доброчаева Д. Н. Життя, повне сонця і тепла // Аксіоми для нащадків : українські імена у світовій науці: зб. нарисів / Д.Н. Доброчаєва, Г.П. Мокрицький. – Львів: Меморіал, 1992. – С. 356 – 373.
- ⁸⁵ Воспоминания по революционной истории БИНа Н.В. Шипчинского / Подготовка к печати, вступительная статья и комментарии Д.В. Гельмана, М.П. Андреева // Историко-биологические исследования. – 2015. – Т. 6. – С. 74–89.
- ⁸⁶ Доброчаева Д. Н. Владимир Ипполитович Липский / Д.Н. Доброчаева, Г.П. Мокрицький. – К.: Наук. думка, 1991. – 216 с.

Вже в першому періоді своєї діяльності в академії В.І. Липський активно долучився до роботи в низці академічних структур. В січні 1919 р. Загальне Зібрання прийняло рішення провести вибори В.І. Липського на посаду директора Ботанічного саду. Зазначимо, що рекомендував В.І. Липського на цю посаду В.І. Вернадський. Знаного ботаніка обрали також керівником кафедри квіткових рослин. Взимку 1919 р. В.І. Липський подає доповідну записку, в якій обґрунтовує завдання і напрями діяльності Ботанічного саду і пропонує Наркомосвіти з цією метою передати у відання академії наук Голосіївській ліс. Значну роботу В.І. Липський вів у цей час з питання передачі Голосіївського лісу та Пронівщини до ВУАН, виділення для лабораторії УАН ділянки на Звіринці тощо. В спеціально створеній «комісії Китаєво-Голосіївського лісу» В.І. Липський виконував обов'язки секретаря комісії та посів посаду головного уповноваженого з проведення робіт на ділянці майбутнього ботанічного саду⁸⁷. Накопичений ним досвід вивчення організації і діяльності ботанічних садів в різних країнах світу та в С.-Петербурзькому ботанічному саді вчений вклав у свою фундаментальну працю «Ботанічний сад Української академії наук і його завдання», опублікувати яку вдалося лише у 1927 р.

В.І. Липський

1 лютого того ж року Зібрання зазначило також і про необхідність залучити до Комісії біографічного словника «спеціалістів інших наук, які займаються історією науки», назвавши серед них і В.І. Липського⁸⁸.

У січні 1921 р. його було обрано й до складу Комісії для складання біографічного словника. 18 липня 1921 р. Спільне зібрання обрало визначного вченого товаришем президента. Президентом було обрано М.П. Василенка.

Додає відомостей щодо науково-організаційної діяльності В.І. Липського у період з 1918 по 1921 р. інформація, наведена Н.І. Крецул: «У період становлення та зміцнення Української Академії наук учений своїми знаннями прислужився справі організації науки в Україні.

Окрім завідування Ботанічним садом і кафедрою квіткових рослин Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) В. Липський брав активну участь в

⁸⁷ Доброчаєва Д.Н. Владимир Ипполитович Липский / Д.Н. Доброчаєва, Г.П. Мокрицкий. – К.: Наук. думка, 1991. – 216 с.; Крецул Н.І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: Автореф. дис... на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 / Н.І. Крецул; НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – Київ, 2005. – 19 с.

⁸⁸ Протокол № 11 Спільного зібрання УАН від 1 лютого 1919 р. // Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 432.

організації та роботі різних академічних структур, зокрема природничого профілю. Відома його діяльність у Комісії УАН по вивченню природних багатств України, створеної в березні 1919 р., Комісії по вивченню фауни України. Він працював у Видавничій комісії II відділу УАН, очолював Комісію енциклопедичного словника, Комісію по ревізії бібліотеки УАН, був представником академії у Військово-промисловому комітеті»⁸⁹ та представником (з грудня 1920 р.) фізико-математичного відділу у Господарському правлінні УАН.

В цей період відбувалася консолідація наукових сил України навколо ВУАН, до неї залучалися різноманітні наукові установи. В Угодових комісіях з цих питань працював і В.І. Липський (Угорова комісія у справі залучення до академії Комісії по виучуванню природних багатств України та Вченого сільськогосподарського комітету, 1920 р.; Угорова комісія по об'єднанню Української академії наук із Українським науковим товариством, 1921 р.). У 1919 р. у зв'язку з від'їздом у серпні за кордон секретаря II (фізико-математичного) відділу В.І. Липський став виконувати його обов'язки.

Перший етап діяльності В.І. Липського в академії наук фактично збігся з періодом становлення академії (1918–1921), який як відомо був відзначений важливою подією в житті академії – прийняттям нового статуту на заміну того, що діяв з 1918 р. Новий статут був затверджений Раднаркомом УСРР 14 червня 1921 р. і заслуханий на Спільному зібранні академії 8 серпня 1921 р. На цьому ж засіданні було прийнято рішення: «У зв'язку з відсутністю у новому статуті подробиць внутрішнього життя УАН постановлено тимчасово користуватися всіма правилами давнішого статуту і постановами спільного Зібрання, якщо вони не суперечать статуту»⁹⁰. Це заклало «міну сповільненої дії» під академію, що «вибухнула» у 1928 р. при перебігу подій, які фактично комунізували академію і вплинули й на подальшу долю В.І. Липського.

Вже після цього, відповідно до нового Статуту, на Спільному зібранні 17 жовтня було проведено обрання нового складу керівництва УАН. Троє обраних осіб – М.П. Василенко (президент), В.І. Липський (товариш президента) та А.Ю. Кримський (неодмінний секретар) склали Президію УАН.

Процес вироблення нового статуту 1921 р. детально розглянуто в працях Л.В. Матвєєвої, Е.Г. Циганкової, О. Юркової⁹¹. Тому зверну увагу

⁸⁹ Крецул Н.І. Историко-научный анализ деятельности академика В.И. Липского в контексте развития ботанической науки в Украине: Автореф. дис. ... на збуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 / Н.І. Крецул; НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – Київ, 2005. – С. 15.

⁹⁰ Протокол № 110 Спільного зібрання УАН від 8 серпня 1921р. // Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 473.

⁹¹ Матвєєва Л.В. Становлення Української академії наук / Л. В. Матвєєва // УДЖ. – 2008. – № 6. – С. 4–26; Матвєєва Л.В. А.Ю. Кримський і Українська акаде-

лише на декілька суттєвих для розвитку академії і подальшої діяльності В.І. Липського моментів. Новий статут ВУАН розробляла не академія, а Наркомос. Таке рішення було прийнято 25 січня 1921 р. РНК УСРР спеціальною постановою «Про Українську академію наук». В цій же постанові було закріплено право власності на ряд будинків, переданих Академії за попередні роки, остаточно передавалася в розпорядження академії друкарня, унормовувалися питання забезпечення дійсних академіків і співробітників ВУАН та членів їх родин академічними пайками тощо⁹². Комісія Наркомосу зі створення нового статуту академії довела справу до прийняття РНК УСРР положення «Про Всеукраїнську академію наук», відповідно до якого ВУАН була підпорядкована «науковій вертикалі Головопрофосвіти»⁹³. І це вже був початок наступу влади на автономію ВУАН. М.П. Василенко та А.Ю. Кримський відзначали вади нового статуту, який значно обмежив автономію ВУАН, можливості прийняття рішень Спільним зібранням, узаконив обов'язкову присутність представників уряду в Раді академії без погодження й обговорення їх кандидатур у ВУАН і затвердження академіків та Президії комісаріатом народної освіти й інші обмеження автономії ВУАН. Тим не менш у листі до В.І. Вернадського А.Ю. Кримський писав з певною оптимістичною нотою: «Реформа Академії абсолютно не заторкнула її основ і, що важніше, внутрішнього ладу (новий статут звучить: «Внутрішній свій лад Академія встановлює сама»)»⁹⁴.

Йому вторить і М.П. Василенко у листі В.І Вернадському від 7 серпня 1921 р. «Получил новый устав... Два пункта неудобных: это присутствие на совете представителей Наркомпроса и утверждение академиком Наркомпросом. В остальном решили жить по-старому, не ломают структуры Академии, не изменяют отделов и учреждений и т. д.»⁹⁵ В цьому ж листі

мія наук / Л.В. Матвєєва, Е.Г. Циганкова // А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Української академії наук – К.: Обереги, 1997. – С. 3–51; Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури / О. Юркова // Суспільство і влада в радянській Україні років Непу (1921–1928). Колективна монографія. Т. 2. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 3–56.

⁹² Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури / О. Юркова // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 3–56.

⁹³ Постанова РНК про УАН від 25.01.1921 р. // Культурне будівництво в УРСР (1917–1927). – К., 1979. – С. 179.

⁹⁴ Лист А. Ю Кримського до В. І. Вернадського від 7 травня 1921 р., Київ // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – С. 328–329.

⁹⁵ Лист М.П. Василенка В.І. Вернадському від 7 серпня 1921 р., м. Київ // Владимир Иванович Вернадский. Переписка с украинскими учеными. Кн. 1: Переписка: А–Г / ред. кол.: А.Г. Загородній, А.С. Онищенко (председатель), В.А. Смолий,

він повідомляє про обрання його президентом ВУАН і пише далі: «Президія Академії будет состоять из меня как Президента, тов[арища] президента В.И. Липского и непременно секретаря (теперь ученого секретаря) А.Е. Крымского. Фактически мы и должны провести реформу. Мы все думаем, что Академия будет жить по-старому, по старым традициям» (Курсив – Автор).⁹⁶ Отже, з листа випливає, що президія, в яку входив і В. І. Липський, склалася з односторонців щодо шляхів розвитку академії. І ця лінія продовжувалася й після того, як М. П. Василенко не був затверджений Наркомосом на посаді президента. Тобто при складі президії, новим членом якої став С. О. Єфремов.

Продовженням втілення у життя лінії партії на централізацію організаційних засад наукової діяльності стало у 1921 р. об'єднання УНТ з ВУАН (а точніше сказати, приєднання УНТ до ВУАН). В. І. Липський приймав участь у процесі приєднання УНТ до Української академії наук у якості члена відповідної Угової комісії. Цей процес був непростим і болочим для УНТ в першу чергу. І можна припустити, що толерантність та глибока інтелігентність В.І. Липського багато в чому стали в нагоді в цьому процесі.

Звертає на себе увагу той факт, що дослідники визначають не тільки значний вплив В.І. Липського на створення й формування засад діяльності ботанічних садів, але й його діяльність в організаційному контексті, зазначаючи, зокрема, що «при цьому він виявив неабиякий талант організатора та керівника, вирішуючи нагальні потреби даних наукових установ»⁹⁷. Зазначене наводить на думку, що саме поєднання глибоких наукових знань, інтелігентності, та організаційних здібностей, виявлених В. І. Липським на початку його діяльності у ВУАН, а також досвід роботи як помічника президента у 1919-1921 рр. сприяли тому, що його кандидатура влаштовувала представників різних наукових груп, які почали складатися у цей період в Українській академії наук.

1922 р. у житті В.І. Липського був позначений обранням його президентом ВУАН. Історія його обрання формально виглядає таким чином. Після того як колегія Наркомосу не затвердила М.П. Василенка на посаді президента ВУАН і відмови його від виконання повноважень президента перед академіками виникла проблема вибору нового президента, яка ускладнювалася взаємовідносинами між академією та Наркомосом⁹⁸.

В.Ю. Афиани [и др.]; сост.: А.С. Онищенко, Л.А. Дубровина, С.Н. Киржаев [и др.]. – К., 2011. – 824 с. – С. 306.

⁹⁶ Там само... С. 307.

⁹⁷ Крецул Н.І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: Автореф. дис... на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 / Н.І. Крецул; НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – Київ, 2005. – С. 16.

⁹⁸ Матвеева Л. В. Становлення Української академії наук / Л.В. Матвеева // УДЖ. – 2008. – № 6. – С. 4–26; Матвеева Л.В. А.Ю. Кримський і Українська акаде-

Серед кандидатур, запропонованих академіками на посаду нового президента, була й кандидатура В.І. Липського. Але на Спільному зібранні 6 березня 1922 р. з 10 академіків, запропонованих до участі у виборах, вісім (у тому числі й В.І. Липський) відмовилися балотуватися на посаду президента. З двох, що погодилися (П. Тутковський та О. Левицький) жоден не набрав необхідних двох третин голосів.⁹⁹ Переголосування, яке відбулося 27 березня 1922 р. за тими же кандидатурами, принесло перемогу О. Левицькому. Але останній вже менше ніж за два місяці помер (9 травня 1922 р.).

Кандидатура В.І. Липського знову входить до списку рекомендованих Спільним зібранням академіків до балотування на посаду президента 29 травня 1922 р. Але шестеро з семи осіб цього списку (М. Василенко, С. Єфремов, В. Іконников, А. Кримський, Р. Орженцький, П. Тутковський) відмовляються балотуватися. І тоді більшістю голосів 12 червня 1922 р. обирається на посаду президента ВУАН єдиний кандидат, що погодився брати участь у балотуванні – В.І. Липський¹⁰⁰. Звертає на себе увагу стійка протидія Академії Наркомосу. Навіть за умови протистояння з Наркомосом вони знову висунули на посаду президента М.П. Василенка. Щодо В.І. Липського, то на сьогодні мотиви його згоди на балотування після відмови за декілька місяців до цього нез'ясовані. Можна припустити, що це результат певної домовленості між ним й академіками, які розуміли, що затягування процесу виборів може бути розцінене як подальший супротив владі.

Л.В. Матвєєва вважає, зокрема, що «В.І. Липський, що заступив його (О. Левицького – *Автор*), захоплений науковою працею, мало займався організаційними справами. Отож весь тягар управління УАН першого десятиліття існування дістався саме Агатангелу Юхимовичу, який, без перебільшення, в цей період був головною постаттю в академії, її центром»¹⁰¹.

З цим можна погодитися, але треба врахувати й те, що А. Ю. Кримський за своєї природою, за своїм покликанням був лідером, людиною, яка була налаштована на боротьбу, чого не можна було сказати про

мія наук / Л.В. Матвєєва, Е. Г. Циганкова // А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Української академії наук – К.: Обереги, 1997. – С. 3–51; Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури / О. Юркова // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 3–56.

⁹⁹ Протокол № 134 Спільного зібрання УАН від 6 березня 1922р. // Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 483.

¹⁰⁰ Протокол № 142 Спільного зібрання УАН від 12 червня 1922р. // Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 486.

¹⁰¹ Матвєєва Л.В. А.Ю. Кримський і Українська академія наук / Л.В. Матвєєва, Е.Г. Циганкова // А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Української академії наук – К.: Обереги, 1997. – С. 8.

В.І. Липського, який будучи принциповою людиною (і цьому є приклади) на постійну, послідовну, важку, ініціативну боротьбу налаштований не був. Свої погляди він здебільшого висловлював у приватних розмовах та листах. М.П. Василенко у листі до В.І. Вернадського згадуючи про В.І. Липського називає його «почтеним», але аналізуючи роботу II відділення, зазначає, що «Отделение же во главе с Тутковским и при секретаре Липском, на мой взгляд, не способно проявлять инициативу»¹⁰². І це характерно не тільки для нього. Розглядаючи в цьому ж листі діяльність II відділення М.П. Василенко так характеризує академіка Фоміна: «Это большая рабочая сила, но, к сожалению, не боевой человек, а во втором отделении нужно именно боевого человека»¹⁰³. Знову ж таки зараз ми можемо лише висловлювати припущення, які домовленості були між В.І. Липським та А.Ю. Кримським. Але безсумнівним є те, що вони були однодумцями щодо шляхів розвитку академії і склали той тандем, до якого приєднався і С.О. Єфремов, і який забезпечив у 1920-ті рр. збереження і діяльність Академії у руслі положень першого статуту. Зрозуміло, що надзвичайно великою в цій справі була роль А.Ю. Кримського, щодо якої М.П. Василенко у своєму листі до В.І. Вернадського у 1926 р. зазначав: «У тому, що академія врятована – величезна заслуга А.Ю. Кримського. Це я повинен засвідчити відкрито, по совісті. Потрібно було мати багато спритності і східної практичної хитрості..., щоби протягом шести років зберегти її неушкодженою, майже такою ж, якою вона була в час заснування, з її суто науковим, далеким від політики характером. Як близький спостерігач, я можу Вам засвідчити це з повною правдивістю»¹⁰⁴.

Отже Академія фактично живе за старим статутом, хоча офіційним є новий статут 1921 р. І життя за цим статутом підтримується в першу чергу Президією, до якої входить і В.І. Липський.

Деякі питання В.І. Липський вирішує через листування з А.Ю. Кримським, в якому він висловлює ту чи іншу думку щодо справ в Академії. Причому це вирішення йде через нагадування, висловлювання своєї позиції з приводу тієї чи іншої події, але не в тоні наказу який йде від президента Академії. Зокрема В.І. Липського обурило факт підробки

¹⁰² Лист М.П. Василенка В.І. Вернадському від 14 жовтня 1921 р., м. Київ // Владимир Иванович Вернадский. Переписка с украинскими учеными. Кн. 1: Переписка: А–Г / ред. кол.: А.Г. Загородний, А.С. Онищенко (председатель), В.А. Смолий, В.Ю. Афиани [и др.]; сост.: А.С. Онищенко, Л.А. Дубровина, С.Н. Киржаев [и др.]. – К., 2011. – 824 с. – С. 319.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Лист М.П. Василенка В.І. Вернадському від 25 квітня 1926 р., м. Київ // Владимир Иванович Вернадский. Переписка с украинскими учеными. Кн. 1: Переписка: А–Г / ред. кол.: А.Г. Загородний, А.С. Онищенко (председатель), В.А. Смолий, В.Ю. Афиани [и др.]; сост.: А.С. Онищенко, Л.А. Дубровина, С.Н. Киржаев [и др.]. – К., 2011. – С. 348.

підпису А.Ю. Кримського працівниками канцелярії, який він виявив. З приводу чого він у березні 1923 р. написав А.Ю. Кримському листа, в якому зазначав: «Если ко мне для подписи будут приходит бумаги, содержание которых известно и не представляет ничего щекотливого, то я готов подписывать, невзирая на то, что Ваша подпись подозрительна; но в вопросах щекотливых и деликатных, я заранее отказываюсь давать свою подпись, пока не узнаю, что содержание бумаг Вам известно и подпись Ваша действительна»¹⁰⁵. Він продовжував працювати й в інших структурних підрозділах академії. Зокрема після переведення 26 березня 1923 р. Всенародної бібліотеки на постійне функціонування В.І. Липський став одним з представників академії в раді Всенародної бібліотеки. Продовжував він і наукову діяльність. Але за відсутністю очікуваної ділянки землі займався суто науковою роботою (бібліотека, гербарій, збирання матеріалів для музею, для видання гербарію української флори тощо).

На початку 1920-х рр. в Україні склалося певне структурне оформлення наукової діяльності. Фактично було два основних структурних елемента, через діяльність яких здійснювалась наукова робота. Це наукові товариства та науково-дослідні кафедри. Наукові товариства, як певне організаційне утворення, перейшли у 1920-ті рр. з часів Російської імперії і з відповідними змінами у їх реєстрації та організаційній діяльності продовжували існувати й у 1920-х рр.

У 1920-ті роки спеціальна інструкція Наркомосу УСРР для ВУАН про порядок реєстрації, фінансування і звітування наукових установ визначала поняття наукової установи надзвичайно розлого і так, що охоплювала усі організаційні форми наукової діяльності: «Всяка установа, організація, громада і т. ін. з тих, що служать цілям або являють собою спосіб наукового дослідження або вивчення і котрі існують в момент опублікування цього розпорядження, мусять на протязі двох місяців подати до ВУАН такі відомості...»¹⁰⁶. І далі встановлювалося правило, за яким «установи зазначеного характеру... одкриваються і заснуються з затвердження Всеукраїнської академії наук»¹⁰⁷. Отже без Академії наук жодне наукове товариство (оскільки його дефініція вкладалася у визначення відповідної наукової установи, наведеної в першому параграфі інструкції) не могло ні розпочинати, ні продовжувати свою роботу.

Яким же був рівень легітимності рішень Академії щодо вказаних товариств. За новим статутом Академії, затвердженим Раднаркомом УСРР 14 червня 1921 р. Академія наук є структурою, що «безпосередньо

¹⁰⁵ Лист В.І. Липського до А.Ю. Кримського від 19 березня 1923 р. // Інститут рукопису НАН України. Фонд А.Ю. Кримського. – Спр. І 23767, арк. 3.

¹⁰⁶ Інструкція Наркомосу УСРР для ВУАН про порядок реєстрації, фінансування і звітування наукових установ // Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 282.

¹⁰⁷ Там само... С. 283.

підлягає Нарком освіти УСРР»¹⁰⁸. Новий статут академії «декларував її статус як вищої державної установи республіки і водночас підпорядкував її Наркомату освіти. Це призвело до того, що Академія мала рівень відомчої наукової установи»¹⁰⁹. Тим не менш, не являючись певним планово-організаційним відділом Наркомосвіти, на наш погляд Академія наук отримала карт-бланш не просто на координацію діяльності різних наукових установ України, зокрема наукових товариств», але й на їхню легітимізацію. Як довели подальші події, що розгорнулися навколо ВУАН, держава намагалася підкорити ВУАН, але цей процес проходив з опором з боку академії. Тому питання щодо наукових товариств переходить в іншу площину.

Не відмінюючи вказаної вище інструкції для УАН Наркомос почав діяти через створений у квітні 1921 р. у складі Головпрофобру Науковий комітет, а саме: почав проведення «інвентаризації» наукових товариств, що існували на території України. У 1922 р. було розроблено спеціальну реєстраційну карту для наукових установ (товариств, бібліотек, музеїв тощо) і по усій Україні було розіслано відповідний циркуляр. Цікаво, що мова вже не йшла про обов'язкову реєстрацію в Академії наук та початок роботи після затвердження нею цієї установи. Навпаки, було видано нове положення про реєстрацію наукових товариств, згідно з яким вона проводилася у Народному комісаріаті внутрішніх справ¹¹⁰. Порядок утворення і реєстрації наукових товариств регулювала спеціальна інструкція Головпрофобру. Починати роботу наукове товариство лише після фіксації його Губпрофобром. Роль Наукового комітету зводилася лише до попереднього розгляду статутів товариств. Товариство могло розраховувати на субсидії з боку Наркомоса лише після реєстрації, яка мала деякі особливості, що випливали з тенденцій основних перетворень в галузі науки і культури.

А що ж Академія наук? Оскільки попередню інструкцію ніхто не відмінював, то Академія збирала також під своє «крило» наукові товариства, але практично це були товариства гуманітарного профілю. У своїй більшості це були новостворені місцеві наукові товариства, що входили до системи товариств ВУАН¹¹¹. Іншим шляхом розширення такої системи товариств був перехід під юрисдикцію ВУАН тих товариств, які діяли спочатку са-

¹⁰⁸ Постанова Раднаркому УСРР «Статут Всеукраїнської академії наук» // Історія Академії наук України 1918 – 1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 281.

¹⁰⁹ Полуянова Н. О. Реформи в академії наук України у 1920-ті роки / Н. О. Полуянова // Вестник Национального технического университета «ХПИ». История науки и техники. – 2008. – Вып. 53. – С. 132 – 138. – С. 133.

¹¹⁰ Савчук В. С. Научные общества и культурная революция на Украине / В. С. Савчук // ВИЕТ. – М.: Наука, 1995. – № 1. – С. 81–91; Савчук В. С. Академія наук України і наукові товариства (1917 – 1930 рр.) / В. С. Савчук // Вісник Дніпропетровського університету. Історія і філософія науки і техніки. – 2005. – Вип. 12. – С. 54–58.

¹¹¹ Там само.

мостійно, зокрема Історичне товариство Нестора-Літописця, що було засноване ще 1872 р. Інколи при цьому такі товариства змінювали назву, як засноване у 1918 р. Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. У 1924 р. воно було зареєстровано при ВУАН як Полтавське наукове товариство при ВУАН.

Ще одну групу товариств, діяльність яких спрямовувала ВУАН, склали краєзнавчі товариства.

Академія, між іншим, не дуже поспішала перебирати на себе організаційні справи з науковими товариствами. В цьому сенсі певні застереження щодо того, що академія є досить замкнутою структурою, зосередженою на власній діяльності, можна вважати справедливими. Підтвердження такій думці знаходимо, зокрема, у листі А. Кримського до В. Вернадського у 1921 р. після прийняття нового статуту ВУАН: «Реформа Академії ... грозить страшенно обтяжити Академію, бо всі наукові товариства і організації, які існують на Україні, не сміють існувати інакше, як в віданні Академії. На хід праць самої Академії наук вони по статуту впливу не матимуть, і вони самі будуть автономні, але мені оця майбутня централізація науки страшенно не подобається»¹¹².

Другою організаційною формою ведення наукової роботи як в Україні в цілому, так й у ВУАН стали науково-дослідні кафедри. Вони виникли як відповідь на ту загрозливу ситуацію в науці, особливо в галузі природничих наук, яка склалася після ліквідації в Україні університетів. Науковці колишніх Харківського та Катеринославського університетів (а тоді вже Інститутів народної освіти) спрямували від імені установ листи в Наркомос, вказуючи на загрозливість такого стану для розвитку науки в цілому і природничої зокрема. Окремі вчені також неодноразово піднімали це питання. І Наркомос вирішив розв'язати цю проблему через створення науково-дослідних кафедр, основною функцією яких була науково-дослідна робота. Передбачалось відкриття у 1922 р. не менше ста таких кафедр в найрозвинутіших з наукової і промислової точки зору містах. Кафедри охоплювали аграрні, природничі, технічні, медичні, економічні науки і повинні були стати провідними центрами з наукової роботи. За даними С. Тарнавської¹¹³ на березень 1922 р. було відкрито 53 кафедри. Через рік їх вже було 88. Як констатує О. Юркова «на початку 1920-х рр. із ВУАН, науково-дослідних кафедр та пов'язаних із ВУАН на-

¹¹² Лист А. Ю Кримського до В. І. Вернадського від 7 травня 1921 р., Київ // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – С. 328–329.

¹¹³ Тарнавська С. Організація та діяльність науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки / С. Тарнавська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 99. – С. 5.

укових товариств склалась мережа наукових установ в Україні. Керував нею Науковий комітет Укрголовпрофосвіти НКО УСРР»¹¹⁴.

На думку С. Г. Водотики, з якою ми погоджуємося, «власне науково-дослідні кафедри (НДК) як установа і нова форма організації наукових досліджень... з'явилися через їх незаперечні переваги порівняно з основними формами науково-дослідних установ ВУАН – постійними комісіями. До таких переваг слід віднести наявність аспірантури, більш висока заробітна плата, фінансування не з бюджету академії, а за рахунок спеціальних фондів Наркомату освіти УСРР. Вирішальну роль у появі НДК в структурі ВУАН мало повернення М. Грушевського в Україну»¹¹⁵.

З 1924 р. умови діяльності В. І. Липського на посаді президента ВУАН значно ускладнилися. З'явилися нові фактори ускладнення такого стану. Серед найважливіших звернемо увагу на такі. Посилився тиск більшовицької влади на діяльність академії, викликаний спробами значно скоротити її права на автономію, змінити структурно-функціональну організацію академії, створити в академії прошарок академіків-більшовиків для збільшення впливу владної ідеології на справи академії. Одним з важливих чинників розвитку академії стало повернення в Україну у 1924 р. за спеціальним дозволом академіка М. С. Грушевського, що створило передумови формування в академії різних за баченням шляхів розвитку ВУАН угруповань. Важливим фактором, визначившим майбутні перетворення в академії, стали й ті процеси, які відбувалися в союзній академії.

Для того, щоб більш чітко зрозуміти поведінку В. І. Липського як президента, особливо у 1924 – 1928 рр., необхідно хоча б коротко нагадати перебіг загальних процесів приборкання Всеукраїнської академії наук, які формувалися ззовні, і не тільки в Україні. Ці питання розглядаються в ряді наукових праць. Багато що дає для розуміння цих процесів і відповідно позиції В. І. Липського порівняння перебігу подій в Українській академії наук й в Академії наук СРСР в ті ж роки¹¹⁶.

Не слід також забувати про зазначений вище внутрішній фактор боротьби між двома угрупованнями в самій ВУАН, який значно підсилюється після повернення в Україну М. С. Грушевського. Дослідники його життя і діяльності вказують на те, що одним з можливих чинників, які

¹¹⁴ Юркова О. Діячі науки в полі зору диктатури / О. Юркова // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 28.

¹¹⁵ Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія / С. Г. Водотика. – Херсон: ХІОІ ХНУВС, 2006. – С. 118.

¹¹⁶ Брачев В. С. Укрощение строптивой, или Как Академию наук СССР учили послушанию / В. С. Брачев // Вестник АН СССР. – 1990. – № 4. – С. 120–127; Романовский С. И. Наука под гнетом российской истории / С. И. Романовский. – СПб.: Издат-во С.-Петербур. Университета, 1999. – 340 с.

вплинули на повернення М. С. Грушевського в Україну, був достатньо прозорий натяк з боку влади на те, що саме він може розраховувати на посаду президента ВУАН. Дослідник життя і творчості М. С. Грушевського Р. Я. Пиріг зазначає, що «є документальні підтвердження того, що існували «закриті» чи таємні положення угоди. Насамперед це стосувалося претензій М. С. Грушевського на посаду президента ВУАН. У листопаді 1923 р. повпред УСРР в Австрії Левицький отримав від наркома освіти В. Затонського таку шифрограму: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало академіків налаштовані проти, а посада президента виборна. Це було певним авансом з боку наркома, поза сумнівом, погодженим з Політбюро ЦК КП(б)У»¹¹⁷.

Оцінюючи появу М. С. Грушевського в Академії А. Ю. Кримський зізнавався Д. І. Багалію: «Відколи приїхав Грушевський, Академія всенька дихає інтригами, які попросту отруюють повітря . . . нема ані одної днини, коли б не довелось почути про якусь нову інтригу Грушевського. . . . До того ж доводиться увесь час стеретися, щоб він не привів Академію до якоїсь компромітації політичної»¹¹⁸.

Як згадує Н. П. Полонська-Василенко щодо М. С. Грушевського «. . . часто бувало, коли під час засідання Відділу чи Спільного Зібрання. . . він забирав голос, щоб подати новелу, яка цілковито заперечувала прочитане і завжди на користь установ Грушевського. І він, і А. Ю. Кримський мали нестримну вдачу, і мирні до приїзду Грушевського засідання набули тепер перманентний характер гостроти й суперечок»¹¹⁹.

При цьому всі члени ВУАН, включаючи й тих, хто був у протистоянні з М. С. Грушевським, віддавали належне його значущій науковій творчості.

Зрозуміло, що В. І. Липський повинен був рахуватися з цими фактами й виробити певну лінію своєї поведінки по відношенню до М. С. Грушевського.

За час з 1924 по 1928 рр. В. І. Липський неодноразово знаходився під загрозою втрати посади президента ВУАН. Але ця загроза була обумовлена загальним ставленням влади до керівництва ВУАН, саме до її президії у складі академіків В. І. Липського, А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Дратувало владу й намагання академії і в ці часи захищати своїх

¹¹⁷ Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський і академія: нереалізоване президентство (1924–1928 рр.) / Р. Я. Пиріг // Вісн. НАН України, 2016, № 7. – С. 4.

¹¹⁸ Лист А. Ю. Кримського до Д. І. Багалія від 28.XI.1924 р. С. 94-96. С. 94-95 / Л. В. Матвеева, Е. Г. Циганкова // А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Української академії наук – К.: Обереги, 1997. – С. 94–95.

¹¹⁹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук (нарис історії). Частина I (1918–1930) Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1955. – С. 46–47.

співробітників, яких заарештовує влада за різними обвинуваченнями. В. І. Липський як президент академії також долучається до цих подій.

Після арешту 24 вересня 1923 р. М. П. Василенка у зв'язку з його участю у діяльності Київського обласного центру дій для В. І. Липського склалася досить несприятлива ситуація. У справі врятування засудженого 7 квітня 1924 р до 10 років ув'язнення М.П. Василенка приймав участь і В. І. Липський, підпис якого як президента України стоїть першим під листом Спільного зібрання ВУАН до президії ВУЦВК щодо заміни кари, накладеної на М. П. Василенка «такою, яка б дала йому змогу й надалі провадити свою наукову роботу». Підписував В. І. Липський подібні листи й щодо інших, притягнутих за політичними мотивами до карної відповідальності, членів ВУАН. Зрозуміло, що це привертало до себе увагу влади. У листі до В. І. Липського (січень 1925 р.) А. Ю. Кримський з цього приводу писав: «Як бачу вам уже сталася відома тая нова грізна небезпека про яку я (хоч приватно довідався, розуміється, найперше від усіх) не хотів говорити, бо не бажав передчасно робити паніку. Мені гадається, одначе, що хоч перший удар мусив упасти саме на Вас, доведеться позбутися лиш президентської посади, а звання академіка Ви, либонь, задержите за собою»¹²⁰.

Але мова йшла не тільки про заміну В. І. Липського. Наприкінці 1924 р. у ЦК КП(б)У розглядалося питання розширення і зміни складу Президії ВУАН, що надалі переросло з боку влади у низку заходів більш широкого плану: перевірка діяльності ВУАН, розробка нового статуту ВУАН, зміна Президії, введення до її складу комуністів – представників Наркомосу, обрання академіками ВУАН членів КП(б)У тощо.

В самій академії на початку 1925 р. виникла криза у взаємовідносинах між академіками, яка призвела до того, що 16 лютого Президія у повному складі (Липський, Єфремов і Кримський) подала у відставку. Звістка про кризу в Академії дійшла й до влади в Харкові. Перевибори за бажанням академії і домовленістю з Наркомосом відбулися без присутності представників влади 16 лютого 1925 р. і закінчилися провалом. Як записав у своєму щоденнику С. О. Єфремов: «Почались вибори. Записок за Липського подано було: +12, ... почали кидати кульки – і Липський одібрав: -12, +9. Не обрано... Пішли далі. Фомін мав +12, -9, але почав зрікатись, решта дістала більше мінусів. Фактично з вибором президента нічого не вийшло і рішено обирати віце-президента... Я заявив, що за таких обставин я свою кандидатуру беру назад. Тоді зреклися і всі інші кандидати і кульок не було за кого кидати. Почався вибір Неодмінного секретаря. Всі, за кого були подані записки, зреклися, між ними й Крим-

¹²⁰ Лист А. Кримського до В. Липського. Січень, 1925 р., Київ // Л. В. Матвеева, Е. Г. Циганкова // А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Української академії наук – К.: Обереги, 1997. – С. 105–106.

ський. Лишився сам Птуха і кульок він дістав меншість. Фактично вибори зірвано і ми зайшли в глухий кут»¹²¹.

Розуміючи, що такий стан Академії лише на руку владі *на тому ж засіданні* академікам вдалося домовитися поставити питання про довіру старій президії. Одразу ж проведене переголосування дало такі результати: «Липський +14, -8, Я +20, -2, Кримський +16, -6. Очевидно, Спільне зібрання злякалося інтриганів і пішло назад»¹²². Отже В. І. Липський залишився на посаді президента. Але всі розуміли, що проблема діяльності академії залишилась нерозв'язаною.

В таких непростих умовах продовжували працювати і В. І. Липський, і Президія, і вся академія. Ще неодноразово В. І. Липському, щоб уникнути загострення конфліктів, приходилося вдаватися на Спільних зібраннях до такого кроку як передчасне закриття Спільного зібрання. А ззовні насувалася нова загроза, яка йшла від Наркомосу, що виконуючи партійні директиви, приступив до підготовки нового статуту ВУАН, перевірки, з метою його обґрунтування, діяльності академії. Академія чинила опір, не погоджувалася з багатьма нововведеннями, що планувалися. Зокрема, з намаганнями просунути в академію чиновників-комуністів, зміни структури відділів академії, і т. п. Але сили були нерівні. Всі ці процеси добре розкриті в низці досліджень, тому не зупиняючись детально на них звернуся відповідно до діяльності В. І. Липського в ці часи.

Одним з важливих епізодів діяльності В. І. Липського в 1920-ті роки була його діяльність як експерта з розвитку тих чи інших напрямів біологічної (в першу чергу ботанічної) науки. В організаційно-науковій діяльності безперечно знаковою є його діяльність з організації та розбудови ботанічних садів та діяльність в комісії з питань подальшого розвитку заповідника Асканія-Нова. Якщо вести мову про організацію Ботанічного саду ВУАН, то вже зазначалося, що серед низки праць, присвячених життю і діяльності В. І. Липського, найширше ця тема розкрита у працях¹²³. В переважній більшості інших праць констатується значний внесок В.І. Липського у розв'язанні цього питання та те, що ним були визначені основні напрями діяльності Ботанічного саду й визначена його структура. Констатується також, що створити Ботанічний сад під час перебування В.І. Липського у Києві не вдалося.

¹²¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 199.

¹²² Там само... С. 200

¹²³ Доброчаева Д. Н. Владимир Ипполитович Липский / Д. Н. Доброчаева, Г. П. Мокрицкий. – К.: Наук. думка, 1991. – 216 с.; Крецул Н.І. Историко-научовий аналіз діяльності академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: Автореф. дис... на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 / Н.І. Крецул; НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – Київ, 2005. – 19 с.

Як вже зазначалося вище одним з важливих моментів його діяльності була робота в комісії з питань подальшого розвитку Асканія-Нова. Всесвітньо відомий заповідник у 1920-ті рр. переживав чи не найтяжчі випробування, пов'язані з намаганнями перетворити його в елемент радянської колгоспно-радгоспної системи. Передісторія створення цієї комісії є такою.

8 лютого 1921 р. Х. Раковським був підписаний декрет, відповідно до якого «Принадлежавшее Фальц-Фейну в Днепровском уезде имение «Аскания-Нова» с прилегающим к нему имением Доренбург объявляется государственным степным заповедником Украинской Социалистической Советской Республики», основними завданнями якого визначалися «сохранение и изучение целинной степи и ее природы, сохранение, акклиматизация и изучение в условиях степи возможно большего числа видов животных и растений, создание и массовое размножение видов животных и растений, имеющих народнохозяйственное значение»¹²⁴. На жаль, екологічна й наукова складові завдань швидко були відтиснуті на другий план. З цього приводу В.Є. Борейко наводить міркування академіка Кулагіна середини 1920-х рр., з яких випливає, що по-перше, «фактически Аскания есть совхоз, прикрывающийся именем заповедника для получения льгот и освобождения от налогов», й по-друге: «Если не оборвать чудовищный рост пожирающего заповедник совхоза, то через два года заповедника не станет, что два раза чуть было не случилось (в 1923 и 1924 годах)»¹²⁵.

У 1924 р. продовжувалися спроби перетворити Асканія-Нова у зерновий радгосп. 9 квітня 1925 р. РНК УСРР прийняв постанову, за якою «сельскому хозяйству передавались практически все земли заповедника – около 40 тысяч десятин, а оставшиеся 3 тысячи оставались в ведении научной части заповедника»¹²⁶.

Ситуація була настільки жорсткою, що викликала рішучий протест вчених-екологів та біологів, які виступили з відповідною заявою в газеті «Известия» й привернули увагу до стану справ в заповіднику «Асканія-Нова» партійного й державного керівництва СРСР і УСРР. Зокрема, відповідний протест вніс в РНК УСРР член українського Політбюро ЦК КПб(У), народний комісар освіти О. Шумський.

Саме тоді керівництво УСРР (влітку 1925 р.) створило і спрямувало в заповідник спеціальну комісію з питань з обстеження та впорядкування заповідника «Асканія-Нова» та подальшого його розвитку у складі відомих вчених-біологів, в яку увійшли президент ВУАН академік В.І. Липський (заступник голови комісії), професор В. Редикорцев (від

¹²⁴ Борейко В.Е., Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826–1997) / Е.В. Борейко. – К.: КЭКЦ, 2001. – С. 22.

¹²⁵ Там само. – С. 26.

¹²⁶ Там само. – С. 29.

РАН), професор Д.О. Свіренко (від Укрголовнауки), професор М. Заводський (від Росголовнауки), професори В. Опоков та О.А. Яната (від Наркомзему УСРР), професори Д. Третьяков і В. Станчинський (як експертна група). Очолював комісію представник РКІ УСРР Г. Калужний. Робота комісії тривала з 15 по 31 серпня. Результатом напруженої роботи, в якій активну участь брав і В.І. Липський, стала відповідно постанова, яка на думку істориків екології була значним кроком до постановлення ЦИК ССРСР і СНК ССРСР від 30 жовтня 1925 р. про визнання Асканія-Нова заповідником загальносоюзного значення.

При цьому, незважаючи на пропозицію передати заповідник Асканія-Нова у відання Наркомосу, він так і залишився у підпорядкуванні Наркомзему. Сучасні дослідники з історії розвитку Асканія-Нова, в основному підтримують точку зору В.Є. Борейко, який однозначно вважає, що підпорядкування Наркомзему погіршило в майбутньому стан заповідника. Тим не менш, друга половина 1920-х рр., враховуючи наслідки діяльності комісії, в роботі якої активну участь брав і В.І. Липський можна вважати позитивною. Наслідки діяльності в комісії В.І. Липський у 1925 р. виклав у доповіді «Про командировання в Асканія-Нова», яка на жаль не опублікована.

У 1926 р. В.І. Липський як президент брав участь у святкуванні ювілею видатного історика, академіка М.С. Грушевського. Складність ситуації для нього полягала в тому, що з одного боку М.С. Грушевський був дійсно видатним вченим. А з іншого фактично був очільником групи академіків, яка склалася після його повернення до академії і протистояла групі Єфремова-Кримського, до якої входив і В.І. Липський. Тим не менш, С.О. Єфремов у своєму щоденнику відзначав значну наукову роль М.С. Грушевського. Святкування пройшло урочисто, хоча мали місце і результати протистояння між президією і М.С. Грушевським та між М.С. Грушевським і владою¹²⁷. За дорученням Спільного зібрання В.І. Липський виголосив вітальну промову, в якій дав високу оцінку «Історії України-Руси», наголосивши, що «це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже єсть, навіть трудно собі уявити, як без неї можна було жити. Як історик – Ви стали відомі не тільки в межах України, не тільки в межах нашого Союзу, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була тільки одна ця праця, то й тоді б вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо най-

¹²⁷ Пиріг Р.Я. Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року у контексті подальшої долі вченого / Р.Я. Пиріг // Архіви України: Науково-практичний журнал. – Київ, 2016. – № 5-6. – С. 7–19.

кращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів»¹²⁸.

Відомий дослідник життя і діяльності М.С. Грушевського Р.Я. Пиріг так оцінив цей виступ В.І. Липського: «Це була напівщира-напіввимушена характеристика. Президент ВУАН намагався в протиборство М. Грушевського з С. Єфремовим та А. Кримським не втручатися, але його статус вимагав час від часу підтримувати останніх»¹²⁹. На нашу думку, вся діяльність В. І. Липського та і його листування свідчать на користь того, що він *de facto* належав до угруповання Єфремова-Кримського, тому підтримка останніх визначалася здебільшого не статусом президента, а тим, що він поділяв погляди своїх соратників по президії. Саме тому він час від часу безпосередньо втручався з у протистояння членів президії з М.С. Грушевським з метою їхньої підтримки.

Незважаючи на обстановку навколо академії, постійні перевірки та процес підготовки владою корінних змін в академії В.І. Липський протягом 1925-1927 рр. продовжував вести й плідну дослідницьку діяльність, хоча друкувався не так вже й багато. У 1925 р. вийшла друком його праця «Подорож до Джунгарського Алатау», в якій він навів результати своїх досліджень флори в цій місцевості. За ці роки в зв'язку з не вирішенням питання про виділення під ботанічний сад ділянки Голосіївського лісу він створив невеличку ботанічну ділянку при Академії наук, яку поступово перетворював у ботанічний сад, почав успішно розводити там лікарські та технічні рослини. На жаль у 1927 р. скоротили його єдиного наукового співробітника Є. Бордзиловського, так що йому все приходилося робити самотужки. Скориставшись своїм відрядженням до Асканія-Нова, він за результатами поїздки надрукував у 1926 р. спільно з Д.О. Свіренком матеріали про ботанічний сад та інші ботанічні заклади заповідника. Продовжував вивчення ботанічних садів і надалі. Опублікував у 1927 р. одну з найвідоміших своїх праць «Ботанічний сад Української академії». Влітку 1926 р. мандрував по Криму та Кавказу, вивчав ботанічні сади в цих регіонах, на підставі чого зробив відповідну доповідь в Академії наук. Крім цього в ці роки він екскурсував по Волині, робив там ботанічні збори, досліджував мінеральні і радіоактивні джерела і навіть вперше виявив на Волині справжнє радіоактивне джерело. Робив він ботанічні збори й на Півдні України, зокрема вивчав флору Сухого лиману на Одещині. А також у 1927 р. почав вивчати «підводні зарості тих водоростей на Чорному морі, з яких шляхом перероблення можна видобувати йод (з попелу)»¹³⁰. Перші і досить вдалі дослідження з цього питання і спроби започаткувати промислове виробництво йоду з філлофо-

¹²⁸ Цитується за: Пиріг Р.Я. Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року. – С. 10.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1927 рік / Всеукраїнська Академія наук. – Київ: Друк. Всеукраїнської Академії наук, 1928. – С. 47.

ри в Україні та й взагалі в Російській імперії були проведені у 1914-1916 рр. у Катеринославі Л.В. Писаржевським та М.Д. Аверкієвим¹³¹. Отже наукова діяльність його була достатньо плідною. Але він мріяв повернутися до досліджень флори Середньої Азії, про що й писав у листі до А.Ю. Кримського: «Як би дали карб. 150, то можна було б поїхати в Туркестан, де у мене залишилось багато цікавих (надзвичайно) питань, про які досі не можна було й думати»¹³².

Але ситуація в Академії продовжувала загострюватися. У листі до В.І. Вернадського (1926) М.П. Василенко писав: «Реформа нам загрожує через декілька місяців. Я кажу «загрожує», бо вважаю реформу передчасною... Академія в своїй організації має забагато вад, які слід виправити. Це виявилось на практиці... але радикальна реформа, повторюю, була б передчасною. Академія тільки-що починає розгортати свою наукову роботу, пристосовуватися до певних форм аніскільки не шкідливих і [не] небезпечних для існуючого ладу, і їй потрібно було б надати можливість продовжувати свою роботу в них далі, не ламаючи...»¹³³.

У 1927 р., коли постало питання про проект нового статуту ВУАН, Спільне зібрання розглянуло його і 9 травня 1927 р. з подало відповідну доповідну записку до РНК УСРР, в якій виступило проти деяких новацій статуту, особливо обґрунтувавши хибність поділу академії усього на два відділи. Цей лист від імені академії підписали президент В.І. Липський та неодмінний секретар А.Ю. Кримський. Отже можна стверджувати, що незважаючи на твердження щодо не активності В.І. Липського, його позиція щодо академії була чіткою і збігалася з думками як Президії, так і більшості членів Академії.

Тим більше, що і сам М.С. Грушевський на той час вже впевнився, що для протистояння владі потрібна була єдність в самій академії, і боротьба за власні інтереси повинна відійти на другий план. Характерно, що М. С. Грушевський звернув увагу й на те, що подібні процеси приборкання академії, відбувалися і в Російській федерації. Вони йшли паралельно один одному і мали ті ж ознаки, що й в Українській академії наук¹³⁴.

¹³¹ Савчук В.С. Фармація Росийской империи в Первой мировой войне: Екатеринославский йод / В.С. Савчук // Питання німецької історії: Зб. наук. пр. / відп. ред. С.Й. Бобилева. – Д. : Ліра – 2015. – С. 64–77.

¹³² Лист В.І. Липського до А.Ю. Кримського від 19 травня 1925 р. // Інститут рукопису НАН України. Фонд А. Ю. Кримського. – Спр. І 23772, арк. 9.

¹³³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 418 (Цитується за: Матвєєва Л.В. Становлення Української академії наук / Л.В. Матвєєва // УДЖ. – 2008. – № 6. – С. 17.).

¹³⁴ Брачев В.С. Укращеніе строптивой, или Как Академию наук СССР учили послушанию / В.С. Брачев // Вестник АН СССР. – 1990. – № 4. – С. 120–127; Романовский С.И. Наука под гнетом российской истории / С.И. Романовский. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. университета, 1999. – 340 с.

С.О. Єфремов записав у своєму щоденнику, що 3 січня 1928 р. розмову з ним і Кримським «почав Грушевський з того, що мовляв, Російську Академію починають комунізувати, а потім черга і за нами. Що через те чвари в Академії комуністи можуть насвоюруч використати. Отже – не треба чвар»¹³⁵.

Але було вже пізно. Комісія Наркомосу під головуванням Ю. Озерського приїхала 16 січня 1928 р. і приступила до роботи. Висновки і пропозиції комісії по ВУАН від 15 лютого 1928 р. фактично означали початок нового етапу розвитку Української академії наук. Віддаємо належне тому, що були у висновках і слушні зауваження на адресу академії, зокрема про недостатню увагу до розвитку галузі природничо-технічних наук. В той же час усі виявлені недоліки комісія обумовлювала політичними чинниками, стверджуючи зокрема, що «створена в умовах гетьманського режиму ВУАН з початку свого існування стала і залишилася і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку – збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), з другого боку – кадетсько-монархічних кіл, російських та реакційних кіл бувшої університетської професури...»¹³⁶.

3 травня 1928 р. відбулися вибори керівництва академії вже за новою інструкцією, розробленою Народним комісаріатом освіти. Офіційні джерела не дають повної картини цього дійства, а для нас не розкривають поведінки В.І. Липського у цей час. Тому звернемось до спогадів очевидців цих подій. Попередньо академіки (у тому числі й В.І. Липський) зібралися 3 березня 1928 р. «на приватне зібрання, щоб обміркувати становище академії та згодитись про кандидатів у президію... Умовились – відповідати на ті «висновки», що має оголосити нам комісія»¹³⁷. Саме на цьому зібранні вирішено було не висувати В.І. Липського на президента. Як писав С.О. Єфремов «трохи ніяково було з В.І. Липським, що здається претендував на дотеперішню свою посаду. Довелося мені заявити, що мені і йому, вважаючи на харківські настрої, краще свої кандидатури не ставить»¹³⁸.

Але на В.І. Липського чекало ще одне випробування. Коли на перевиборних зборах 3 травня 1928 р. у присутності семи комуністів-представників влади, серед яких були В.П. Затонський, М.О. Скрипник, Ю.І. Озерський та інші В.П. Бузескул запропонував на голову зборів В.І. Вернадського «несподівано для всіх академіків П.А. Тутковський

¹³⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 573.

¹³⁶ Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської Академії наук // Історія Академії наук України 1924 – 1928. Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С. 425.

¹³⁷ Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929 / С.О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 596–597.

¹³⁸ Там само. – С. 597.

вніс другу пропозицію: М.О. Скрипника»¹³⁹. Як зазначає Н.П. Полонська-Василенко, В.І. Липський, який як ще діючий президент «відкривав збори, розгубився і поставив питання на голосування»¹⁴⁰, за результатами якого за кандидатуру М.О. Скрипника проголосували з академіків тільки П.А. Тутковський та партійці. Та й самі вибори пішли не за планом влади, так що М.О. Скрипник навіть припинив збори.

Одеський період діяльності В.І. Липського

І все ж Академія цю битву програла. Інакше в той час не могло й бути. Все було заздалегідь розписано й продумано владою. Новим президентом було обрано Д.К. Заболотного, а В.І. Липський у тому ж 1928 р. переїхав до Одеси, де з першого серпня 1928 р. по жовтень 1933 р. очолював Одеський ботанічний сад при Одеському університеті. І це був новий, останній період життя і діяльності В.І. Липського.

Почував він себе в Одесі прекрасно. Це відмічали і його колеги. Так, у листі до В.І. Вернадського академік ВУАН О.В. Фомін писав у травні 1929 р.: «Владимир Ипполитович очень хорошо чувствует себя в Одессе, приезжает на заседания Рады»¹⁴¹. Та й тональність одеських листів В.І. Липського до В.І. Вернадського бадьора. Він багато пише про наукові плани, збирається видавати ботанічний журнал. Захопився новою тематикою, якою почав займатися ще у Києві. З цього приводу він писав В.І. Вернадському у 1931 р.: «В данное время на парусно-моторном судне отправляюсь на Черное море за йодными водорослями. Это научная экскурсия. А промысловая еще с осени прошлого года навозила и возит тысячи пудов этой водоросли (Phyllophora). Для переработки ее выстроен (точнее – приспособлен) йодный завод. Еще в прошлом году Евг[ений] Самойл[ович] добыл уже йод и ряд других продуктов (бутиловый спирт, ацетон, агар-агар»¹⁴². Попередньо (у 1930-1931 рр.) «Сольхімтрест» організував експедицію для вивчення філлофори, в якій прийняли участь В.І. Липський, його аспірант І.І. Погребняк та гідрограф Є.Є. Кітран.

¹³⁹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук (нарис історії). Частина І (1918 – 1930) Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1955. – С. 55.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Лист О. В. Фомина до В. І. Вернадського від 10 травня 1929 р, Київ. – Архів РАН, ф. 518, оп. 3, спр. 1733, арк. 7-8 (Цит. за: Академік О. В. Фомін – фундатор ботанічної науки в Україні / Капустян В.В., Сенчило О.О. та ін. – К.: Талком. 2017. – С. 268).

¹⁴² Лист В. І. Липського до В. І. Вернадського від 3 грудня 1931 р. Одеса // Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 1: Д–Н / ред. кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій [та ін.]; уклад.: О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, Л.А. Дубровіна [та ін.]. – К., 2012. – С. 475.

Працювали вони на яхті «Сирена» та вантажній парусно-моторній шхуні «Друг життя» й траулері «Лысковский».

Ці судна були пристосовані спеціальним обладнанням конструкції С.Є. Кітрана для безперервного вилучення філлофори з моря. Експедиція дала значний матеріал з питань біології філлофори, було складено карту розповсюдження цієї водорості та уточнено межі філлофорного поля, розроблено методику і техніку видобутку філлофори з моря. Учень В.І. Липського І.І. Погребняк захистив кандидатську дисертацію у 1935 р. на тему «Водоросли Одесского залива и их практическое использование».

Крім вивчення водоростей Чорного моря В.І. Липський в ці роки продовжував вивчати флору Сухого, Хаджибейського, Куяльницького лиманів, вивчав вплив рослинності Атаманайського лиману на процеси солеутворення та їх осадження в Азовському морі, співпрацював з Інститутом каучуконосів тощо.

В.І. Липський зіграв важливу роль у розвитку Одеського ботанічного саду та підготовці фахівців-ботаніків. Сад перед приїздом В.І. Липського займав обмежену територію, не мав гербарія, бібліотеки, музею тощо. В ботанічному саду він розгорнув широко роботи з гербаризації рослин, як дикорослих, так й інтродукованих, беручи в ній і власну участь.

Широко розгорнулася інтродукційна робота та робота з вивчення харчових, технічних, лікарських, ефіромасличних культур, яку частково В.І. Липський почав проводити ще за часів перебування у Києві. За часів В. І. Липського в Одесі було розширено територію Ботанічного саду за рахунок приєднання території дачі Г.Г. Маразлі, створено музей, бібліотеку, гербарій, хімічну лабораторію тощо. У 1930 р. постановою УАН сад набув статусу Одеського державного ботанічного саду імені акад. Д.К. Заболотного. На жаль у 1933 р. РНК УСРР знову відібрав дачу Г.Г. Маразлі. Тоді ж сад було приєднано до Одеського університету¹⁴³.

В.І. Липський багато працював на перспективу розвитку саду. Під його керівництвом був розроблений п'ятирічний план розвитку саду, заплановано відкриття нових відділів, проведення ботанічних експедицій, підготовка наукових кадрів тощо.

Підготовці наукових кадрів вчений приділяв особливу увагу. Лекцій він не читав, але багато сил віддавав тому, щоб навчити майбутніх науковців методики гербаризації, ботанічним екскурсіям з аспірантами тощо. Під його науковою опікою були аспіранти ботанічного саду Т.М. Гольд, А.З. Жаренко, П.О. Сагановський, О.Д. Андреев, О.І. Якубець-Якубчик, І.І. Погребняк та інші¹⁴⁴. Останній надалі став відомим вченим-ботані-

¹⁴³ История Ботанического сада Одесского национального университета имени И.И. Мечникова за 150 лет / Н. Г. Возианова и др. – Херсон: ОЛДІ ПЛЮС, 2017. – 182 с.

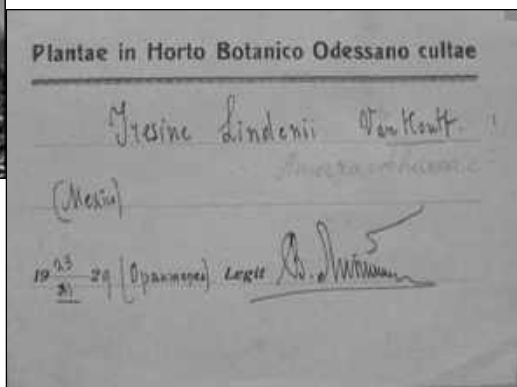
¹⁴⁴ Володимир Іполитович Липський. Учні та родина / Коваленко С.Г., Васильєва Т.В., Немерцалов В.В., Бондаренко О.Ю. // генофонд колекцій ботанічних садів

ком, доктором наук. А.З. Жаренко згадувала, що «ентузіазм і ерудиція В.І. Липського захоплювали молодь»¹⁴⁵.

З жовтня 1933 р. В.І. Липський до самої смерті працював у Ботанічному саді університету науковим консультантом і очолював сектор морфології і систематики рослин. Такі зміни сталися тому що, «коли Одеський ботанічний сад було включено в розробку дарвінівсько-мічурінського напрямку та «новацій» Т.Д. Лисенка. В.І. Липський подав у відставку у зв'язку з небажанням підтримувати ідеї Т.Д. Лисенка...»¹⁴⁶. Це сталося «після того, як Володимир Іполитович демонстративно покинув нараду, де Т.Д. Лисенко робив доповідь з переробки природи рослин»¹⁴⁷.

Tulipa lyskiyi Grossh.
Тюльпан Липського

Етикетка з гербарію
Одеського ботанічного саду,
складена В. І. Липським

і дендропарків – запорука сталих фітоценозів в умові кліматичних змін: 3б. ст. Міжнар. наук. конф., присвяч. 150-річчю Ботанічного саду ім. акад. В.І. Липського ОНУ ім. Щ. І. Мечникова. Одеса. ОНУ, 2017. – С. 253–256.

¹⁴⁵ История Ботанического сада Одесского национального университета имени И. И. Мечникова за 150 лет / Н. Г. Возианова и др. – Херсон: ОЛДІ ПЛЮС, 2017. – С. 16.

¹⁴⁶ Гармасар В.Г. Липський Володимир Іполитович (до 150-річчя від дня народження) / В.Г. Гармасар // Наука і наукознавство. – 2013. – № 2. – С. 85.

¹⁴⁷ Професори Одеського (Новоросійського університету): Біогр. словник: Том 3. К – П. 2 вид., доп. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 237.

Продовжував він в цей час опікуватися і проблемами створюваного в Києві ботанічного саду, виступаючи у цьому процесі консультантом.

Аналізуючи одеський період після президентського життя В. І. Липського можна висловити припущення, що це був той новий період його діяльності, в якому він знову відчув себе дослідником, вченим, якого не обтяжували будь-які політичні маневри, що позитивно позначилося на його психологічному стані і додало нових позитивних імпульсів для продовження наукової діяльності. Він навіть зумів здійснити свою мрію й у 1936 р. побувати в Середній Азії (Узбекистан та Туркменістан). В.І. Липський пішов з життя 24 лютого 1937 р. Похований в Одесі.

Astragalus neo-lipskyanus M. Pop.
(сімейство Fabaceae). Астрагал новий Липського

У 1990 р. Виконком Одеської міської ради прийняв постанову «Про увічнення пам'яті академіка В.І. Липського», за якою Ботанічний сад Одеського національного університету імені І.І. Мечникова мав би носити ім'я В.І. Липського. Аля ця постанова й на сьогодні на виконана.

Але ім'я В.І. Липського не забуде, і в першу чергу співтовариством ботаніків та географів. На честь В. І. Липського названі 56 видів судинних рослин (астрагал Липського, ковила Липського, тонконіг Липського тощо) і 2 роди (*Lipskyella* Juss., *Lipskya* Nevski), одну з вершин Паміру, перевали, льодовики¹⁴⁸.

Вшануванням не тільки пам'яті В.І. Липського, а й взагалі всіх президентів НАН України було б здійснення проекту, за яким було б створено алею зі встановленням на ній бюстів усіх президентів НАН України.

¹⁴⁸ Васильєва Т.В. Липський Володимир Іполитович / Т.В. Васильєва, С.Г. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. – К., 2016. – Т. 17. – літери «Лег» – «Лощ».

* * *

Щодо діяльності В. І. Липського в Академії, то можна погодитися з Н.І. Крецул, яка зазначала: «Проте безсторонню поведінку В. Липського можна виправдати складними обставинами, в яких існувала Академія. Адже її часто звинувачували в аполітичності і навіть у контрреволюційній діяльності, і явна підтримка президентом якоїсь з груп академіків могла порушити рівновагу, привести до відкритого протистояння між членами ВУАН і до можливого її закриття»¹⁴⁹.

Тим не менш саме за часів президентства В.І. Липського академія зміцніла і матеріально, й з наукової точки зору. І в цьому безперечно заслуга президії академії і в тому числі В.І. Липського, який підтримував активну позицію і діяльність з розвитку академії А.Ю. Кримського і С.О. Єфремова, як президент легітимізуючи її. На думку С.Г. Водотики та Л.А. Савенок, висловлену в статті¹⁵⁰ «... саме в ці роки академія працювала хоч і у важких, але відносно стабільних умовах на основі Статуту ВУАН. У 1929 р. розпочався її фактичний погром у ході комунізації та радянізації». В.І. Онопрієнко і В.В. Ткаченко також зазначають, що «з середини 1920-х рр. розпочалося дійсне покращення умов діяльності Академії та матеріального становища її працівників. Важливо підкреслити, що цей факт відзначали не тільки партійні керівники, але й самі науковці»¹⁵¹.

Надзвичайно багато було зроблено з розвитку гуманітарних наук, сформувалася сильна історична школа М.С. Грушевського. Розгорнуто започаткування музейних установ при ВУАН та їх науково-дослідницької діяльності. Виникла низка наукових товариств в різних містах України, які згуртувалися навколо Академії наук як головної наукової інституції України. Основними напрямками гуманітарних досліджень в 1920-ті роки були: «укр. філологія, етнографія і фольклор, археологія, істор. географія, історія письменства, історія України, археографія, педагогіка, історія та к-ра неслов'ян. народів. Було створено солідну джерельну базу для подальшого розвитку українознавства, розроблено укр. орфографію

¹⁴⁹ Крецул Н. І. Історико-науковий аналіз діяльності академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: Автореф. дис... на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук : 07.00.07 / Н.І. Крецул; НАН України, Центр досліджень наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – Київ, 2005. – 19 с.

¹⁵⁰ Водотика С. Г., Савенок Л. А. Дискусійні питання науково-організаційної структури ВУАН 1921 – 1928 рр.: кафедри у структурі історичного знання / С.Г. Водотика, Л.А. Савенок // Історичний архів. Наукові студії. – 2016. – Вип. 17. – С. 52

¹⁵¹ Онопрієнко В. І. Історія української науки: Курс лекцій / В.І. Онопрієнко, В. В. Ткаченко. – К.: Вагра, 2010. – С. 180.

й створено низку заг. та спец. словників»¹⁵². Повільніше розвивалися природничі і технічні науки, що й стало одним з приводів перетворень в академії. Академія отримала свою друкарську базу у вигляді власної друкарні, яка з 1925 р. отримала постійне фінансування. Почали видаватися численні академічні періодичні та серійні видання. Були визначені засади створення Ботанічного саду Академії, реальне втілення організації якого відбулося вже у 1930-ті рр. Академія приймала участь у вирішенні низки питань розвитку наукових установ, зокрема заповідника Асканія-Нова, до чого безпосередньою був причетний і В.І. Липський.

Президентство В.І. Липського прийшлося на дуже складний період в житті Академії. Зміцнюючись за підтримки влади фінансово, матеріально, що дало можливість розвинути низку існуючих в академії наукових напрямів, їй довелося розплатитися за такий «пряник» втратою автономії, зміною організаційних засад діяльності, переходом до планування стратегічних напрямів роботи академії владними структурами, комунізацією академії.

¹⁵² Шпак А. П. НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ [Електронний ресурс] / А. П. Шпак, О. В. Юркова // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. – К.: Наук. думка, 2010. – 728 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_akademiia

ДАНИЛО ЗАБОЛОТНИЙ (1928-1929): «великий перелом» в Академії наук

У другій половині 1920-х рр. політичний тиск на ВУАН посилювався. 31 грудня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Наркомосу переглянути склад обраних за останні п'ять років членів Академії і вилючити «всі ворожі елементи». Для ознайомлення зі станом справ у ВУАН було створено спеціальну комісію під головуванням завідуючого Укрголовнаукою Ю.І. Озерського із залученням представників громадських та професійних організацій. Комісія, яка працювала впродовж січня-лютого 1928 р., ревізувала не лише господарчу і фінансову частину роботи Академії, а й її наукову діяльність, хоча «обстежувачі» за своєю науковою кваліфікацією були нижчими від обстежуваних. Згідно з висновками, зробленими комісією, в діяльності Президії ВУАН було виявлено «цілковиту неправильність» керівничої організації та господарчої роботи: «Спільне зібрання не було керуючим органом Академії наук, не обмірковувало центральних питань політики і завдань радянської влади та її органа НКО, а ні найважливіших справ самої Академії... займалося переважно дріб'язковими справами, а в питаннях принципіального організаційного та політичного характеру не було достатньо проінформовано і тому часто приймало пропозиції верхівки без належної критичної оцінки їх нерадянського характеру». Президія, обрана ще в 1921 р., на думку комісії фактично не існувала, не залишивши за 6 років жодного протоколу засідань. Управа, на чолі якої стояв С.О. Сфремов, не була затверджена розпорядженням Наркомосу як керуюча установа Академії, але самовільно прибрала до рук всю владу і виконувала всі функції Президії. Остаточним висновком став наступний: «Створена в умовах гетьманського режиму, ВУАН з початку свого існування стала і залишилася і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку – збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), з другого боку – кадетсько-монархічних кіл, російських та реакційних кіл бувшої університетської професури»¹⁵³.

¹⁵³ Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 147. – Арк. 176-194.

Вважаючи, що вибори до ВУАН відбувалися неправильно, оскільки вони проходили поза увагою широкої громадськості і не представлялися на затвердження НКО, Ю.І. Озерський подав Наркомун освіти УСРР М.О. Скрипнику пропозиції щодо коригування складу академіків: 1) За втечу за кордон і неповернення А.В. Старкова, С.П. Тимошенка, Ф.В. Тарановського та О.О. Ейхенвальда не затверджувати на посаді академіків. 2) За неподання біографічних матеріалів В.П. Перетца, К.В. Харламповича, В.І. Вернадського, І.Я. Горбачевського, С.Г. Навашина, М.В. Павлову, О.П. Карпінського, В.А. Стеклова, С.Ф. Ольденбурга, П.К. Козлова, А. Мейє, О. Брока та І. Полівку позбавити права бути членами академії. 3) Для вирішення питання щодо подальшого існування в складі академії отримати додаткові відомості від наступних осіб: В.Е. Грабаря, Ф.І. Шміта, І.І. Шмальгаузен, Л.М. Яснопольського, С.І. Солнцева (їхнє відношення до української культури), О.О. Малиновського (за що був в таборі особливого призначення), О.П. Новицького, О.В. Чепурківського (за що були вислані), В.Г. Шапошнікова (за що хотіли вислати), М.В. Птухи (за що був арештований), С.О. Єфремова (чи друкує за кордоном свої видання), В.І. Липського, Ф.І. Міщенко (які наукові праці видали за останні роки), С.С. Дніпрянського (з'ясувати його громадську і політичну позицію)¹⁵⁴.

Незадоволення владних органів викликали здебільшого С.О. Єфремов та А.Ю. Кримський, тоді як В.І. Липський ще у 1926 р. був визнаний «політично інертним». На наступних виборах вважалось за необхідне переобрання всього керівництва академії, і ключовою фігурою тут була кандидатура президента. На початку 1928 р. до ЦК ВКП(б) надійшла пропозиція ЦК ВКП(б) України з рекомендацією обрати на цю посаду М.С. Грушевського¹⁵⁵. Проте обстеження діяльності ВУАН, проведене Наркомосом, переконало його керівництво в необхідності відхилення цієї кандидатури. На думку комісаріату освіти, за останні місяці боротьба, що велася попередні два роки між двома основними академічними групами: з одного боку С.О. Єфремова та А.Ю. Кримського, а з іншого – М.С. Грушевського та П.А. Тутковського, загострилася, що заважало нормальній течії наукової роботи. Тому, як було вирішено, «завданням сучасного менту є боротьба з тим груповим розподілом академіків, боротьба проти гегемонії тих чи інших груп з двох борючихся, неприпущення того, щоб та чи інша група із двох, по суті ворожнечих радвладі угруповань, могла захопити керівництво ВУАН в свої руки і зробити її плацдармом для

¹⁵⁴ Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 147. – Арк. 131-132.

¹⁵⁵ Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 147. – Арк. 146-147.

дальшої організації сил проти диктатури пролетаріату»¹⁵⁶. Президентом академії повинна стати людина нейтральної позиції, яка б не належала до жодної із названих груп.

Вибір було зроблено на користь академіка Д.К. Заболотного, який не брав участі в академічних сварках, тим більше, що на той час він працював у Петербурзі. Українець за народженням, селянин-кріпак за походженням, освічена людина, що закінчила два університети, знала грецьку, латинську, французьку, англійську і німецьку, вчений, який вже заслужив світове визнання, і, до того ж, доброзичливий чоловік, що добре знає і любить літературу і мистецтво – все це свідчило про доцільність вибору, заснованого на врахуванні всіх перипетій життя вченого.

Народився Данило Кирилович Заболотний 28 грудня 1866 року в селі Чоботарка Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині Вінницька область), в невеличкій хатинці селянина-кріпака. Дитинство його було нелегким: разом із молодшим братом Іваном він допомагав батькові на полі, на городі, на косовиці та при збиранні хлібів. А коли Данилкові виповнилося 11 років, батько помер, і на зміну дитинству прийшло сирітство. Завдяки допомозі дядька по матері, викладача природознавства, родина виїхала до Ростова-на-Дону, де хлопець навчався в прогімназії, виявивши здібності до навчання і любов до природи. Подальшу освіту юнак продовжив в Одесі, у Рішельєвській гімназії, по закінченні якої у 1885 р.

¹⁵⁶ Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 147. – Арк. 176-194.

став студентом природничого відділу фізико-математичного факультету Новоросійського університету.

Захоплення наукою не завадило Заболотному брати участь у студентських заворушеннях, протестах проти заходів уряду стосовно української мови та університетської автономії. У 1889 р. Данило Заболотний за участь у студентській сходці, організованій на підтримку звільнених з університету політично активних студентів, опинився в камері-одиночці № 35 Одеської в'язниці. Після трьох місяців перебування у вологих стінах тюремного замку він захворів на гострий поліартрит, що врятувало його від заслання на каторгу до Сибіру. На прохання родичів та прогресивної професури, зокрема І.І. Мечникова, Данила Заболотного звільнили, залишивши під наглядом поліції та виключивши з університету без права вступу. Після довгих домагань лише у 1891 р. йому дозволили скласти екстерном іспити в Новоросійському університеті, які він витримав блискуче, отримавши за свою дипломну роботу диплом першого ступеня і звання кандидата природничих наук¹⁵⁷.

Залишившись без матеріальних засобів існування, Д. Заболотний спочатку заробляв приватними уроками, поки йому на допомогу прийшли старші колеги – І.І. Мечников, М.Ф. Гамалія та Я.Ю. Бардах. «Втративши можливість проводити роботу в університетських лабораторіях, я знайшов притулок на заснованій незадовго до того І.І. Мечниковим бактеріологічній станції. Тут почалася моя наукова робота», – згадував пізніше Д.К. Заболотний у своїй «Автобіографії»¹⁵⁸. Отже, у перший період перебування в Одесі Д.К. Заболотний сформувався як вчений-мікробіолог.

Обравши основним напрямом досліджень боротьбу зі збудниками небезпечних захворювань людини, вчений відчував потребу поповнити знання в галузі медицини. Восени 1891 р. він переїхав до Києва, де вступив до третього курсу медичного факультету Київського університету. З ним приїхала молода дружина, Людмила Владиславівна Радецька, яка залишила забезпечене життя у заможній одеській родині і розділяла з чоловіком труднощі та радощі скромного подружнього життя.

В кінці XIX століття

¹⁵⁷ Білай В.Й. Данило Кирилович Заболотний / В.Й. Білай. – К.: Наук. думка, 1979. – 87 с.

¹⁵⁸ Заболотний Д.К. Автобіографія / Д.К. Заболотний // Избр. произв. – В 2-х тт. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1956. – С. 11-13.

В університеті, на кафедрі професора В.В. Підвисоцького, Д.К. Заболотний продовжив роботу з випробування протихолерної вакцини, розпочату в Одесі. Лабораторні дослідження на тваринах пройшли успішно, настала черга випробувати цей засіб на людині. Д.К. Заболотний і асистент кафедри І.Г. Савченко після введення собі послабленої протихолерної вакцини випили по 0,2 мл живої вірулентної культури холерного вібриона. Ризикований дослід, після якого самопочуття дослідників залишалося задовільним, довів доцільність захисту людини від холерної інфекції шляхом введення послабленої культури холери через рот.

По закінченню Київського університету впродовж 1884-1885 рр. Д.К. Заболотний працював лікарем-епідеміологом Подільської губернії. Місце призначення молодий лікар обрав не тільки тому, що його рідне село Чоботарка входило до складу цієї губернії, а й тому, що на цій території спостерігалися небезпечні вогнища холери та дифтерії. Переїжджаючи з повіту в повіт, він досліджував умови виникнення та перебігу цих захворювань, заснував у Кам'янці-Подільському бактеріологічну лабораторію, де вивчав отриманий від хворих матеріал. Д.К. Заболотний обстоював необхідність систематичного обстеження населення для виявлення хворих, підозрілих на захворювання холерою, та їхньої ізоляції. Його діяльність значною мірою сприяла ліквідації епідемії холери на Поділлі.

В березні 1895 р. Д.К. Заболотного було призвано до військової служби, яку він почав відбувати як молодший лікар розташованого у Києві 132-го Бендерського полку. Незабаром його направили до Київського військового госпіталю для підвищення кваліфікації. Там він поновив контакти з В.В. Підвисоцьким і отримав посаду позаштатного помічника прозектора при кафедрі загальної патології Київського університету. Працюючи на кафедрі, Заболотний вивчав особливості збудників черевного тифу, газової гангрені, звернувся до розв'язання питань епідеміології чуми, важливе значення для чого мала участь у протичумних експедиціях.

Першою з них стала експедиція до Індії, де у 1896 р. спалахнула епідемія чуми. Декілька країн послали свої експедиції до Бомбея, російську очолив професор Київського університету В.К. Високович, а Д.К. Заболотного призначили його помічником. За три місяці роботи були отримані важливі результати стосовно епідеміології чуми. Щоб дослідити деякі аспекти масового розповсюдження цієї хвороби, Д.К. Заболотний з Бомбею поїхав до Саудівської Аравії, а після цього на запрошення І. І. Мечникова працював кілька місяців у Парижі, в Інституті Пастера, обробляючи привезені матеріали.

Активна участь Д.К. Заболотного в протичумних експедиціях принесла йому широке визнання, і в 1898 р. його запросили читати курс бактеріології в Петербурзькому жіночому медичному інституті. Успіх першого спеціального курсу з бактеріології, складеного Заболотним, при-

звів до організації при цьому інституті першої в Росії кафедри медичної бактеріології.

В цьому ж році Д.К. Заболотний здійснив експедицію до Монголії, під час якої розробив гіпотезу про існування в природі ендемічних осередків чуми, в яких вона перебуває під час затухання епідемій. У 1911 р., керуючи російською експедицією по вивченню легеневої чуми в Маньчжурії, він знайшов нові докази на користь своєї гіпотези, встановивши зв'язок між спалахами чуми серед людей і епізоотій серед диких гризунів – тарбаганів. Також ним вперше було встановлено можливість передачі зарази від тарбаганів до людей через ектопаразитів (бліх). Теоретичні положення вченого про роль диких гризунів в епідеміології чуми знайшли підтвердження у світовій науці.

Впродовж 30 років працював Д.К. Заболотний в Петербурзі, але ніколи не забував Україну, приїжджав до Києва, рідного села Чоботарки, Одеси. В Одесі у 1910 р. він разом з В.К. Високовичем організовував заходи по боротьбі з чумою, а в 1919-1922 рр. очолив комісію з вивчення висипного тифу. У 1920 р. при Одеській медичній академії він заснував першу в країні та світі кафедру епідеміології¹⁵⁹. В 1922 р. він став академіком ВУАН. В 1923 р. Д.К. Заболотний повернувся до Петербургу в зв'язку з обранням його завідуючим кафедрою мікробіології і епідеміології Військово-медичної академії. У 1923 р. його обрали членом-кореспондентом, а в 1929 р. – дійсним членом Академії наук РРФСР.

В рідному селі

¹⁵⁹ Одеський обласний державний архів. – Ф. 2147. – Спр. 73. – Арк. 16.

Але розбудова науки в Україні потребувала його участі, і 14 квітня 1928 р. він записав у щоденнику: «Збираюся ще на рік на Україну в надії на те, що зможу там попрацювати для рідного краю і народу»¹⁶⁰.

Колеги з ВУАН прихильно поставилися до кандидатури Д. К. Заболотного, зокрема, С.О. Єфремов у своєму щоденнику зазначив: «На Президента вони ведуть ніби Заболотного – людину нам мало відому, хоча, здається, й не одіозну», і далі: «Заболотний – гарна, здається, людина... а щодо свого висування на Президента заявив, що погодиться, якщо його кандидатуру поставить Академія, а не уряд»¹⁶¹. 3-го травня 1928 р. на засіданні Ради Всеукраїнської академії наук по вулиці Короленка (нині Володимирська), 54, академіка Д.К. Заболотного за результатами голосування (39 голосів – за, 1 – утримався, проти голосів не було) обрали президентом ВУАН¹⁶². Вибори вперше були прилюдними, а в голосуванні, окрім академіків, брали участь семеро партійців. Віце-президентом обрали К.Г. Воблого (30 голосів – за, 5 – проти і 5 – утрималися). Коли ж на посаду неодмінного секретаря був обраний А. Ю. Кримський (25 голосів – за, 8 – проти і 6 – утрималися), партійці демонстративно залишили зал і вибори було припинено¹⁶³. 15 травня Колегія НКО УСРР затвердила кандидатури Д.К. Заболотного та К.Г. Воблого, а затвердження кандидатури А.Ю. Кримського визнала за неможливе¹⁶⁴. На посаду неодмінного секретаря був «тимчасово» призначений О.В. Корчак-Чепурківський, який обіймав її до 1939 р.

Президентство Д.К. Заболотного припало на складний час для Всеукраїнської академії наук: радянська влада почала активно втручатися в її життя. 26 червня 1928 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У обговорювалася політична тактика щодо української інтелігенції, зокрема це стосувалося ВУАН. Було створено спеціальну комісію за участю голови НКВС В.А. Балицького, що стало початком відкритих репресивних заходів проти українських науковців¹⁶⁵. Замість Спільного зібрання за участю всіх дійсних членів Академії тепер нею мали керувати Президія (президент, неодмінний секретар та два члени) і Рада ВУАН, в якій, окрім академіків, брали участь представники Наркомату освіти з вирішальним голосом. До керівництва Академії увійшли комуністи та особи з ней-

¹⁶⁰ Билай В.И. Даниил Кириллович Заболотный / В.И. Билай. – К.: Наук. думка, 1987. – 126 с.

¹⁶¹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929 / С.О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с. (Серія «Мемуари»).

¹⁶² Протокол засідання Ради ВУАН від 3 травня 1928 р. // НБУВ. – IP. – Ф. 1. – Спр. 26393. – Арк. 3-3 зв.

¹⁶³ Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998 [С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов]. – К.: Фенікс, 2000. – 527 с.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 198. – Арк. 58-59.

¹⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 179.

тральними або пропартійними поглядами. Раднарком УСРР запровадив новий порядок виборів до Академії, визнавши за потрібне притягати до них «широкі кола наукових робітників, наукової суспільності та широкі робітничо-селянські маси»¹⁶⁶.

Новий поворот у політиці партії відмітив у своєму щоденнику С.О. Єфремов: «Значить боротьба з Академією в нову вступає фазу. Була фаза грубого примусу – нічого не вийшло; прийшла по тому фаза газетного цькування й наклепів – ніякого вражіння це не викликало; тепер організують громадську думку»¹⁶⁷.

Наслідком такої політики стали результати виборів 29 червня 1929 р., що призвели до початку суттєвих змін в особовому складі ВУАН. Вперше посади академіків посіли політичні діячі: М.О. Скрипник, О.Г. Шліхтер, В.П. Затонський, М.І. Яворський. Виступаючи в кінці року на засіданні Київського окружного КП(б)У, представник Укрнауки НКО в Києві Л.М. Левитський підсумував результативність нового підходу до академічних виборів: «Обрання наукових робітників довело нам наявно, що зараз до Академії наук можна провести без особливих труднощів кандидатури, які нам потрібні. Ми це використали і частину партійних товаришів туди всунули і постарались розбити те родинне оточення, яке там було... Там де по суті раніш був штаб контрреволюційної інтелігенції на чолі з академіками Кримським і Єфремовим, де був офіційний осередок тої організації, яку викрото, – там стоїть міцно наша нога й ми свої позиції поглиблюємо далі»¹⁶⁸.

«Поглиблення позицій» проходило вельми активно. А.Ю. Кримського звільнили від усіх адміністративних посад – не лише неодмінного наукового секретаря ВУАН, а й голови Історично-філологічного відділу, директора Інституту української наукової мови. Влітку 1929 р. були заарештовані співробітники цього інституту В.М. Ганцов, О.Т. Андрієвська, Г.К. Голоскевич та В.К. Дем'янчук і названий син академіка Кримського М.З. Левченко, який виконував обов'язки його вченого секретаря.¹⁶⁹ Проте А.Ю. Кримського розглядали як виконавця волі С.О. Єфремова, авторитет якого в академії становив найбільшу загрозу для Укрнауки та партійного апарату, що вимагало від влади ще більш рішучих дій.

Кампанія проти «єфремовщини» швидко набирала обертів. Перш за все, публікація статті С.О. Єфремова, опублікована 25 липня 1928 р.

¹⁶⁶ Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про поповнення Всеукраїнської Академії наук новими дійсними членами та про порядок добору їх. Харків, 16 квітня 1929 р. // Збірник Законів УСРР. – № 12. – Арт. 89. – С. 456-460.

¹⁶⁷ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с. (Серія «Мемуари»).

¹⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2992. – Арк. 7.

¹⁶⁹ Матвєєва Л.В. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування / Л.В. Матвєєва, Е.Г. Циганкова. – К.: АТ «Обереги», 1997. – 172 с.

в газеті «Діло», була визнана спрямованою проти державної політики стосовно ВУАН, і від Президії академії вимагали його суворого засудження. Згідно проекту рішення в цій справі, підготовленому Політбюро ЦК КП(б)У 21 вересня 1928 р., стаття Єфремова оголошувалася відкритим контрреволюційним виступом, преса мала розпочати його дискредитацію в очах широких мас інтелігенції, після чого визнавалося за необхідне вислати його за межі України. Проте цього разу позбавитися від С.О. Єфремова не вдалося, оскільки Президія на чолі з Д.К. Заболотним стала на його захист. Незважаючи на категоричну вимогу, висловлену комісаром освіти УСРР М.О. Скрипником, резолюція Президії була не такою суворою, як очікували. Компромісним був її початок, в якому виступ С.О. Єфремова в пресі засуджувався, але постановча частина виглядала занадто поблажливою: «Приймаючи на увагу заяву акад. С.О. Єфремова про його лояльне відношення до Радянської влади, готовність виконувати усі обов'язки радянського громадянина, надалі працювати на користь радянської науки і рішуче утримуватись од таких виступів, Президія Академії вважає інцидент цілком вичерпаним»¹⁷⁰. Таке ставлення колег до опального академіка не могло задовольнити владні структури, які вважали, що «недооцінка виступу Єфремова є по суті солідаризація з ним». І хоча він був позбавлений всіх керівних посад в академії, 4 травня 1929 р. М.О. Скрипник закликав ДПУ звернути увагу на нього, і 21 липня 1929 р. Єфремов був заарештований.

Д.К. Заболотний
в лабораторії

Отже, обов'язки Президента за часів посилення тоталітарного режиму були нелегкими. Після обрання у 1928 р. нового складу керівництва ВУАН С.О. Єфремов зазначив у щоденнику: «Нова Президія проводить справу досить уміло. З Воблого добрий доповідник, з Заболотного незгірший голова. Він уміє держати Зібрання в руках і не дозволяє дуже розволікатися в довгих балачках»¹⁷¹. На жаль, наступні події показали, що така стримана, інтелігентна людина, як Д.К. Заболотний, не завжди могла одержати перемогу в боротьбі з левіафаном держави. Внутрішні протиріччя в академії нелегко було пригасити, адже президентові доводилося вирішувати проблеми морально-етичного характеру,

зокрема такі, що нині називають «міжнаціональними конфліктами». Як згадував М.О. Семашко, Заболотний «був українцем, але ніколи не

¹⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2705. – Арк. 31.

¹⁷¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 658 (Серія «Мемуари»).

був шовіністом... нездоровий шовіністичний чад, що пройшов навіть крізь стіни Української академії, не торкнувся Заболотного: він ясно і твердо ставився до національного питання»¹⁷². Не розділяв він людей і за становою приналежністю, що допомагало йому налагоджувати добрі стосунки поза межами академії. Справжній «народний президент», Д.К. Заболотний виступав перед шахтарями Донбасу, робочими київського заводу «Арсенал», працівниками майстерень Південно-Західної залізниці, розповідаючи про здобутки академії¹⁷³. Здібність до писання науково-популярних праць сприяла його віртуальним контактам з селянами, задля яких він створював статті: «Оздоровлення села: Поширення заразних захворювань», «Мікроби і підвищення врожайності», «Мікроби на службі здоров'я» та ін.

На думку академіка Заболотного, «розвиток науки в країні виявляється не лише в успіхах і завоюваннях окремих осіб, хоч би вони були й видатні, але й у міцній організації наукових закладів, інститутів, лабораторій і в загальному напрямі дослідницької роботи»¹⁷⁴. За час його президентства було організовано низку інституцій природознавчого технічного та економічного напрямів. Зокрема, при I-му, історично-філологічному Відділі в 1928 р. почала працювати Комісія старої історії України; при Етнографічній комісії був затверджений Кабінет національних меншостей. Найбільші зміни сталися у складі II-го, Фізично-математичного Відділу. Впродовж 1928 р. при ньому був заснований Музей акліматизації під керівництвом М.Ф. Каченка; при кафедрі біології сільськогосподарських рослин, якою керував Є.П. Вотчал, розпочала свою працю Комісія з вивчення сортів сільськогосподарських рослин; при Комісії прикладної математики було створено Обчислювально-креслярське бюро; відкрилися дві нові лабораторії – Хімічна під керівництвом В.О. Плотникова та Хіміко-технологічна, якою керував В. Г. Шапошников; в Харкові був заснований Український фізико-технічний інститут (директор – І. В. Обреїмов). В 1929 р. при II-му Відділенні було засновано першу морську гідрофізичну станцію на Чорному морі під керівництвом В.В. Шулейкіна; організовано кафедру інженерних споруд з електрозварювальною лабораторією на чолі з Є.О. Патоном; поновилася діяльність Інституту будівельної механіки. У складі III-го, Соціально-економічного відділу в 1928 р. розпочала роботу Комісія для вивчення радянського права (керівник А.Е. Кристер), а при ній – Секція кримінального радянського права під головуванням О.О. Малиновського.

¹⁷² Семашко Н. А. Памяти академика-общественника (Д. К. Заболотного) / Н. А. Семашко // Гигиена и эпидемиология. – 1930. – № 3. – С. 1-2.

¹⁷³ Білай В. І. Даниил Кириллович Заболотный / В. І. Білай. – К.: Наук. думка, 1987. – 126 с.

¹⁷⁴ Білай В. Й. Данило Кирилович Заболотний / В. Й. Білай. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 40.

Значну увагу приділяв Д.К. Заболотний організації омріяного ним Інституту мікробіології. Він знав, що спроба заснування Мікробіологічного інституту при Українській академії наук вже мала місце. Таку установу вперше в Україні створив за власні кошти Ф.З. Омельченко в 1920 р. при Українському науковому товаристві, а в 1921 р., після об'єднання УНТ з ВУАН, вона перейшла до відомої Академії і була розміщена по вул. Володимирській, 37. В 1924 р. Ф.З. Омельченко юридично оформив дарчий акт свого інституту ВУАН¹⁷⁵. Директором Інституту був призначений І. І. Шмальгаузен, у зв'язку з чим він став називатися Біологічним, а тематика досліджень була орієнтована на вивчення явищ росту і регенерації. У 1939 р. на базі Біологічного інституту було створено Інститут зоології АН УРСР.

Президент Д.К. Заболотний заздалегідь передбачав необхідність комплексності досліджень майбутньої академічної установи, він «замислив організувати при Академії наук мікробіологічний інститут, але не звичайного галузевого типу, а такий, в якому були б об'єднані основні види мікробіології: сільськогосподарської, промислової і медичної. В такому інституті мали б розроблятися найглибше і найуспішніше великі мікробіологічні проблеми і питання, непосильні для галузевих інститутів»¹⁷⁶.

Для розміщення Інституту мікробіології та епідеміології було виділено триповерховий будинок по вулиці Великій Житомирській, 28, в якому і поселився Д.К. Заболотний, що став його першим директором. Спочатку умови для роботи інституту були нелегкими, в ньому було лише кілька кімнат, невелика кількість мікроскопів та термостатів і лише десять наукових працівників, але дослідження розпочалися в усіх трьох напрямках, намічених його засновником.

Певних успіхів за час президентства Д.К. Заболотного досягли і інші установи ВУАН. По Відділу історично-філологічних наук можна відмітити такі результати: Постійна комісія для складання словника живої української мови видала три томи російсько-українського словника за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова; був затверджений новий «Український правопис», опрацьований Державною комісією з впо-

¹⁷⁵ Дарчий акт проф. Ф.З. Омельченка про дарування ВУАН власного Інституту мікробіології // ІР НБУВ України. – Ф. 1. – Спр. 26294. – Арк. 10-11.

¹⁷⁶ Дроботько В.Г. Робота Інституту мікробіології ім. акад. Д. К. Заболотного АН УРСР за час його існування (1929-1947) / В. Г. Дроботько // Мікробіологічний журнал. – 1948. – Т. 9. – № 2/3. – С. 5-11.

рядкування українського правопису; Інститут української наукової мови видав низку словників, серед яких «Словник ботанічної номенклатури», що вміщував понад 25 000 українських назв рослин України; Трипільська комісія видала збірник «Трипільська культура на Україні»; Постійна комісія для видання пам'яток новітнього письменства надрукувала твори Тараса Шевченка з коментарями.

Відділ фізично-математичних наук відзначився низкою досягнень відомих науковців: М.П. Кравчук запропонував поліноми, що узагальнюють поліноми Ерміта; О.В. Фомін надрукував монографію про папороті; О.О. Мигулін видав «Визначник звірів України»; Є.В. Оппоков розробив науковий метод передбачення висоти весняної повені і рівнів Дніпра та річок його басейну; О.І. Бродським розроблено теорію електролітів; О.О. Богомолець створив вчення про фізіологічну роль системи сполучної тканини; вийшов «Збірник праць Дніпрянської біологічної станції»; видано перший комплексний географічний атлас України.

У Відділі соціально-економічних наук опублікувала перший том своїх праць Секція приватного права; видано перший том «Збірника праць» Комісії для виучування народного господарства України; вийшла праця М.В. Птухи «Смертність в Росії і на Україні»; Демографічний інститут закінчив систематичне оброблення статистичних матеріалів для серії «Людність України».

Члени ВУАН активно підтримували зв'язок із вченими інших країн. Д.К. Заболотний брав участь в роботі Серологічного конгресу в Копенгагені, ознайомився з роботою наукових установ Швеції, Німеччини та Польщі; Г.В. Пфейффер виступав на Міжнародному конгресі математиків в Болоньї; М.М. Крилов зробив доповіді у Французькому математичному товаристві та в Паризькій академії наук, С.Я. Парамонов опрацював двокрилик в Берлінському зоологічному музеї. Г.В. Пфейффер, М.П. Кравчук, М.М. Куренський, М.М. Крилов, М.М. Боголюбов, В.Г. Шапошников, М.В. Шарлемань, І.І. Шмальгаузен та М.Г. Холодний надрукували статті за кордоном.

Передчасна смерть, що спіткала Д.К. Заболотного 15 грудня 1929 р., перервала всі його задуми і плани. Похорон академіка Заболотного став яскравою демонстрацією його наукових і громадських заслуг. За заповітом поховали його у рідному селі Чоботарці, поряд з вірною дружиною Людмилою Станіславівною Заболотною-Радецькою. Згідно з постановою уряду України село Чоботарка було перейменоване на село Заболотне, іменем академіка Д. К. Заболотного названо Мікробіологічний інститут у місті Києві¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про вшанування пам'яті президента Всеукраїнської Академії наук, члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР акад. Д. К. Заболотного від 12 грудня 1930 р. в

Пам'ятна дошка
на будинку
на Великій Житомирській

Пам'ятник Заболотному
на подвір'ї Інституту
мікробіології і вірусології

Ім'я видатного вченого шанують і в наші дні. Національна академія наук України щороку присвоює премію імені Д.К. Заболотного за кращі праці в галузі мікробіології та вірусології. Інститут мікробіології та вірусології НАН України, перед яким у 1981 р. було встановлено пам'ятник його засновнику, сьогодні значно розширив свою тематику і є одним із найбільших наукових центрів країни. На відзнаку 100-річчя від дня народження академіка Д.К. Заболотного вулиця, де розташовано цей інститут, названа його ім'ям. За поданням представництва України до ЮНЕСКО сторіччя від дня народження нашого ушлявленого співвітчизника відзначала наукова громадськість усього світу.

ОЛЕКСАНДР БОГОМОЛЕЦЬ
(1930 – 1946):
зусилля Академії наук
для вирішення завдань
індустріалізації та перемоги у війні

Богомолець Олександр Олександрович – видатний учений-медик, академік АН України (1929), її президент у 1930-1946 рр.

Народився 24 травня 1881 р. у Лук'янівській в'язниці в Києві. Мати – заарештована Софія Присецька, член партії народників, з дворян («син арештантки»), батько – Олександр Богомолець, земський лікар.

Починав вчитися в ніжинській гімназії, закінчував Першу Київську гімназію. По закінченні (із золотою медаллю) в 1900 р. вступив до Київського університету, спочатку на юридичний факультет, з якого перейшов до медичного, де глибоко захопився експеримен-

тальною медициною під впливом професора В.В. Підвисоцького, учня І.І. Мечникова, який керував кафедрою загальної патології.

Невдовзі В.В. Підвисоцькому було доручено організувати медичний факультет в Новоросійському (Одеса) університеті, де він був призначений деканом та обраний ординарним професором по кафедрі загальної патології. Разом з ним О.О. Богомолець перебрався до Одеси і з січня 1901 р. став студентом Новоросійського університету.

Саме робота під керівництвом професора В.В. Підвисоцького стала основою, на якій в студентські роки почав формуватися світогляд майбутнього вченого. Вже в 1902 р. студент Богомолець публікує першу наукову працю «К вопросу о строении и микрофизиологии бруннеровых желез». У цілому впродовж студентських років він опублікував п'ять праць, які не втратили свого значення досьогодні.

Завдяки В.В. Підвисоцькому у майбутнього вченого склалася особлива схильність до морфологічних досліджень, яка була розвинута під

З батьком

впливом його безпосереднього наставника по роботі, професора-гістолога О.Ф. Маньківського, найближчого учня В.В. Підвисоцького. Саме він спрямував молодого дослідника на експериментальну діяльність. Серед інших наставників був один з найближчих учнів І.І. Мечникова – Л.О. Тарасевич.

Опосередкований зв'язок О.О. Богомольця з мечниковською школою розвинув у нього інтерес до вивчення імунітету і реактивності. М.Г. Ушинський, в свою чергу, долучив О.О. Богомольця до ідей свого вчителя, видатного патолога В.В. Пашутіна і до бактеріології. Через професора В.В. Вороніна молодий Богомолець опанував загальну патологію запалення¹⁷⁸.

Закінчивши (1906) медичний факультет Новоросійського університету, Олександр Богомолець був залишений працювати в лабораторії при кафедрі загальної патології. У 1906-1911 рр. асистентом, а згодом – приват-доцентом.

У травні 1909 р. у Військово-медичній академії (Санкт-Петербург) відбувся успішний захист докторської дисертації О.О. Богомольця «К вопросу о микроскопическом строении и физиологическом значении надпочечных желез в здоровом и больном организме». Одним з опонентів на захисті був І.П. Павлов. На початку 1911 р. О.О. Богомолець був відряджений для стажування до Франції, працював в Інституті Л. Пастера і Сорбонні. У Франції він отримав повідомлення про обрання його професором кафедри Саратовського університету. У 1912 р. він читає в університеті вступну лекцію, темою якої були внутрішні причини смерті. Впродовж 1911–1925 рр. О.О. Богомолець – професор кафедри загальної патології Саратовського університету. За цей час він готує спочатку короткий курс, а згодом і повноцінний підручник з нової дисципліни, яка отримала назву патологічна фізіологія. Ця дисципліна відділилася від загальної патології, що включала також і патологічну анатомію. То був його перший революційний крок в організації науки – у викладанні такої важливої для медичної освіти наукової дисципліни, яку справедливо називали філософією медицини.

А.А. Богомолець – студент.

¹⁷⁸ Васильев К.Г. Академик А.А. Богомолец в Одессе / К.Г. Васильев, И.А. Нуштаев – Одесса: УНИИ, 2010. – 80 с.

У 1925–1931 рр. О.О. Богомолець – завідувач кафедри патологічної фізіології 2-го Московського університету (згодом медінституту). Водночас він брав участь в організації й роботі Інституту вищої нервової діяльності, Медико-біологічного інституту та Інституту переливання крові (з 1928 р. після смерті О.О. Богданова – директор інституту).

У період з 1931 р. до самої смерті О.О. Богомолець, вже будучи обраним президентом АН УРСР (на той час ВУАН), очолював створені ним дві провідні дослідні установи в Києві. Однією з них був Інститут експериментальної біології та патології, де дослідними відділами завідували його безпосередні учні, а другою – Інститут клінічної фізіології, який об'єднував медиків – членів академії, у тому числі таких видатних учених, як М.Д. Стражеско, В.П. Філатов, М.Ф. Мельников-Разведьонков, О.В. Леонтович, В.В. Протопопов. В 1953 р. на базі цих двох інститутів було створено Інститут фізіології АН України, якому згодом присвоїли ім'я О.О. Богомольця, хоча існує також думка, що таке злиття з перепрофілюванням принесло українській науці більше шкоди, ніж користі, вихолотивши саму ідею організатора цих інститутів О.О. Богомольця¹⁷⁹.

Як президент Академії наук України О.О. Богомолець багато зробив задля суттєвої перебудови її структури – створення інститутів замість окремих лабораторій, кафедр і кабінетів, що існували до того, а також для забезпечення їх обладнанням на сучасному науково-технічному рівні¹⁸⁰ та залучення в інститути Академії здібних молодих вчених. І це є другим революційним кроком О.О. Богомольця. Яскравим прикладом його роботи з організації науки була також підтримка Інституту електрозварювання (Є.О. Патон) і постійна турбота про рівень роботи Фізико-технічного інституту та Інституту фізики (О.І. Лейпунський).

Ще однією характерною рисою його організаторської діяльності було скликання щорічних наукових конференцій з найактуальніших біомедичних проблем і невідкладних завдань медичної практики – алергії (1936), шоку (1937), медичної біології (1937), недостатності кровообігу (1938), гіпертонії (1939), проблеми фізіологічної системи сполучної тканини (1940), концепція якої була по-новому розроблена науковою школою О.О. Богомольця. Серед цих актуальних конференцій слід відзначити першу в Україні та в усьому СРСР (1938) і другу в світі (після США), присвячену механізмам старіння і подовження життя¹⁸¹.

¹⁷⁹ Богомолец О.А. Научная школа Александра Александровича Богомольца / О.А. Богомолец // Математическое естествознание: фрагменты истории. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 247–291.

¹⁸⁰ Артемський А. Я. Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) у Києві / А. Я. Артемський – Київ, 1931. – 94 с.

¹⁸¹ Дупленко Ю.К. Старение: Очерки развития проблемы / Ю.К. Дупленко – Л.: Наука, 1985. – 187 с.

А.А. Богомолец у лабораторії

Наукові праці вченого стосуються, головним чином, вивчення реактивності організму в нормальному і патологічному стані¹⁸². Його дослідження сприяли розвитку майже всіх галузей патологічної фізіології, зокрема, вивченню порушень обміну речовин, ендокринології, імунології, алергології, механізмів старіння і подовження життя. О.О. Богомолец визначив розвиток багатьох наукових напрямів: він першим встановив ліпоїдний характер секреції кори надниркових залоз, піддав ревізії концепцію вегетативних центрів обміну і довів взаємодію ендокринних залоз з вегетативною нервовою системою, випередив час, створивши нові уявлення про механізм дії перелитої крові (гемотрансфузії), по-новому представив патогенез гіпертонії¹⁸³. Він критично розвинув ідеї І.І. Мечникова щодо мезенхіми та конституції організму, цитотоксичного феномену. На цьому шляху О.О. Богомолец створив уже названу концепцію фізіологічної системи сполучної тканини, розробив і запровадив у практику антирептикулярну цитотоксичну сироватку (АЦС) як ефективний лікувальний засіб при різних захворюваннях, де потрібна стимуляція захисних сил організму і репаративних процесів.

Третій революційний крок О.О. Богомольца був зроблений ним в роки війни – 1941-1945. На долю президента Академії випала важка роль – поставити на воєнні рейки академічні інститути після евакуації їх до глибокого тилу СРСР, що й само по собі теж було складним завданням. Вже 30 червня 1941 р. на спеціальному засіданні Президії академії було затверджено нову тематику досліджень, яка зобов'язувала керівників наукових установ мобілізувати всі сили на успішне та своєчасне вирішення завдань оборонного значення. Інститути АН, яким надавали особливо важливу роль у виконанні завдань оборони країни, за рішенням ЦК ВКП(б) було евакуйовано в райони з потужною промисловістю відповідно до їх профілю. Так, Інститут електрозварювання розташувався в Нижньому Тагілі (Урал), Інститут енергетики – у Копейську (Челябінська область), Інститут чорної металургії – у Свердловську¹⁸⁴.

¹⁸² Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 1-6 зв.

¹⁸³ Богомолец О.А. Научная школа Александра Александровича Богомольца / О.А. Богомолец // Математическое естествознание: фрагменты истории. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 247–291.

¹⁸⁴ Богомолец А.А. Основные направления моих работ / А.А. Богомолец // Арх. патологии. – 1947. – Т. 9, вып. 3. – С. 3–14.

А 21 липня в Уфі відбулося перше засідання Президії АН УРСР, на якому були розглянуті організаційні питання. Головним завданням, що стояло на той час перед українськими вченими, було вивчення виробничих сил Башкирії, а також усього Уралу з метою мобілізації природних ресурсів регіону для посилення оборонної потужності воюючої країни¹⁸⁵. Рішенням Президії Академії від 29 жовтня 1941 р. було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні на чолі з президентом Академії О.О. Богомольцем. Комітет складався з секцій стратегічної сировини, технічних, фізико-хімічних, медико-біологічних і суспільних наук¹⁸⁶. Українські вчені розробили нові методи електрозварювання корпусів танків, що дало можливість докорінно змінити технологію і поставити випуск танків «на потік». Також запровадили сучасніші способи виробництва броньової сталі, нові сорти алюмінію і чавуну. Президент особисто контролював розробку засобів боротьби проти корозії металів, удосконалення крекінг-заводів, розвідку нових сировинних та паливних ресурсів і навіть виявлення причин пустоцвіту пшениці на башкирських землях. Переборюючи великі труднощі, Академія наук УРСР наприкінці 1941 р. в основному налаштувала свою роботу, встановивши плідні ділові зв'язки з 323 підприємствами та організаціями оборонного комплексу, зокрема – з 48 наркоматами та іншими керівними органами республіки, 107 підприємствами, 19 геолого-розвідувальними організаціями, 78 науково-дослідними та практичними установами^{187,188,189}.

Варто зазначити, що у роки війни академічні установи технічного профілю проводили велику роботу, їхні розробки знаходили широке застосування у воєнній промисловості. Вчені зосереджували увагу на максимальному спрощенні технології виробництва, завдяки чому тільки колектив заводу ім. Комінтерну (Нижній Тагіл) виготовив 35 тис. танків. Метод зварювання під флюсом впровадили у виробництво понад 40 підприємств СРСР. Апаратами, виготовленими Інститутом електрозварювання за роки війни було зварено 6 млн. швів танкових корпусів¹⁹⁰.

Значну кількість робіт оборонного значення, таких, наприклад, як дія удару при вибуху авіабомб, міцність напрямних пасків снарядів, ви-

¹⁸⁵ Ильгамов М.А. «Как путники у общего костра...». Академия наук Украинской ССР в Башкирии в годы Великой Отечественной войны / И.А. Ильгамов, М.А. Саитова // Вестник Российской Академии наук. – 2001. – Т. 71, № 6. – С. 550–559.

¹⁸⁶ Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 297.

¹⁸⁷ Богомолец О.О. В перше півріччя Великої Вітчизняної війни (вступне слово на відкритті січневої сесії АН УРСР, 12 січня 1942 р.) / О.О. Богомолец // Вісті АН УРСР. – 1942. – 1. – С. 9 – 15.

¹⁸⁸ Ильгамов М.А. «Как путники у общего костра...». Академия наук Украинской ССР в Башкирии в годы Великой Отечественной войны // Вестник Российской Академии наук. – 2001. – Т. 71, № 6. – С. 550 – 559.

¹⁸⁹ Піцик Н.Є. Людина великої мрії / Н.Є. Піцик – К.: Молодь, 1962. – 304 с.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 14. – Спр. 436. – Арк.16. – Спр. 871. – Арк. 5.

конувала бригада на чолі з акад. М.О. Лаврентьєвим, а колектив Інституту фізики під його керівництвом створив і освоїв виробництво низки унікальних приладів зв'язку, в тому числі модуляторні випрямлювачі в апаратах зв'язку для армії та акустичні прилади для протиповітряної оборони. Проблема авіаоторобудування присвятили свої дослідження наукові співробітники Інституту будівельної механіки, які працювали на одному з авіаційних заводів. Питання підвищення стійкості двигунів, міцності літаків успішно вирішувала група вчених на чолі з акад. С.В. Серенсеном: члени-кореспонденти Ф.П. Белянкін, Б.Д. Грозін, Н.Д. Моргуліс, І.М. Францевич, к.т.н. А.Д. Коваленко та ін. Над подібними проблемами працювали науковці Інституту енергетики – акад. Г.Ф. Проскура і проф. І.Т. Швець. Велике значення для вдосконалення бойової техніки мало впровадження в оборонне виробництво методу розрахунку діаметра труб для артилерійських гармат і мінометів, запропонованого чл.-кор. П.Т. Смельяненком¹⁹¹.

Оскільки регіони видобутку нікелю і марганцю знаходилися в окупованій Україні, то до налагодження безперебійного постачання кольорових металів за ленд-лізом та початку їх видобутку у Норильську (літо 1942 р.), виготовлення якісної броньованої сталі було складною проблемою. У зв'язку з цим, спосіб виплавлення броньованих сталей, розроблений акад. М.М. Доброхотовим, мав надзвичайно важливе значення і був упроваджений на 16 танкових заводах. Запропонована ним технологія розкиснення і легування броньованої сталі уможливила зниження виробничого браку з 42% до 2%. Над питанням вдосконалення технології виробництва броньованої сталі також успішно працювали колективи науковців під керівництвом академіків Г.В. Курдюмова та В.М. Свєчнікова. В Інституті хімії і хімічної технології було розроблено новий метод одержання кобальту, необхідного в літакобудуванні. Інститут фізичної хімії АН розробив нову методику знесірчування нафти та перероблення полімерів на замітник бензину – лігроїн¹⁹².

До найважливіших наукових досягнень установ АН у 1942 р. у галузі економіки варто віднести комплексне вивчення районів БАРСР для мобілізації народногосподарських ресурсів республіки на оборонні потреби. Необхідно також згадати, що при Президії академії в 1942 р. було створено Комісію з мобілізації ресурсів Башкирії та Південного Уралу, очолювану віце-президентом А.О. Сапегінім. В Уфі було організовано Українське відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. Менделєєва, яке сприяло розвитку хімічних досліджень, провадило консультативну роботу. Фактично воно було координатором налагодження в Башкирії виробництва медикаментів на базі місцевої сировини. У

¹⁹¹ Національна Академія наук України. 1918 – 2008: до 90-річчя від дня заснування / Голов. ред.: Б.С. Патон. – К.: Вид. КММ, 2008. – 624 с.

¹⁹² Там само.

галузі харчової промисловості і сільського господарства було розроблено спосіб отримання полівітамінного екстракту шипшини. В Інституті ботаніки розроблено методи підвищення стійкості та якості кок-сагізу; обґрунтовано метод використання добрив у сівозмінах бурякосійних районів; для підвищення врожайності сільськогосподарських культур у БАРСР проведено агровиробниче районування. В Інституті зообіології розроблено методи боротьби зі шкідниками цукрового буряку, зернових та грубих кормів¹⁹³.

Але президент-медик ніс також відповідальність за якнайшвидше повернення до лав бійців, поранених в боях. Тому було мобілізовано всі резерви консервування крові для переливання, а також налагоджено виготовлення АЦС як специфічного засобу, що зарекомендував себе не лише при намаганні протидіяти проявам старіння організму, а й для прискорення реакцій відновлення при травмах і пораненнях. За роки війни АЦС завоювала високий авторитет в боротьбі за життя тисяч поранених. На науковій конференції, що відбулася в Уфі у липні 1942 р., були підведені підсумки використання цього препарату і відзначена висока його ефективність. Наркомздорв'я СРСР зобов'язав використовувати сироватку в госпіталях при лікуванні гнійної інфекції, незагойних ран та остеомієлітів. Все це було великою заслугою О.О. Богомольця, за що йому у 1944 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (одночасно з академіком Є.О. Патеном). В Башкирії в лабораторіях Інституту клінічної фізіології АН України виготовлялося до 20 тис. ампул АЦС кожного місяця, нею забезпечувалося більш, ніж 200 лікувальних закладів. Вже в 1943 р. було налагоджено її масове виробництво. Поруч з О.О. Богомольцем в Уфі працювали видатні українські медики. Співробітники АН УРСР викладали в Башкирському медичному інституті, працювали в госпіталях, разом з башкирськими колегами розробляли нові лікарські препарати, ефективні методи лікування поранених і хворих, займалися профілактикою інфекцій, продовжували свої дослідження, розпочаті в Україні. У Башкирському медінституті викладали М.Д. Стражеско, О.В. Палладін, В.Х. Василенко. Було розроблене ефективне лікування дефектів зору, що дало змогу тисячам поранених воїнів повернути зір (В.П. Філатов). В свою чергу Л.В. Ролл, Н.Д. Моргуліс, Є.С. Бурксер, Л.А. Булаховський, П.Є. Лашкар'єв, М.М. Боголюбов, М.Н. Петровський очолили відповідні кафедри в Башкирському державному педагогічному інституті; П.П. Будніков очолив Науково-дослідний інститут будівельних матеріалів, у лабораторіях якого співробітники декількох інститутів АН проводили свої дослідження¹⁹⁴.

В Інституті біохімії було відкрито можливості зупинення кровотеч та прискорення загоєння ран за допомогою водорозчинного вітаміну

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Архив РАН. – Ф. 1585. – Оп. 2. – Спр. 134. – Арк. 2-2 зв.

КЗ (вікасолу). Співробітники інститутів зообіології та біохімії в цей час розробили ліки для профілактики та лікування газової гангрени, запропонували метод отримання сухого дизентерійного бактеріофага, що за ефективністю не поступався рідкому бактеріофагу (з 1942 р. почато виробництво цього препарату). В Уфі працювали відомі мікробіологи України В.Г. Дроботько та Л.І. Рубенчик¹⁹⁵.

В.Г. Дроботько очолював групу, яка провадила діяльність в різних уфимських наукових закладах. До неї, крім самого керівника, входили також Г.М. Френкель, Б.Є. Айзенман і Л.Ю. Медвинська (в Башкирському інституті мікробіології, епідеміології та гігієни), Н.М. Підплічко та В.І. Білай (на Башкирській дослідній ветеринарній станції), Т.А. Марусенко та Е.І. Белоусова (на Башкирській бруцельозній станції). В.Г. Дроботько зайняв запропонований йому пост заступника директора дослідного інституту та був обраний членом Вченої ради Міністерства охорони здоров'я Башкирії¹⁹⁶. В цьому інституті українськими мікробіологами була доведена участь стрептококів, стафілококів і анаеробів у рановому сепсисі, що допомогло розробити ефективні засоби терапії. Зокрема, корисним засобом боротьби з раними інфекціями виявився стрептофаг 1, особливо, стафілофаг. Також вивчалось застосування для лікування гнійних ран т. зв. одимлення (фітонцидами рослин). Н.М. Підплічко та В.І. Білай в пошуках причини смертельних захворювань людей «септичною ангіною» (як результат харчування зерном, що перезимувало в полі під снігом) провели широкі мікологічні дослідження та віднайшли 10 видів токсичних грибків, що спричиняли цю патологію. Остаточно етіологія «септичної ангіни» була встановлена ними в Москві, куди пізніше переїхала з Уфи Академія наук України. В.Г. Дроботько продовжив дослідження хіміотерапії бруцельозу, розпочаті ще в Києві. В 1942 р. він дійшов висновку про найбільшу ефективність проти бруцельозу похідного сульфаніламіда – пронтозила. Була також винайдена спрощена надійна методика лабораторної діагностики бруцельозу. Певні успіхи досягнуто у винайденні ефективних хіміотерапевтичних засобів проти висипного тифу. Таким чином, українські мікробіологи в евакуації активно сприяли протиепідемічній боротьбі під час війни. Важливі результати проведених у 1942 р. досліджень почали застосовувати у 1943 р. в галузі медико-санітарного обслуговування армії та населення¹⁹⁷.

В 1943 р. Академія наук України основну увагу в дослідженнях приділяла проблемам, спрямованим на посилення металургійної бази для

¹⁹⁵ Ильгамов М.А. «Как путники у общего костра...». Академия наук Украинской ССР в Башкирии в годы Великой Отечественной войны // Вестник Российской Академии наук. – 2001. – Т. 71, №6. – С. 550 – 559.

¹⁹⁶ Айзенман Б.Е. Институт микробиологии в годы войны / Б.Е. Айзенман // Микробиол. журн. 1993. – Т. 55. – №5. – С. 4 – 8.

¹⁹⁷ Національна Академія наук України. 1918 – 2008: до 90-річчя від дня заснування / Голов. ред.: Б.Є. Патон. – К.: Вид. КММ, 2008. – 624 с.

виробництва озброєння та боєприпасів, інтенсифікацію технологічних процесів і поліпшення якості бойових машин – танків, літаків, зміцнення енергетичної бази Уралу та Башкирії; розвиток вугільної промисловості та електрогосподарства Челябінської області, а також створення паливної бази в Башкирії. Особливо важливими були проблеми розвитку «Другого Баку», мобілізація мінерально-сировинних ресурсів, виробництво будівельних матеріалів та вирішення водогосподарських проблем. Постійно у полі зору науковців залишалася проблема, що знайшла успішне вирішення у 1942 р., – підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Також були значно поглиблені дослідження, спрямовані на вдосконалення методів лікування і профілактики захворювань з метою поліпшення обслуговування армії та населення¹⁹⁸.

В червні 1944 р. президент О.О. Богомолець повертався з академічними інститутами до звільненого Києва. Починався новий етап – відновлення порушеного війною мирного життя і перерваних наукових досліджень Академії. Ще 13 лютого 1942 р. в Уфі було сформовано комісію з відбудови зруйнованих ворогом міст і підприємств України під головуванням О.О. Богомольця¹⁹⁹.

23 червня 1944 р. вже у Києві Президія академії провела перше засідання, на якому заслухала Президента АН О.О. Богомольця про закінчення реєвакації Академії; за її розпорядженням прискореними темпами переглядалися тематичні плани науково-дослідних установ. Раніше створена Комісія з відбудови, до роботи якої було залучено 150 вчених, здійснила комплексне розроблення низки проблем, пов'язаних з відновленням народного господарства України, що включали: водопостачальну, вугільну, металургійну й харчову промисловість, промисловість будівельних матеріалів, сільське господарство та житлово-комунальне господарство²⁰⁰. Визначено було проблематику науково-дослідних робіт, пов'язаних зі швидкісною відбудовою Донбасу, соляної промисловості України, виробництва гіпсу, магнезійного цементу та ін.²⁰¹ 26 вересня 1944 р. широко відзначалося 25-річчя заснування найвищої наукової установи України. Загальні збори Академії проходили в Державному оперному театрі ім. Т.Г. Шевченка у

О.О. Богомолець у
післявоєнні роки

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 5.

²⁰⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 91. – Арк. 44-68.

²⁰¹ НБУВ. – ІА. – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 177-177 зв.

Києві²⁰². Були проведені дострокові вибори членів Академії. Президія прийняла рішення утворити новий відділ – Сільськогосподарських наук. Структурні зміни, що відбулися в АН в останні роки, засвідчив новий Статут^{203, 204, 205}.

Але в 1944 р. Президенту залишалося лише два роки життя, розпочате прийшлося довершувати його учням і співробітникам. В ці роки у нього часто загострювалося його давнє захворювання, що, зрештою, призвело до передчасної смерті видатного вченого.

О.О. Богомолець виховав велику наукову школу патофізіологів (Р.Є. Кавецький, М.М. Сиротинін, Й.М. Нейман, Н.Б. Медведєва, А.Р. Перельман, Є.О. Татаринів, М.М. Горєв, В.П. Комісаренко, П.Д. Марчук, М.Н. Зайко, Олег О. Богомолець та багато інших). Понад 60% кафедр патофізіології в Радянському Союзі очолювалися його учнями першого, другого і навіть третього покоління. Він заснував «Журнал медичного циклу ВУАН», а згодом – «Фізіологічний журнал». Разом з учнями видав тритомний посібник «Основи патологічної фізіології» (Державна премія СРСР, 1941), згодом вийшло під його редакцією п'ятитомне «Руководство по патологической физиологии» (1935–1947).

А.А. Богомолець
з сином Олегом

О.О. Богомольцю, крім вже згаданого почесного звання Героя Соціалістичної Праці, було присвоєне звання заслуженого діяча науки України (1943), він нагороджений двома орденами Леніна, іншими орденами і медалями. Був академіком АН СРСР (1932) та АМН СРСР (1944), членом інших академій. Згодом Президією НАН України було засновано премію ім. О.О. Богомольця, яка присуджується щорічно за кращі роботи в галузі теоретичної медицини. Затверджено проведення щорічних читань імені О.О. Богомольця, які відбуваються в день його народження. Його ім'я присвоєно Інституту фізіології і Національному медичному університету.

Помер О.О. Богомолець 19 липня 1946 р. у Києві і похований у парку при Інституті на вул. Виноградній (тепер Богомольця). На могилі вченого було споруджено пам'ятник. Ще один пам'ятник Богомольцю встановлено в Інституті геронтології АМН України, який був організований як реалізація однієї з

²⁰² Національна Академія наук України. 1918 – 2008: до 90-річчя від дня заснування / Голов. ред. Б.Є. Пагон. – К.: Вид. КММ, 2008. – С. 76

²⁰³ Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 5.

²⁰⁴ Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 1-6 зв.

²⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 239. – Арк. 148.

величніших його задумок щодо подовження життя та дослідження проблеми старіння. Цей Інститут на момент організації (1958) очолив його учень – патофізіолог М.М. Горєв, академік АМН СРСР. Другий сучасний інститут, створений для подальшого розвитку ідей О.О. Богомольця, – це Інститут ендокринології та обміну речовин АМН України (1956), очолений його учнем В.П. Комісаренком²⁰⁶.

Могила А.А. Богомольця

ще не все вирішено, а лише здається вирішеним... Ви порушуете спокій там, де все здається традиційно звичним». І справді, Олександр Олександрович Богомолець дійсно був революціонером у всьому.

О.О. Богомолець був високоінтелектуальною людиною, він знав і любив музику, живопис, добре орієнтувався в художній літературі світу, володів іноземними мовами, але надавав перевагу французькій. Це – а ще й походження («син арештантки») – приваблювало до його постаті письменників і публіцистів, які писали про нього²⁰⁷,²⁰⁸. В одному документальному романі-біографії є такі рядки, які його автор²⁰⁹ вкладає в уста героя-студента: «Ви, Олександр Олександровичу, умієте переконати студентів, що і в медицині необхідна революція... У вас щасливе уміння наелектризувати їхню думку на подальші шукання. На ваших лекціях переконуєшся, що в науці

²⁰⁶ Дупленко Ю.К. Старение: Очерки развития проблемы / Ю.К. Дупленко – Л.: Наука, 1985. – 187 с.

²⁰⁷ Дрозд В.Г. Ритми життя / В.Г. Дрозд – К.: Молодь, 1977. – 256 с.

²⁰⁸ Піцик Н.Є. Людина великої мрії / Н.Є. Піцик – К.: Молодь, 1962. – 304 с.

²⁰⁹ Дрозд В.Г. Ритми життя / В.Г. Дрозд – К.: Молодь, 1977. – С. 50.

ОЛЕКСАНДР ПАЛЛАДІН (1946-1962): кроки академічних інститутів до переднього краю світової науки

19 липня 1946 р., після смерті О.О. Богомольця, постало питання про обрання нового президента Української академії наук. Як і раніше, підбір кандидатури проводився на безальтернативній основі згідно призначенню ЦК КП(б)У. Перед владою стояло завдання визначити для посади президента людину, яка б мала досвід науково-організаційної роботи і користувалася авторитетом в академічних колах. Такою кандидатурою став О.В. Палладін, який з 1939 по 1946 рр. був віце-президентом Академії, а після смерті О.О. Богомольця виконував обов'язки президента. 26 жовтня 1946 р. до секретаря ЦК ВКП(б) А.О. Жданова

надійшов лист від секретаря ЦК ВКП(б)У М.С. Хрушова, в якому містилася рекомендація академіка О.В. Палладіна на посаду президента АН УРСР²¹⁰. Пропозиція української влади була схвалена на всесоюзному рівні, і 20-21 листопада 1946 р. на позачергових Загальних зборах АН УРСР О.В. Палладін був обраний президентом.

Чималий шлях пройшов академік Палладін до моменту обрання його президентом Академії наук України. Народився він 10 вересня 1885 р. в Москві в родині Володимира Івановича та Марії Павлівни Палладіних. В.І. Палладін, випускник Московського університету, працював професором біології в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва, в Харківському, Варшавському та Петербурзькому університетах, а в 1914 р., після обрання його дійсним членом Петербурзької академії наук, перейшов на роботу до академії. Його дослідження сприяли ствердженню одного з основних принципів порівняльно-еволюційного

²¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2848. – Арк. 99.

напряму в біохімії – принципу біохімічної єдності органічного світу. Внесок В. І. Палладіна в біохімію дає підстави вважати його одним із основоположників сучасної біологічної хімії²¹¹.

Батьки О.В. Палладіна

Петербурзького університету для підготовки до професорського звання. В цей період молодий вчений, учень двох відомих фізіологів, автор двох наукових праць з фізіології, почав виявляти схильність до нового напрямку науки – біохімії. Захищена ним в 1917 р. в Петрограді магістерська дисертація була присвячена дослідженню креатину – одній з найбільш загадкових, мало вивчених на той час хімічних сполук.

В 1916 р., за рік до захисту в Петербурзі магістерської дисертації, О. В. Палладін був запрошений на посаду завідувача кафедри фізіології тварин Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, який на той час був евакуйований до Харкова. Через рік після переїзду до Харкова О.В. Палладін почав читати лекції з основ біохімії у Харківському університеті, а в 1921 р. був обраний завідувачем кафедри фізіологічної хімії Харківського медичного інституту. Оригінальний курс лекцій, прочитаний ним в 1921-1924 рр., став основою для підручника «Фізіологічна хімія», незабаром перейменованого на курс «Біологічна хімія». З 1924 по 1953 рр. цей підручник, що був настільною книгою декількох поколінь студентів, витримав 25 видань мовами народів СРСР та зарубіжних країн.

Харківський період був плідним етапом творчого шляху вченого. В 1925 р. на базі кафедри фізіологічної хімії О.В. Палладіна утворився перший в Україні Біохімічний інститут. Інститут був невеликим, усього 5-6 кімнат, меблів не вистачало, апаратури небагато – лише найнеобхідніша. Але маленький колектив (не більше 10 співробітників) працював

²¹¹ Мирзоян Э.Н. Развитие сравнительно-эволюционной биохимии в России / Э.Н. Мирзоян. – М.: Наука, 1984. – 272 с.

з ентузіазмом, незважаючи на всі труднощі. Дослідження проводилися у трьох напрямках: біохімія діяльності м'язів, біохімія харчування та біохімія головного мозку. Розв'язувані науковцями проблеми були дуже актуальними в 20-ті роки, коли ще не втратила свого значення ручна праця, існували труднощі з продуктами харчування і водночас постало питання про розвиток не лише прикладних, а й фундаментальних напрямів науки. Український біохімічний інститут існував в системі Наркомосу, що обмежувало амплітуду його наукового пошуку. Розуміючи необхідність переведення інституту до системи ВУАН, О.В. Палладін в 1928 р. приїхав до Києва, щоб обговорити це питання з президентом академії Д.К. Заболотним. Президент схвально сприйняв пропозицію О.В. Палладіна і пообіцяв, що переведення Інституту біохімії відбудеться найближчим часом.

В 1926 р. О.В. Палладін став членом-кореспондентом ВУАН і доктором біологічних наук *honoris causa*. В 1931 р. Український біохімічний інститут перейшов до відому ВУАН і був переведений до Києва. Для нього була зведена спеціальна будівля на вулиці Леонтовича, у проектуванні і будівництві якої активну участь брав академік О.В. Палладін. За давніми традиціями вітчизняної науки при інституті розміщувались зручні квартири для провідних співробітників, зокрема для директора.

На новому місці тематика інституту розширилася: поряд з темами, розроблюваними в Харкові, тут вивчалися білки і нуклеїнові кислоти, досліджувався механізм дії ферментів. На початок 1935 р. у Біохімічному інституті ВУАН вже існували відділи біохімії м'язової та нервової діяльності, ферментології, зоотехнічної біохімії і група з вивчення механізму окислювальних процесів. Здобутки вітчизняної біохімії директор інституту О. В. Палладін представляв на Міжнародних конгресах в Ленінграді та за кордоном. Продовжувалося формування наукової школи Палладіна з функціональної біохімії, започаткованої в 1925 р. у Харкові.

Успішний плін наукових досліджень порушився з початком Великої Вітчизняної війни. Академія наук України за постановою уряду була евакуйована на Схід, щоб проводити наукову роботу в умовах глибокого тилу. Переважна більшість евакуйованих установ переїхала до Уфи, столиці Башкирії. Науковці розуміли свої завдання на новому етапі, про що свідчила редакційна стаття, підготовлена О. В. Палладініним для журналу «Вісті УРСР»: «Перемога не приходиться сама. Перемогу треба здобути, ламаючи опір ворога, переборюючи численні труднощі і страждання. У виконанні цих завдань важлива роль припадає на долю радянської науки. В дні Великої Вітчизняної війни обов'язок кожного радянського науковця – віддати всі свої сили, всі свої знання справі оборони нашої Батьківщини, справі допомоги фронту, завданням якнайшвидшого розгрому фашистських варварів»²¹².

²¹² Вісті АН УРСР. – 1942. – № 1. – С. 5-9.

Перебуваючи в Башкирії, свій внесок у справу перемоги зробили спеціалісти різних профілів. Представники секції суспільних наук (керівник М.Я. Калинович) приділяли увагу агітаційно-пропагандистській та науково-просвітницькій діяльності, а також економіко-географічному вивченню ресурсів Башкирії з метою мобілізації їх на службу фронту і тилу. Хімічна і фізична секція, якою керував О.І. Бродський, розробляла методи обробки нафти та металів для авіаційної і танкової промисловості, здійснювала математичні розрахунки на міцність деталей авіаційних моторів та інших механізмів військової техніки. Медико-біологічна секція під керівництвом О.В. Палладіна пропонувала ефективні методи лікування людей і сільськогосподарських тварин, надання допомоги пораненим бійцям.

О.В. Палладін у роки війни

Дослідження Інституту біохімії АН УРСР проводилися в лабораторії Башкирського медичного інституту, де читав лекції О.В. Палладін. Вчені України розробляли ліки з яскраво вираженою гемостатичною дією. Особливу увагу за часів війни привертав вітамін К – антигеморагічний вітамін, за відсутності якого у людей виникають кровотечі і знижується швидкість зсідання крові. Наприкінці 1941 р. О.В. Палладін зі співробітниками поставили своїм завданням з'ясувати можливість використання одного з його аналогів – метил-нафтохінону (або вітаміну K_3) – для боротьби з різними видами кровотеч. Клінічні випробування, проведені на базі лікувальних установ Уфи, підтвердили можливість за допомогою вітаміну K_3 припиняти кровотечі, не пов'язані зі вмістом протромбіну в крові, зокрема, після поранень. Особливо ефективним виявився він у випадках кровотеч із легень після поранень грудної клітини. Такі кровотечі могли тривати протягом 2-3 місяців, а після вживання хворим вітаміну K_3 вони одразу ж припинялися і більше не відновлювалися. Добре проявив себе цей препарат при хірургічному лікуванні травматичних гайморитів, одержаних після вогнестрільних поранень. Пероральне введення його перед операційним втручанням вело до зменшення до- і післяопераційних кровотеч, зникнення потреби тампонади гайморової дуплини після операції і прискорення процесу загоєння²¹³.

Виявилось, що вітамін K_3 можна одержувати шляхом синтезу, використовуючи як сировину метил-нафталін, виготовлений на коксохіміч-

²¹³ Палладін О.В. Вітамін К та його використання для боротьби з кровотечами / О.В. Палладін // Там само. – № 3-4. – С. 89-92.

них заводах. За участю О.В. Палладіна в лютому 1942 р. на уфимському вітамінному заводі був налагоджений випуск синтетичного метил-нафтохінону. Препарат погано розчинявся у воді, що обмежувало його застосування, і в 1943 р. О.В. Палладін синтезував його водорозчинний аналог, згодом названий вікасолем. Уфимський вітамінний завод почав виробляти препарат у порошках і таблетках, що сприяло його широкому впровадженню в практику госпіталями Уфи, Москви, Челябінська, Самарканду, Фрунзе та інших міст Союзу. За видатні наукові досягнення в 1942 р. О.В. Палладін був обраний дійсним членом Академії наук УРСР.

Одразу після визволення Києва, в листопаді 1943 р., Академія наук УРСР почала готуватися до повернення в Україну. Друга світова війна завдала жахливих втрат її народному господарству і культурним скарбам. В ході винищення і вивезення німецько-фашистськими загарбниками культурних цінностей постраждали і установи Академії наук. Так, у вересні 1943 р. із Центральної наукової бібліотеки було відправлено за кордон 10 скринь стародруків та рідкісних рукописів, а всього вивезено більше 900.000 книг, багато музейних цінностей, гербарії²¹⁴. Були розграбовані бібліотеки академічних інститутів, розкрадено або зруйновано обладнання лабораторій і кабінетів, у більшості вікон вибито скло. Особливо постраждав Інститут фізики, в якому були знищені електрична мережа, опалення, водопровід і каналізація. Лабораторії Інституту біохімії представляли порожні кімнати зі знятими хімічними столами та витяжними шафами. Житлові будинки Академії наук були непридатними для житла, без вікон і дверей, із зіпсованим опаленням, водопостачанням та каналізацією.

В березні 1944 р. почалася реевакуація інститутів Академії наук до Києва, якій передувала серйозна робота по відновленню її матеріально-технічної бази. Не припиняючи досліджень оборонного значення, співробітники академії повинні були розгортати роботу, що сприяла відновленню народного господарства України²¹⁵. Лабораторія Палладіна зайнялася вивченням актуальної для воєнних часів проблеми – біохімії аліментарної дистрофії. Від цієї хвороби, викликаній довгим голодуванням, страждали жителі Ленінграду і багатьох інших міст Союзу. Дослідження довели, що основною причиною аліментарної дистрофії є білкове голодування, яке заважає синтезу ферментів і призводить до порушення процесів обміну речовин в організмі людини.

Перша половина 16-літнього керування О. В. Палладіним Академією наук АН УРСР була нелегкою не лише через важкі наслідки війни. У післявоєнні роки політична ситуація в країні неодноразово змінювалася, супроводжуючись ускладненнями, здебільшого негативного плану. Від-

²¹⁴ ІР НБУВ. – Ф. 169. – Спр. 162. – Арк. 1-2 зв.

²¹⁵ Палладін О.В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1919-1944 / О. В. Палладін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1944. – 109 с.

Із співробітниками біля інституту

родження промисловості України, як і в 30-ті роки, відбувалося за рахунок посилення експлуатації селянства та робітництва. Селянська молодь гналася у загрозові для її здоров'я та життя місця ударної праці, з колгоспів вивозилася практично вся вироблена продукція, значно збільшився сільськогосподарський податок на присадибні господарства селян. Селянам стало вигідніше позбутися домашньої худоби та саду, ніж витримувати жорстоке оподаткування. Водночас керівництво Радянського Союзу, бажаючи поширити свій вплив на держави Центральної та Західної Європи, здійснювало значний експорт зерна до Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії і навіть до Франції. Все це в 1946 р. зумовило третій з часів Громадянської війни масовий голод в Україні. Ситуація ускладнювалася партизанською війною націоналістичних формувань в Західній Україні проти радянського режиму²¹⁶.

Всі ці обставини сприяли зростанню ідеологічного тиску та репресій з боку держави, які посилювалися у зв'язку з поверненням на батьківщину тисяч осіб, військовополонених або примусово вивезених до Німеччини. Розгорнулася ідеологічна кампанія проти провідних діячів культури, яку очолив секретар ЦК ВКП(б) з питань ідеології А. О. Жданов. Перший секретар ЦК КП(б) України М. С. Хрущов, який, на думку Й. В. Сталіна, не виявив достатньої жорсткості в означених питаннях, був знятий з посади,

²¹⁶ Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918-1998 / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. – К.: Фенікс, 2000. – 627 с.

і у березні 1947 р. його місце посів присланий з Москви Л. М. Каганович, який відразу взявся до справи. Вже в серпні він піддав нищівній критиці талановитих українських письменників, зокрема Юрія Яновського та Максима Рильського. Вийшла постанова ЦК КП(б)У про помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР. Репресії та засудження тривали і в наступні роки. В 1951 р. предметом брутальної критики став ліричний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», створений ним в останній рік війни. Емоційно-схвильований заклик поета любити свою країну був витлумачений як вияв буржуазно-націоналістичного настрою. У загальносоюзному масштабі готувалися масові антиєврейські репресії: 13 січня 1953 р. в газеті «Правда» вийшла стаття, що викривала «єврейських лікарів-шкідників». Але здоров'я Сталіна погіршувалося, 5 березня він помер, і почалася боротьба за владу, в процесі якої відбувалися відчутні зміни у державній політиці.

Найближчим спадкоємцем Сталіна вважався Г. М. Маленков, адже саме йому було доручено виступити із звітною доповіддю ЦК ВКП(б) в 1952 р. на XIX з'їзді партії. В березні 1953 р. на спільному засіданні ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР за пропозицією Л. П. Берії Маленков був обраний Головою Ради Міністрів СРСР. Не відчуваючи себе впевнено на цій посаді, Г. М. Маленков здійснив низку державних заходів ліберального змісту. Перш за все, він відмінив податки на індивідуальні господарства колгоспників і скасував борги за минулі роки, завоювавши популярність в народі, на що відразу відгукнувся фольклор – вірний камертон народного настрою:

Ой спасибі Маленкову,
Що дозволив мати корову,
Добре Сталіну лежать,
Що не дав і кіз держать.

У сфері промисловості більше уваги почали приділяти виробництву товарів широкого вжитку. Нове керівництво декларувало припинення масових репресій попередніх років. В заяві МВС СРСР від 4 квітня 1953 р. справа «лікарів-убивць» проголошувалась безпідставною і сфабрикованою, і хвиля антисемітизму в країні почала спадати. Нові тенденції спостерігалися і в національних республіках. Зокрема, в Україні на пленумі ЦК КПУ 2-4 червня були відмічені «серйозні збочення» в національній політиці. З посади першого секретаря ЦК Компартії України зняли Л. Г. Мельникова, призначивши на його місце О. І. Кириченка – висуванця М. С. Хрущова.

Незважаючи на всі намагання, третьому керівникові СРСР Г. М. Маленкову не вдалося надовго залишатися на чолі держави. Декларована ним політика «колективного правління» призвела до того, що вже у червні

1953 р. стосунки між представниками вищої влади різко загострилися. На початку липня Г. М. Маленков у виступі на Пленумі ЦК КПРС зазвучив злочинні дії Берії, якого 9 липня заарештували і розстріляли без суду і слідства. Падіння Берії, підготовлене М. С. Хрущовим, призвело до зменшення впливу карних органів, які в результаті вдалося підпорядкувати апарату ЦК. Політбюро на чолі з М. С. Хрущовим розпочало перегляд справ «ворогів народу», в результаті чого почались реабілітації і звільнення. В ході припинення обвинувачень працівників культури в націоналізмі в 1953 р. був «реабілітований» і ліричний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну». На тлі зростаючої популярності в народі Маленкова Хрущов послідовно посилював контроль над партійно-номенклатурним апаратом, і, нарешті, 8 лютого 1955 р. зміг усунути його з посади голови Ради Міністрів СРСР. Перехопивши у Г. М. Маленкова ідею проведення кампанії реабілітації, М. С. Хрущов розгорнув її в більш широкому масштабі. Виступивши в лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС з критикою культу особи Й. В. Сталіна, він відхрестився від тих, хто проводив репресії 30-40 рр., і досяг вирішального успіху в утвердженні власної особи як людини, що здатна керувати державою.

Нестабільна політична ситуація в Країні Рад негативно впливала на розвиток науки, яскравим прикладом чого був «феномен Лисенка». Т. Д. Лисенко став президентом ВАСГНІЛ ще до війни, у 1938 р. За підтримкою Сталіна, якому імпонувала обіцянка Лисенка забезпечити достаток сільськогосподарської продукції, він отримав контроль над біологічною наукою. В 1947-1948 рр. Т. Д. Лисенко, приєднавшись до кампанії по боротьбі з «космополітизмом», оголосив досвід селекціонера І. В. Мічуріна панацеєю у справі підйому аграрного сектору країни, протиставивши його опрацьованим на Заході засадам «менделістсько-вейсманістської» генетики. В Україні таку політику підтримував Л. М. Каганович, який 17 жовтня 1947 р. призначив спеціальне засідання Президії ЦК КПУ для розгляду брошури «вейсманіста» Д. К. Третьякова, який «не позбавився лженаукових пут» німецьких вчених. Доповідь Т. Д. Лисенка «Про стан біологічної науки», виголошена ним в Москві на розширеній сесії ВАСГНІЛ у серпні 1948 р., відкрила шлях нещадному переслідуванню вчених-генетиків, яких знімали з академічних посад, заборонивши їм викладання у вузах.

Серпнева сесія ВАСГНІЛ мала відлуння і в Україні. Виступаючи після Т. Д. Лисенка, його прибічник М. О. Ольшанський підсумував: «В останні роки цілком чітко визначилося переміщення менделістсько-морганістського центру на Україну»²¹⁷. З подачі М. С. Хрущова ця проблема обговорювалася 4-6 жовтня 1948 р. в Києві на розширеному засіданні Президії АН УРСР, присвяченому розгляду стану і завданню біологічної науки в Академії. На порядку денному стояли доповіді керівників двох

²¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 989. – Арк. 62.

Відділів: біологічних наук Д.К. Третякова і сільськогосподарських наук М.М. Гришка. Згідно оцінці партапарату обидва голови Відділів хоча й визнали, що стояли на ідеалістичних позиціях вейсманізму-морганізму, але не викрили серйозних недоліків в роботі академічних інститутів. Засуджена була також спрямованість вступного слова президента О.В. Палладіна, який назвав Д.К. Третякова та М.М. Гришка не вейсманістами, а «немічурінцями». В заключному слові президент мав визнати, що не зайняв твердої позиції і припустив існування в біологічних та сільськогосподарських інститутах двох протилежних напрямів.

Обидва голови Відділів були усунуті зі своїх посад, Д.К. Третякова зняли також з посади директора Інституту зоології АН УРСР, постраждали й інші співробітники інституту. Академік І.І. Шмальгаузен, як було зазначено у протоколі засідання Бюро відділення біологічних наук від 6 вересня 1948 р., «розвивав свою діяльність у реакційному вейсманістсько-морганічному напрямі, в той час як співробітники відділу генетики на чолі з вейсманістом С.М. Гершензоном стояли на позиціях формальної генетики»²¹⁸. Згідно постанови Президії АН УРСР від 4-6 жовтня 1948 р. І.І. Шмальгаузена було звільнено від виконання обов'язків голови відділу еволюційної морфології, а відділ С.М. Гершензона ліквідували. За цією ж постановою в Інституті генетики і селекції АН УРСР було ліквідовано лабораторію цитогенетики, яку очолював професор Л.М. Делоне, напрямок роботи якої був визнаний «антинауковим (морганістським)»; від обов'язків завідувача відділом Інституту ботаніки АН УРСР був звільнений М.Г. Холодний, який «досі не виступив з критикою своїх ідеалістичних концепцій».

Завдяки запеклій боротьбі з «антинауковими» зарубіжними концепціями в Україні, як взагалі в Союзі, на десятиліття був затриманий розвиток генетики, яка успішно розвивалася за кордоном. Не випадково Джон Кеннеді, нагороджуючи за наукові заслуги Джеймса Вотсона, лауреата Нобелівської премії за відкриття структури молекули ДНК, сказав: «Завдяки Вам і академіку Лисенку ми назавжди обігнали Росію в біології». На Заході ідеї Лисенка та методи їх утвердження назвали «лисенкоїзмом», в Радянському Союзі вживалися терміни «лисенківщина» або «облисіння радянської біології». Деградація сільськогосподарської науки, яка загальмувала впровадження в аграрне виробництво передових технологій, що базувалися на досягненнях генетики, завдала непоправної шкоди народному господарству СРСР²¹⁹.

Реорганізація «ворожих» напрямів у сфері біології не обмежилася генетикою: наступними стали фізіологія і психологія. За схваленням Сталіна готувалася дискусія стосовно вчення І.П. Павлова про вищу

²¹⁸ Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 7-9.

²¹⁹ Колчинский Э.И. Публичный донос как способ «научных дискуссий» / Э.И. Колчинский // Политическая концептология. – 2015. – № 1. – С. 237-246.

нервову діяльність. В Москві формувалася група для боротьби проти «вільнодумців» у фізіологічній науці – Л.А. Орбелі та ряду інших відомих вчених. Відділ науки ЦК КП(б)У ініціював виявлення «лженауковців» серед фізіологів України. Створена ним спеціальна комісія підготувала відповідну «Довідку про стан науково-дослідної роботи з фізіології в УРСР»²²⁰. Директори інститутів повинні були надати відомості щодо використання їхніми співробітниками-фізіологами в науковій роботі павловських концепцій.

В червні-липні 1950 р. в Москві проходила наукова сесія АН СРСР та АМН СРСР, присвячена проблемам фізіологічного вчення академіка І.П. Павлова. Групу талановитих вчених, названих «антипавловцями», звинуватили в «інакомисленні», підлабузництві перед Заходом, недооцінці методології діалектичного матеріалізму. За прикладом Москви з ініціативи партійного керівництва України 1-3 листопада 1950 р. наукова сесія, присвячена питанням фізіологічного вчення І.П. Павлова, відбулася в Києві. Звинувачувальні доповіді доручили президенту АН УРСР О.В. Палладіну, академіку В.П. Протопопову і члену-кореспонденту Г.В. Фольборту. Вони відзначили досягнення української фізіології, але повинні були відмітити недоліки в роботі, позбавленої павловської спрямованості, вчених Д. С. Воронцова, М. М. Губергріца, Г. І. Маркелова, Є. Б. Бабського, а також деяких науково-дослідних інституцій республіки. На сесії висувалися обвинувачення і проти психологів, зокрема Г. С. Костюка, який «недооцінив значення павловської концепції вищої нервової діяльності як основи матеріалістичної психології».

За рішенням «павловської сесії» була створена Наукова рада для постійного контролю за відповідністю науково-дослідних робіт в СРСР в галузі фізіології, біохімії, фармакології і клінічної медицини принципам «павловської» фізіології. За висновком Ради концепція сполучної тканини О. О. Богомольця суперечила вченню Павлова про вищу нервову діяльність, оскільки в ній буцімто недооцінювалась роль кори головного мозку. Було загальмовано розвиток електрофізіології – одного з важливих напрямів фізіології нервової системи. Зазнали змін навчальні програми з фізіології та психології у вузах України. Діяльність Ради заподіяла чималих збитків в науці і призвела до зниження рівня моральності в науковому середовищі²²¹.

Монографія
О.В. Палладіна

²²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 342, – Оп. 14. – Од. зб. 3602.

²²¹ Дупленко Ю.К. Негативний вплив «Павловської сесії» на розвиток фізіології в Україні / Ю.К. Дупленко, Л.О. Казімка // Наука та наукознавство. – 2001. – № 3. – С. 116-120.

Друга половина 50-х рр. відзначилася так званою «хрущовською відлигою», в ході якої зменшилося втручання державних структур в сферу науки, яке гальмувало її розвиток. Як показали рішення пленуму ЦК КПРС, що проходив у липні 1955 р., ставлення державних структур до академічної науки набуло певних сприятливих для неї тенденцій. В процесі підготовки пленуму, присвяченого науково-технічному прогресу, був проаналізований стан вітчизняної промисловості на світовому рівні, в результаті чого виявилось значне відставання переважної більшості напрямів радянської економіки. 28 травня 1955 р. вийшла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про покращення вивчення та впровадження в народне господарство досвіду та досягнень передової вітчизняної та зарубіжної науки і техніки»²²². В ній зазначалося, що недостатнє ознайомлення наукової спільноти зі станом вітчизняної та світової науки, техніки і технології виробництва завдає істотної шкоди інтересам держави. Впровадження передових наукових досягнень та винаходів в народне господарство нашої країни слід вважати найважливішою державною справою. Липневий пленум зобов'язав новостворену структуру – Держтехніку (Державний комітет з нової техніки РМ та АН СРСР) розширити зв'язки з науковими інституціями зарубіжних країн і налагодити обмін науково-технічною інформацією.

Важливою віхою для розвитку фізіологічної науки став VIII Всесоюзний з'їзд фізіологів, біохіміків і фармакологів, скликаний за ініціативою О.В. Палладіна в 1955 р. в Києві. На з'їзді були створені умови для колегіального обговорення питань фізіологічної науки, що сприяло її піднесенню на належний рівень. Курс лібералізації суспільства в період відлиги не був послідовним, і командно-адміністративна система керування наукою продовжувала існувати. Однак, незважаючи на всі перепони, академічна наука України у післявоєнні роки досягла помітних успіхів. Порівняно з довоєнним станом, мережа установ АН УРСР значно збільшилася, зростаючи майже щороку:

1946 р. – організовано Відділ сільськогосподарських наук, до якого увійшли Інститут фізіології рослин і агрохімії, Інститут ентомології та фітопатології, Інститут лісівництва та новостворений Інститут генетики і селекції. У Відділі суспільних наук утворено Інститут філософії.

1947 р. – створено Інститут теплоенергетики та Інститут електротехніки.

1949 р. – відкрився Інститут використання газу в комунальному господарстві, став самостійною науково-дослідною установою Сектор держави і права.

²²² КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і Пленумів ЦК КПСС. – Т. 8. 1946-1955. – М.: Інститут марксизма-ленінізму при ЦК КПСС, 1955. – 542 с.

1950 р. – створено Інститут машинознавства і сільськогосподарської механіки. В цьому ж році прийнято рішення про організацію Львівського філіалу АН УРСР.

1951 р. – у Львові створено Інститут суспільних наук, Інститут машинознавства і автоматики, Інститут агробіології, Інститут геології корисних копалин, а також засновано Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР. До складу АН УРСР передано заповідники «Хомутовський степ», «Кам'яна могила», «Тростянець», «Михайлівська цілина», «Стрілецький степ», дендропарки «Олександрія» та «Устимівка».

1953 р. – на базі Інституту експериментальної біології і патології Міністерства охорони здоров'я та Інституту клінічної фізіології АН УРСР створено Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця.

1955 р. – в Харкові засновано Інститут радіофізики і електроніки, а в Києві – Інститут металофізики та Інститут металокераміки і спеціальних сплавів.

1956 р. – в Симферополі на базі ліквідованого Кримського філіалу АН УРСР створено Інститут мінеральних ресурсів. Наукові установи Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР перейшли до відання Міністерства сільського господарства України.

1957 р. – на базі лабораторії обчислюваної техніки Інституту математики організовано Обчислювальний центр.

1958 р. – на базі лабораторії високомолекулярних сполук Інституту органічної хімії створено Інститут хімії полімерів і мономерів. Інститут машинознавства і сільськогосподарської механіки реорганізовано в Інститут ливарного виробництва.

1960 р. – в Харкові організовано Фізико-технічний інститут низьких температур, в Києві – Інститут напівпровідників, Інститут надтвердих матеріалів та Інститут кібернетики (на базі Обчислювального центру).

1961 р. – Морський гідрофізичний інститут АН СРСР передано в систему АН УРСР.

Вчені-фахівці установ усіх п'яти Відділів, що перебували у віданні АН УРСР, досягли відчутних результатів у різних напрямках науки і техніки.

Суспільні науки

Лінгвісти Інституту мовознавства, якому в 1945 р. було присвоєно ім'я О.О. Потебні, у післявоєнний період розгорнули роботу в галузі лексикографії. Впродовж 1953-1963 рр. ними було видано шеститомний «Українсько-російський словник», зміст якого відповідав тогочасному стану української літературної мови. Дослідження в галузі фонетики і граматики української мови відзначилися у двотомному «Курсі сучасної української літературної мови» (1951).

Літературознавці Інституту української літератури ім. Тараса Шевченка (з 1952 р. – Інституту літератури) та Інституту суспільних наук у Львові збирали літературну спадщину українських письменників, розпорошену по різних джерелах. Твори, видані Академією в 20-30 рр., зникли з повсякденного обігу, оскільки їх готували до друку «вороги народу». Впродовж 50-60 рр. виходили зібрання творів класиків української літератури: Лесі Українки у п'яти томах (1951-1952), Івана Франка у двадцяти томах (1951-1956), Івана Котляревського у двох томах (1952-1953), Панаса Мирного у п'яти томах (1954-1955), Марка Вовчка у шести томах (1955-1956), Павла Грабовського у трьох томах (1960), Михайла Коцюбинського в шести томах (1961-1962). В 1961 р. було розпочато видання Повного зібрання творів Тараса Шевченка в десяти томах. При редактуванні представлених до друку матеріалів час від часу виникали суперечки відносно вміщення творів, «не характерних для письменників-демократів». Видання тритомної збірки Павла Грабовського було затримано на декілька років через те, що «серед поданих перекладів є твори західноєвропейських і російських письменників, які в передреволюційний період і післяреволюційні роки опинилися в таборі реакції»²²³. Підготовлені до друку праці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії так і не були видані.

Розвитку досліджень з гуманітарних наук сприяла сесія, організована влітку 1958 р. ЦК КПУ, в якій взяли участь працівники АН УРСР, Міністерства вищої і спеціальної освіти, Міністерства народної освіти і Міністерства культури УРСР, а також гості, запрошені з інших наукових центрів Союзу. Незважаючи на певну заідеологізованість, сесія відкрила можливість для розв'язання гуманітаріями актуальних питань сучасності. Було затверджено перспективний план видань з гуманітарних наук на 1959-1965 рр.

Технічні науки

Найкращі стартові можливості для розгортання досліджень у післявоєнний період мав Інститут електрозварювання, що вже мав у своєму арсеналі значні досягнення. 9 червня 1947 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР «Про розширення застосування у промисловості автоматичного зварювання під флюсом». Технологію автоматичного зварювання під флюсом корпусів танків, авіабомб та артилерійських снарядів розробив у 1941 р. під час евакуації Є.О. Патон. Після війни вона знадобилася для мирних цілей: до 1948 р. її засвоїли котлобудівні, машинобудівні і суднобудівні заводи, заводи по виготовленню вагонів та вагонеток. За роки першої післявоєнної п'ятирічки Є.О. Патон створив технологію автоматичного дугового зварювання, що сприяло розробці технології напів-

²²³ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1134. – Арк. 192.

атоматичного зварювання під флюсом. Істотним технічним досягненням стало зведення у Києві найбільшого на той час в світі суцільнозварного моста через Дніпро довжиною 1543 м, згодом названого мостом Патона.

В 1952 р. Б.Є. Патон та Г.З. Волошкевич створили новий метод з'єднання металу практично необмеженої товщини – електрошлакове зварювання. Ця технологія дозволяла виробляти конструкції для важкого та енергетичного машинобудування без створення величезних цехів з надпотужними агрегатами. В цьому ж році розроблено основи технологічних процесів механізованого зварювання у вуглекислому газі (Б.Є. Патон, Д.А. Дудко, К.В. Любавський). В 1950-1954 рр. було розроблено високоефективний спосіб швидкого зварювання труб великого діаметру для магістральних нафто-, газопроводів (Р.І. Лашкевич, Б.І. Медовар). В 1958-1959 рр. на Новокраматорському машинобудівному заводі збудовано першу двотонну трифазну електрошлакову піч ЕШП-2 (Б.Є. Патон, Б.І. Медовар, Ю.В. Латаш).

В Інституті електротехніки (з 1960 р. – електродинаміки) в 1948-1950 рр. було введено в експлуатацію першу в континентальній Європі цифрову електронну обчислювальну машину – МЕЛІМ (С.О. Лебедев). Науковці інституту досліджували закономірності передачі електроенергії на великі відстані. Їхні рекомендації виявилися необхідними при здійсненні наддалеких електропередач Куйбишев-Москва і Волгоград-Москва. В 1950 р. розроблено і впроваджено в експлуатацію пристрої комп'ютеризовані генераторів електростанцій (С.А. Лебедев, Л.В. Цукернік). З 1954 р. під керівництвом О.М. Міляха почалися роботи з перетворення і стабілізації параметрів електроенергії. З середини 50-х років інститут виконував завдання з оборонної тематики: створення апаратури для ефективного захисту від радіолокаційних бомбоприцільовачів ворожої авіації, авіаційної апаратури для маскуванню літаків від дій ворожих радіолокаторів, радіонавігаційної апаратури для підводних човнів наддалекої дії, елементів автоматики для міжконтинентальних і космічних ракет²²⁴.

В Інституті чорної металургії в 1948-1951 рр. розроблено нову технологію одержання залізного порошку (І.М. Францевич, І.Д. Радомисельський). В 1951 р. під керівництвом З.І. Некрасова створено технологію інтенсифікації доменного процесу шляхом застосування комбінованого дуття кисню і природного газу. Група науковців під керівництвом М.В. Луговцева та М.М. Доброхотова розробила технологію застосування кисню в мартенівських печах. Цей метод сприяв підвищенню продуктивності виробництва сталі. У промислових обсягах кисень було застосовано в мартенах у 1952 р. на «Запоріжсталі» та «Азовсталі». У 1956 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського вперше було впроваджено киснево-конверторний процес, який у наступні роки став основним напрямом розвитку сталеплавильного виробництва.

²²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4591. – Арк. 73-74.

Інститут механіки з кінця 1958 р. підключився до наукових програм, пов'язаних зі створенням у Дніпропетровську ракетобудівного комплексу. Науковці інституту працювали над розробкою проблем міцності та стійкості сучасних балістичних і міжконтинентальних ракет. В 1959-1960 рр. О.М. Голубенцев, М.О. Кільчевський та В.А. Лазарян вивчили динаміку руху міжконтинентальних балістичних ракет в залежності від коливань конструкції на різних ділянках траєкторії польоту.

В 1961 р. в Інституті надтвердих матеріалів В.М. Бакулем зі співробітниками було створено першу вітчизняну промислову технологію й обладнання для синтезу алмазів, одержано перші партії штучних алмазів.

Хімічні та геологічні науки

В Інституті фізичної хімії О.І. Бродський, застосовуючи ізотопи для вивчення механізму хімічних реакцій, одержав низку фундаментальних результатів: побудував теорію розділення ізотопів (1949), одержав концентрати важкого азоту (1949), розробив методи концентрування важкої води. В результаті розпочатих у 50-х рр. разом із геологами досліджень ізотопного складу хімічних елементів в природі в зв'язку з їх геологічним походженням була складена геологічна карта України, яка полегшувала прогнози пошуку корисних копалин.

В Інституті органічної хімії в 1950 р. О.В. Кірсанов відкрив фосфазореакцію – взаємодію п'ятихлористого фосфору і сполук з аміно- та амідогрупами, що призводить до утворення кратного зв'язку фосфор-азот. В 1956 р. О.В. Кірсановим зі співробітниками було розпочато дослідження сіркоорганічних сполук з подвійним зв'язком сірка-азот, які призвели до створення нового напрямку в хімії сіркоорганічних сполук. Під керівництвом А.І. Кіпріанова було створено нові методи синтезу ціанових барвників, синтезовано низку барвників-фотосенсибілізаторів. Розроблялися технологічні схеми одержання каротину з природних каротиноїдів, вітамінів, фруктози.

У післявоєнний період дослідження з колоїдної хімії стали одним з головних напрямів Інституту загальної та неорганічної хімії. З 1947 р. А.В. Думанський почав розробляти нові методи кількісного визначення зв'язаної води і загальні принципи ліофілізації дисперсних систем. В 1950 р. в інституті було розроблено удосконалені методи й апаратура для очищення питної води. Було здійснено серійне освоєння виробництва вакуумних хлораторів, якими постачалися водопроводи і очищувальні станції всього Союзу. З 1952 р. розпочалося створення методів очищення стічних вод хімічної промисловості.

Співробітниками Інституту геологічних наук в 1949 р. відкрито Шебелинське родовище природного газу в Україні, на Харківщині

(М.П. Балуховський та ін.). До відкриття родовищ природного газу у Західному Сибіру воно було основним постачальником Європейської частини Союзу. В 1955 р. Я.М. Белевцевим розроблено стратиграфічну схему Українського шита.

Математичні та фізичні науки

Математичні дослідження в Академії АН УРСР завжди стояли на високому рівні. В 1946-1948 р. в Інституті математики М.О. Лаврентьєв створив теорію квазіконформних відображень, розробка якої дала змогу розв'язати низку складних прикладних задач. В 1946 р. М.М. Боголюбов розробив метод наближеного вторинного квантування, в 1947 р. заклав основи сучасної теорії кінетичних явищ. В 1947 р. М.Г. Крейн повністю описав у термінах граничних умов усі самоспряжені розширення мінімального диференціального оператора на основі побудованої ним теорії розширення операторів. О.Ю. Ішлінський у 1949-1955 рр. одержав низку фундаментальних результатів у теорії гіроскопів. В 1955 р. Ю.О. Митропольський побудував теорію нестационарних процесів у нелінійних системах з однією і багатьма ступенями вільності з параметрами, які повільно змінюються, в 1957-1963 істотно розвинув метод інтегральних багатovidів. В 1957 р. Ю.Д. Соколов запропонував і обґрунтував метод усереднення функціональних поправок.

В другій половині 50-х рр. розпочалися дослідження в галузі обчислювальної математики. В 1958 р. під керівництвом В.М. Глушкова в Обчислювальному центрі АН УРСР введено в дію спеціалізовану електронну лічильну машину МЕЛМ, в 1959 р. – універсальну обчислювальну машину «Київ». В 1960 р. передано у серійне виробництво керуючу машину широкого призначення «Дніпро» (В.М. Глушков, Б.М. Малиновський). Започатковано дослідження з медичної та біологічної кібернетики, в 1961 р. створено апарат «штучне серце-легені» (М.М. Амосов). В 1958 р. В.М. Глушков висунув ідею створення універсальної керуючої машини.

Лідером у різних галузях фізики в Україні, як і до війни, залишався Харківський фізико-технічний інститут, який став провідним у СРСР в галузі прискорювальної техніки. Запущено перші в країні лінійні прискорювачі: протонів на енергію 20 МеВ (1951 р.), електронів на біжучій хвилі на енергію 0,7 МеВ (К.Д. Синельников та ін., 1952 р.), прецизійний прискорювач під тиском на енергію 4 МеВ (А.К. Вальтер, 1953 р.). В 1948 р. В.Є. Лашкар'єв вперше спостерігав біполярну дифузію нерівноважних носіїв струму, в 1949-1952 рр. заклав основи вчення про фотоЕРС. В 1949 р. Н.Д. Моргуліс спільно з П.М. Марчуком відкрив явище термоемісійного перетворення енергії, чим започаткував новий напрям в енергетиці.

Чимало пріоритетних результатів одержали фізики-теоретики. В 1946 р. С.І. Пекар запровадив поняття полярону і впродовж 1946-1950 рр. побудував теорію поляронів у границі сильного зв'язку, фундаментом якої стало рівняння для визначення енергетичного спектра полярону (рівняння Пекаря) та формула для ефективної маси полярону (формула Пекаря-Ландау), що відкрило новий напрям у теорії твердого тіла. В 1946-1948 рр. А.Ф. Прихотько експериментально відкрила колективний характер поглинання світла молекулярними кристалами. В 1948 р. О.С. Давидов побудував теорію поглинання світла молекулярними кристалами і передбачив розщеплення невироджених молекулярних термів (давидовське розщеплення).

В 1948 р. О.І. Ахієзер разом із Я.Б. Файнбергом передбачив пучкову нестійкість плазми, в 1949 р. разом із І.Я. Померанчуком побудував теорію дифракційного розсіяння швидких заряджених частинок ядрами (модель Ахієзера-Померанчука), а в 1955 р. разом із О.Г. Ситенком передбачив дифракційне розщеплення дейтрона. В 1945-1952 рр. І.М. Ліфшиць створив послідовну теорію локальних збуджень реального кристалу, в 1948 р. показав, як квантується рух електрона зі складним законом дисперсії в магнітному полі (умова квантування Ліфшиця-Онсагера).

Традиційно пріоритетним напрямом у ХФТІ була фізика і техніка низьких температур. В 1944-1948 рр. Б.Г. Лазарєвим та ін. було відкрито два типи поведінки надпровідників під тиском, у 1948 р. – детекторні властивості надпровідників (Б.Г. Лазарєв, О.О. Галкін), в 1951 р. – явище стрибкоподібного характеру згасання струму в надпровідному кільці при зміні температури (Б.Г. Лазарєв, О.О. Галкін, Л.С. Кан). В 1949-1951 рр. Б.Г. Лазарєв і Є. Боровик виконали піонерські дослідження по розробці криоадсорбційного методу одержання високого вакууму.

Біологічні науки

Інститут генетики і селекції залишався в системі АН УРСР до 1956 р., і впродовж десяти післявоєнних років отримав істотні результати. В 1946 р. В.Я. Юр'єв розробив ефективний метод випробування селекційного матеріалу та створив високоврожайні сорти пшениці (Лютесценс 266) та ячменю (Ювілейний). В 1952 р. було виведено високоврожайний сорт пшениці «Харківська-4», який відзначався високою стійкістю проти полягання і добрими хлібопекарськими властивостями, створено імунні і стійкі сорти проти зараження іржею та сажкою.

В Інституті зоології АН УРСР в 1946 р. С.М. Гершензон зі співробітниками провів дослідження, які підтверджували уявлення про відносну роль домінуючих і рецесивних мутацій у мікроеволюції. В 1952 р. він

розпочав фундаментальні дослідження в галузі генетики на вірусах китайського дубового шовкопряда.

В Інституті мікробіології в 1947 р. В.Г. Дроботько зі співробітниками одержав високоефективний антибіотичний препарат рослинного походження – іманін. В 1950 р. М.М. Підоплічко і В.Й. Білай виділили з мікроскопічного гриба лікувальний препарат мікроцид, який дістав широке застосування в лікувальній практиці.

В Інституті фізіології в 1953-1956 рр. під керівництвом Д.С. Воронцова було проведено низку робіт із вивчення електротонічних потенціалів спинного мозку. Очолований ним відділ став одним із провідних електрофізіологічних центрів Радянського Союзу. В 1960 р. П.Г. Костюк вперше застосував методику мікроелектродного вивчення нервових клітин. Широке впровадження мікроелектродної техніки мало важливе значення для розвитку вітчизняної фізіології.

В Інституті біохімії в 1947 р. В.О. Беліцером зі співробітниками було розроблено теорію та досліджено механізм денатураційних перетворень глобулярних білків. В 1961 р. В.О. Беліцер вперше сформулював кількісну кінетичну теорію, що охоплювала як фазу ферментаційного перетворення фібриногену, так і фазу спонтанної полімеризації мономерного фібрину. З 1952 р. М.Ф. Гулий почав розробляти проблему біосинтезу білку. В 1955 р. Д.Л. Фердманом та ін. було встановлено, що при денервації в скелетних м'язах розпад білків переважає їх синтез.

В першій половині 50-х рр. О.В. Палладіним були закладені основи функціональної біохімії нервової системи. В 1952 р. ним було з'ясовано, що різні відділи нервової системи відрізняються не лише за хімічним складом, а й за інтенсивністю обмінних процесів. В 1954 р. О.В. Палладін, Н.М. Полякова та Т.П. Силич вперше виявили наявність в різнофункціональних структурах нервової тканини білків з різними фізико-хімічними властивостями. В 1959 р. О.В. Палладіним та Я.В. Біликом були опубліковані перші в нашій країні роботи, в яких зазначалося, що швидкості прижиттєвого оновлення білків різних субклітинних структур головного мозку неоднакові і відповідають їх функціям у клітині²²⁵.

На межі 50-х – 60-х рр. ХХ століття, в останній період президентства О.В. Палладіна, академічна наука України впевнено крокувала до переднього краю світової науки, вирішуючи низку проблем, серед яких найбільш важливими були визначені ядерна фізика і атомна енергетика, напівпровідники, обчислювальна техніка і математика, рідкісні і летючі кольорові метали, пластичні маси і штучне волокно, радіофізика і електроніка²²⁶. Власна сфера діяльності О.В. Палладіна була дуже широкою, багато його праць опубліковано за кордоном – у Німеччині, Італії, Польщі, Угорщині, Румунії, Англії, Америці. Завоювавши визнання у світовій

²²⁵ Развитие биологии на Украине. – В 3-х тт. – Т. III. – К.: Наук. думка, 1985. – 448 с.

²²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4491. – Арк. 49-57.

науці, він брав участь у вітчизняних та зарубіжних наукових форумах, міжнародних конференціях прибічників миру²²⁷. Діяльність на посту президента АН УРСР він сполучав з науковою і адміністративною роботою в Інституті біохімії, викладанням в Київському університеті, головуванням у наукових товариствах біохімічного профілю. На початку 1962 р., коли завершувалися зумовлені Статутом строки повноваження Президії АН УРСР, Олександр Володимирович, якому на той час виповнилося 76 років, не виявив бажання балотуватися на новий термін. Президентом був обраний 43-річний академік Б.Є. Патон. Інститутом біохімії О.В. Палладін керував до 1970 р., після чого продовжував наукові дослідження та працював над фундаментальною монографією про білки головного мозку²²⁸.

Могила О.В. Палладіна на Байковому кладовищі

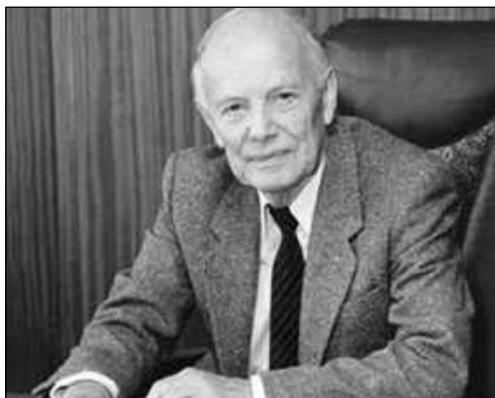
Помер О.В. Палладін 5 грудня 1972 р. і був похований на Байковому кладовищі в Києві. Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 29 січня 1973 № 36 «Про увічнення пам'яті академіка О. В. Палладіна» Інституту біохімії АН УРСР було надано його ім'я, а в квартирі, де він жив, створено меморіальний музей. Було також засновано премію Академії наук УРСР імені О.В. Палладіна за видатні наукові роботи в галузі біохімії і молекулярної біології.

²²⁷ Утевський А.М. Олександр Володимирович Палладін / А.М. Утевський. – К.: Наук. думка, 1975. – 135 с.

²²⁸ Палладін А.В. Белки головного мозга / А.В. Палладін, Я.В. Белик, Н.М. Полякова. – К.: Наук. думка, 1972. – 315 с.

**БОРИС ПАТОН
(1962 – по сьогодні):
вершини ефективності
академічної науки України;
подвиг заради збереження
і прогресу Академії наук
у період кризи в суспільстві та стагнації**

Патон Борис Євгенович – доктор технічних наук (1952), академік АН УРСР (1958), академік АН СРСР (1962), академік РАН (1992). Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978), Герой України (1998).

Наукові дослідження Бориса Патона присвячені процесам автоматичного і напіваавтоматичного зварювання під флюсом, розробці теоретичних основ створення автоматів для зварювання і зварювальних джерел живлення; проблемам управління зварювальними процесами, винаходу нових перспективних конструкцій і функціональних матеріалів майбутнього. Під його керівництвом створено принципово новий спосіб зварювання – електрошлаковий. Патон очолив дослідження із впровадження зварювальних джерел теплоти для підвищення якості металу, що виплавляється, на основі чого заснована нова галузь металургії – спеціальна електрометалургія. Уперше почав і активізував дослідження в галузі використання зварювання і споріднених технологій у космосі,

створення космічних конструкцій; визнаний лідер у цій сфері діяльності. Головний ініціатор створення унікальної технології зварювання живих тканин, що використовується в хірургії.

Закінчив Київський політехнічний інститут (1941). У 1941-1942 рр. – інженер електротехнічної лабораторії заводу «Красное Сормово» (м. Горький, зараз Н. Новгород, РФ); 1942-1945 – молодший і старший науковий співробітник, 1945-1950 рр. – завідувач відділу, 1950-1953 рр. – заступник директора з наукової роботи, з 1953 р. – директор Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона АН УРСР, з 1962 р. – президент АН УРСР (з 1992 – НАН України).

Б.Є. Патон – автор і співавтор більше 720 винаходів (500 іноземних патентів), понад 1200 публікацій, у тому числі 20 наукових монографій. Іноземний член ряду академій і наукових товариств зарубіжних країн, у тому числі Болгарської АН (1969), Чехословацької АН (1973), АН НДР (1980), Академії наук і мистецтв Боснії і Герцеговини (1975), Шведської королівської академії інженерних наук (1986), АН Індії (1994), АН Вірменії (1994), НАН Білорусі (1995), АН Казахстану (1995), АН Грузії (1996), АН Таджикистану (2001), АН Киргизії (2004), почесний доктор і професор багатьох університетів світу. Головний редактор журналів «Автоматическая сварка», «Техническая диагностика и неразрушающий контроль», «Современная электрометаллургия», «Вісник Національної академії наук України».

Суворя школа становлення інженера-дослідника

Борис Євгенович народився в Києві в родині відомого інженера-мостобудівника, професора Київського політехнічного інституту, згодом академіка АН УРСР, засновника Інституту електрозварювання, який носить його ім'я, Героя Соціалістичної Праці Євгена Оскаровича Патона. Батько, родина мали велике значення при його формуванні як людини і фахівця²²⁹.

У 1942 р. Борис Патон приступив до інженерної діяльності в Інституті електрозварювання, евакуйованому з Києва до Нижнього Тагілу і розміщеному на території Уральського вагонобудівного заводу. Взяв участь в розробці і впровадженні в екстремальних умовах військового часу легендарної технологічної інновації – автоматичного зварювання броні танків, що внесла яскравий вклад в перемогу у війні. Фахівці інституту вперше в світі вирішили складні наукові і технічні завдання, пов'язані з автоматичним зварюванням броні, розробили досконалу технологію і необхідне устаткування. Вживання автоматичного зварювання в оборон-

²²⁹ Оноприенко В.И. Евгений Оскарович Патон / В.И. Оноприенко, Л.Д. Кистерская, П.И. Севбо – Киев: Наук. думка, 1988. – 237 с.

ній промисловості забезпечило можливість різкого збільшення випуску бойових машин, боєприпасів і озброєння високої якості. В умовах військового часу вживання автоматичного зварювання під флюсом для виробництва техніки стало вирішальним чинником різкого нарощування обсягів виробництва в стислі терміни. У роки війни в жодній країні автоматичне зварювання під флюсом в танковій промисловості не застосовувалося. Лише у останні військові роки почали освоювати цей спосіб при виготовленні бронекорпусів танків і самохідних артилерійських установок в США.

Борису Патону було доручено розробити електричну схему нових автоматичних зварювальних голівок, що реалізують відкрите в 1942 р. В. Дятловим явище саморегулювання дуги. З цим завданням молодий інженер впорався блискуче. Виключно проста конструкція, надійність і зручність в роботі дозволили не лише випускати нові голівки в умовах простих механічних майстерень, але й вирішували проблему кадрів при їх експлуатації.

Б.Є. Патон вніс (разом з А.М. Макарою, 1943 р.) істотний вклад в прояснення фізичної картини зварювального процесу при зварюванні під флюсом²³⁰.

У післявоєнні роки він активно включився в дослідження процесів металургії зварювання, теплових процесів при нагріванні і плавленні електродного дроту. Дослідження процесу нагріву електроду при автоматичному зварюванні під флюсом стали теоретичною базою для розробки способу і технології зварювання під флюсом тонким електродним дротом. Спосіб, що отримав назву шлангового напівавтоматичного дугового зварювання під флюсом, дозволив підняти продуктивність і якість зварювання криволінійних, кутових та інших швів складної конфігурації, недоступних для зварювання автоматами в монтажних і заводських умовах. Апаратура, розроблена для його реалізації, послужила технологічною базою для нового покоління зварювальної техніки.

В результаті досліджень залежності параметрів зварних швів від напруги на дузі та інших умов механізованого зварювання Б.Є. Патонном були закладені основи нового наукового напрямку – автоматичного

²³⁰ Патон Б.Е., Макара А.М. Экспериментальное исследование процесса автоматической сварки под слоем флюса / Б.Е. Патон, А.М. Макара – К.: Ин-т электросварки АН УССР, 1944. – 92 с.; Патон Б.Е. Развитие автоматической электросварки под флюсом за годы войны / Б.Е. Патон // Электричество. – 1945. – № 3. – С. 3–5.

регулювання зварювальних процесів дією на дугу і на параметри шва через живлячу систему. Були сформульовані принципи автоматичного регулювання процесу зварювання через джерело живлення, розроблені різні типи регуляторів напруги дуги при живленні змінним струмом. Ці розробки поклали початок науково обґрунтованим методикам розрахунку і конструювання трансформаторів для автоматичного зварювання²³¹.

Актуальна проблема розглядалася Б.Є. Патonom в докторській дисертації²³².

Очолити Інститут електрозварювання, Б.Є. Патон став організатором широкого фронту фундаментальних і цілеспрямованих фундаментальних досліджень, які стали основою для створення і широкого вживання багатьох способів зварювання: напівавтоматичного, в середовищі захисних газів, електрошлакового, мікроплазмового та ін. Сконцентрував зусилля колективу дослідників на поглибленому вивченні природи електрошлакового процесу, на визначенні його стійкості і автоматизації основних режимних параметрів з одночасною розробкою технології застосування цього процесу.

Цей напрям розділився на дві взаємозв'язані гілки, одна з яких продовжувала розвиватися у напрямі зварювальних технологій, а інша вийшла за їх рамки і незабаром склала серію самостійних електрошлакових технологій. Вивчення явищ і процесів, що виникають при проходженні електричного струму через різні середовища, стимулювало формування нової перспективної галузі якісної металургії – спеціальної електрометалургії, що об'єднала такі способи отримання рафінованих металів, як електрошлаковий, електронно-променевий, плазменно-дуговий. У стислі терміни були створені нові способи зварювання, чисельні прототипи нового покоління промислової зварювальної техніки, вивчені технологічні режими.

Глибоке вивчення природи електрошлакової переплавки, його фізико-хімічних закономірностей і електротехнічних характеристик були узагальнені в монографії «Електрошлакова переплавка» (1963), що незабаром була перевидана в США і Великобританії. Технологічні розробки увінчалися створенням десятків винаходів, втілених в промисловій апаратурі для електрошлакової переплавки. Розробки Інституту електрозварювання запатентовані в розвинених країнах, включаючи США, ФРН, Японію. Лідируюче положення вітчизняної зварювальної науки і техніки в галузі електрошлакової переплавки широко визнане у світі.

²³¹ Сварка в СССР: В 2 т. Т. 1: Развитие сварочной техники и науки о сварке. Технологические процессы, сварочные материалы и оборудование / Редкол.: В.А. Винокуров (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1981. – 535 с.

²³² Патон Б.Е. Исследование условий устойчивого горения сварочной дуги и ее регулирования: Автореф. дис. ... д-ра техн. Наук / Б.Е. Патон – Киев, 1951. – 30 с.

На початку 70-х років минулого століття були розроблені нові способи електрошлакового литва, що незабаром стало незамінним у виробництві металургійного устаткування. Пізніше почали розвиватися електрошлакове кочільне і відцентрове литво, що значно розширили рамки вживання електрошлакових технологій. Нині спектр таких технологій (з врахуванням електрошлакової зварки) включає близько 20 технологічних процесів переплавки, литва, наплавлення, поверхневої обробки та інших, без яких немислимі сучасна металургія і машинобудування.

У велику промислову галузь в СРСР перетворилося зварювання трубопроводів, що поставило перед науковцями численні інноваційні запити.

Важливим стратегічним напрямом розвитку зварювальних та електromеталургійних технологій Б.Є. Патон вважає розробку принципово нових автоматизованих систем управління процесами зварки, установками і механізованими лініями з використанням комп'ютерної і мікропроцесорної техніки, створення зварювальних роботів. Велику увагу приділяв вивченню металургії зварювання, удосконаленню існуючих металевих матеріалів і створенню нових²³³.

Нова інфраструктура зварювання трубопроводів

Нові системи управління процесами зварки, установками і механізованими лініями з використанням комп'ютерної і мікропроцесорної техніки, створення зварювальних роботів. Велику увагу приділяв вивченню металургії зварювання, удосконаленню існуючих металевих матеріалів і створенню нових²³³.

Особисті наукові дослідження Б.Є. Патона присвячені процесам автоматичного і напівавтоматичного зварювання під флюсом, розробці теоретичних основ створення автоматів для зварювання і зварювальних джерел живлення; проблемам управління зварювальними процесами, створенню нових перспективних конструкцій і функціональних матеріалів майбутнього, а також зварювальних роботів²³⁴. Під його керівництвом створений принципово новий спосіб зварювання – електрошлаковий, заснована нова галузь металургії – спецелектromеталургія. Вперше були

²³³ Электрошлаковая сварка / Под ред. Б.Е. Патона. – К.; М.: Машгиз, 1956. – 168 с.; Электрошлаковая сварка / Под ред. Б.Е. Патона, изд. 2-е. – К.; М.: Машгиз, 1959. – 410 с.; Патон Б.Е. Будущее электрошлаковой технологии / Б.Е.Патон, Б.И. Медовар // Проблемы электрошлаковых технологий. – Киев: Наук. думка, 1978. – С. 7–26.

²³⁴ Патон Б.Е. Промышленные роботы для сварки / Б.Е. Патон, Г.А. Спыну, В.Г. Тимошенко – Киев: Наук. думка, 1977. – 228 с.

розпочаті і активізовані дослідження в галузі використання зварювання і родинних технологій в космосі, створення космічних конструкцій²³⁵. Він – визнаний лідер в цій сфері науково-технічної діяльності.

Організатор науки

Очоливши у 1962 р. Академію наук, Б.Є. Патон розумів, що вона потребує суттєвої реорганізації. З 1930-х років частка прикладних досліджень в академічній науці безперервно зростала. Разом з тим, академічна наука саме за рахунок прикладних досліджень довела своє значення для розвитку економіки країни. Програма реформ в Академії наук, яку розпочав Б.Є. Патон, засновувалась на тому, що головний ресурс академічної науки полягає в фундаментальних дослідженнях. Тому інститути з великою часткою прикладних розробок повинні були різко підняти рівень фундаментальних досліджень. Це стосувалося і рідного Інституту електрозварювання, який на той час вже мав високий рейтинг у країні. Цей процес фундаменталізації наукового пошуку в академічних установах, де прикладна тематика домінувала, і став основою розвитку Академії наук на два десятиліття. Прикладна тематика не заборонялася і частка її зростала, але, разом з тим, повинен був зростати і рівень фундаментальності досліджень. Саме на цій основі у 70-80-і роки Академія наук різко збільшила ефективність свого впливу на галузі народного господарства, реалізувала численні організаційні новації, які наблизили її до виробництва.

З метою здійснення оперативного доведення наукових результатів до стадії промислового освоєння АН УРСР почала створювати науково-технічні комплекси. Вони склалися з інститутів, конструкторських бюро, дослідних виробництв і заводів. З часом виникли міжгалузеві науково-технічні комплекси, два з яких організовано на базі Інституту електрозварювання та Інституту проблем матеріалознавства. Щоб прискорити технологічне впровадження перспективних здобутків наукового пошуку, в деяких НТК АН УРСР з'явилися підрозділи, що дістали назву інженерних центрів. В середині 80-х років діяло дев'ять інженерних центрів. Разом з цим зростала і частка прикладних досліджень для промисловості, військово-промислового комплексу, космічних програм, що сприяло швидкому зростанню Академії наук²³⁶.

²³⁵ Патон Б.Е. Сварка и родственные технологии в космосе / Б.Е. Патон, В.Ф.Лапчинский – Киев: Наук. думка, 1998. – 184 с.; Космос: технологии, материаловедение, конструкции / Под ред. акад. Б.Е. Патона. – Киев: ИЭС им. Е.О. Патона НАН Украины, 2000. – 528 с.; Патон Б.Е. Космические технологии на рубеже третьего тысячелетия / Б.Е. Патон // Автоматическая сварка. – 2000. – № 4. – С. 3–5.

²³⁶ Организация и управление в Академии наук Украинской ССР: Опыт и проблемы

Ще одна організаційна новація внутрішньої політики Академії наук цього періоду – орієнтація на перетворення її з переважно київської установи на всеукраїнську. З 1960-х років почався процес створення наукових центрів в регіонах України. Донецький науковий центр створювався у 1965 р. за зразком Сибірського відділення Академії наук СРСР: в регіон з розвинутою промисловістю, де науковий потенціал практично був відсутній, були запрошені вчені з Києва, Харкова, деяких інших міст, і на новому місці були сформовані наукові колективи. В інших містах України інститути Академії створювалися більш природним еволюційним шляхом. Потужна група їх вже була у Львові, були інститути в Одесі, Севастополі, Дніпропетровську і в інших містах, не говорячи вже про такий найстаріший центр розвитку науки в Україні, як Харків.

З ініціативи Б.С. Патона на початку 1960-х років в АН УРСР почала формуватися власна приладобудівна база для дослідних цілей, а потім і для дрібносерійного виробництва, що дозволило частково компенсувати зменшення імпорту устаткування в результаті різкого зростання цін на наукову техніку на світовому ринку у 1970-ті роки. Здійснювалися заходи і для створення колективних баз користування цінним науковим устаткуванням. Щорічно в академічних установах встановлювалось біля 5 тисяч одиниць наукового устаткування. При цьому проводилась велика аналітична робота по врахуванню структури технологічних систем для різних галузей науки, тому що процеси формування технологічної бази досліджень в різних галузях знань мають свої особливості. Науковці Академії були серед перших в країні, що приступили до створення й впровадження автоматизованих систем досліджень.

Головною особливістю розвитку Академії наук України порівняно з іншими республіканськими академіями стало те, що вона зуміла залучити до свого розвитку кошти промислових підприємств, міністерств і відомств, зацікавлених у розробках її інститутів. Установи Академії наук УРСР, маючи незалежний міжгалузевий статус, постійно прагнули здійснювати серйозний вплив на розвиток галузей промисловості. Фактично Академія наук України стала центром розвитку технічних наук в СРСР. Низка її інститутів отримала статус головних в СРСР з найважливіших напрямів науково-технічного прогресу. Так, Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона був головним у країні в галузі зварювання та спеціальної металургії, із впровадження зміцнюючих та захисних покриттів; Інститут проблем матеріалознавства – з проблеми «порошкова металургія»; Інститут проблем міцності – у галузі розробки критеріїв несучої здатності та довговічності конструкційних елементів ядерних реакторів; Інститут гео-технічної механіки – у розробці теоретичних основ, техніки і технології

(1961–1986 гг // Г. М. Добров, Б. С. Стогний, В. Е. Тонкаль и др.; АН УССР, Центр исслед. науч.-техн. потенциала и истории науки. – Киев : Наук. думка, 1988. – 354 с.

видобутку корисних копалин на великих глибинах; Фізико-механічний інститут – з проблеми «фізико-хімічна механіка матеріалів».

Обраний Академією наук УРСР напрям розвитку («Патонівський маневр», як його називали) виявився правильним, певною мірою навіть рятівним для української академії. На базі наукових досягнень Академії наук були одержані помітні результати в розвитку багатьох традиційних галузей промисловості, створені нові галузі, такі, як спеціальна електрометалургія, порошкова металургія, розроблені нові види обробки металів – високоефективні процеси зварювання, гідроекструзія, різні способи нанесення покриттів із заданими властивостями, нові ливарні процеси. Знайшли застосування багато технологічних процесів, обладнання, матеріали, препарати, системи і засоби автоматизації. Багато з них за науково-технічним рівнем не мали на той час аналогів у світі. Така орієнтація не лише не заважала розвитку досліджень навіть у найбільш абстрактних галузях науки, але й в більшості випадків сприяла йому.

В багатьох галузях науки сформувалися нові наукові напрями і школи. Академія наук України стала загальноновизнаним центром матеріалознавства. Лідером цього напрямку став Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона, що став найбільшим у світі науковим центром в галузі зварювання та спеціальної електрометалургії. Крім того, що його роботи заклали основу

нових галузей промисловості, важко було назвати більш-менш солідне промислове підприємство в СРСР, на якому не використовувались би розробки цього інституту.

Ідея Б.Є. Патона про застосування зварювання при монтажі металевих конструкцій у космічному просторі була гаряче підтримана генеральним конструктором академіком С.П. Корольовим ще в першій половині 60-х років. У 1969 р. під керівництвом Бориса Євгеновича була здійснена перша космічна зварювальна технологія – зварювання в навколосемному просторі. На пілотованому кораблі «Союз-6» космонавт В.М. Кубасов провів експерименти з електронно-променевого, плазмово-дугового зварювання та зварювання середовища, що плавиться. Були вивчені особливості формування зварних швів в умовах невагомості, доведено, що при роботі в космічному просторі можна отримувати щільні і добре сформовані шви.

У 1979 р. була успішно перевірена ідея нанесення різних металевих покриттів на поверхні окремих елементів космічної станції і приладів. Розроблено спеціальний апарат «Випарник», створений універсальний ручний інструмент, призначений для зварювання, пайки і нанесення покриттів. У 1984 р. космонавти С.Є. Савицька та В.О. Джанібєков провели випробування його у відкритому космосі. Цим експериментом розпочався цикл систематичних багатоцільових досліджень і експериментів з відпрацювання конструкційних елементів і технології спорудження великогабаритних орбітальних конструкцій та об'єктів. У 1986 р. в космосі побудовано конструкцію у вигляді розбірної ферми (експеримент «Маяк»). У 1991 р. вперше була проведена пайка вузлів ферменних конструкцій, створений агрегат для розкриття і розгортання сонячних батарей багатозразового використання орбітальної станції «Мир».

Зварювання в космосі

Результати багаторічних досліджень в галузі космічних технологій опубліковані у монографії Б.Є. Патона та В.Ф. Лапчинського «Welding in Space and Related Technologies», виданої у 1997 р. у Великій Британії, а також узагальнені у збірнику «Космос: технології, матеріалознавство, конструкції», виданому в 2000 р. під редакцією Б.Є. Патона.

Принципову позицію Б.Є. Патон зайняв у питанні будівництва атомної електростанції в районі Чорнобиля. На жаль, відомі всьому світу події 1986 р. на ЧАЕС повністю підтвердили його застереження. Визначні здібності Бориса Євгеновича Патона як лідера, вченого й організатора розкрилися в пам'ятні дні Чорнобильської трагедії. Колективи багатьох інститутів Академії наук УРСР, її Президії вже з перших днів включилися в роботу з ліквідації наслідків катастрофи. До виконання цієї роботи були залучені сотні вчених, фахівців Академії наук, міністерств, відомств, підприємств України. У вересні 1997 р. Б.Є. Патон очолив новостворену при Президентові України Консультативну раду незалежних експертів з комплексного розв'язання проблем Чорнобильської атомної станції. У Чорнобилі постійно працює колектив інститутів Академії наук²³⁷.

²³⁷ Національна академія наук України. 1918–2008: до 90 річчя від дня заснування / Голов. ред. Б.Є. Патон. – К.: Вид-во КММ, 2008. – 624 с.

У важкі роки кризи Борису Євгеновичу вдалося на законодавчому рівні закріпити статус академії як вищої наукової державної організації, зберегти принципи її академічного самоврядування, здійснити перебудову її структури відповідно до ринкових умов, спрямувати фундаментальні та прикладні дослідження на вирішення нагальних завдань будівництва держави. Були визначені нові пріоритети в галузі природничих, технічних і соціогуманітарних наук. Створено нові інститути і центри соціогуманітарного профілю. У деяких напрямках математики, інформатики, механіки, фізики та астрономії, матеріалознавства, хімії, молекулярної і клітинної біології, фізіології вдалося зберегти світовий рівень досліджень.

Б.Є. Патон займає послідовну активну позицію у формуванні державної інноваційної політики як складової частини соціально-економічної політики держави, основними цілями якої є створення економічних, правових та організаційних умов для інноваційної діяльності, підвищення ефективності виробництва та конкурентоспроможності продукції вітчизняних товаровиробників на основі створення та розповсюдження базисних і поліпшувачих інновацій; сприяння активізації інноваційної діяльності, розвитку ринкових відносин та підприємництва в інноваційній сфері; розширення державної підтримки інноваційної активності; здійснення заходів з підтримки вітчизняної інноваційної продукції на міжнародному ринку з розвитком експортного потенціалу України.

Активна творча діяльність і талант керівника висунули Б.Є. Патона в число видатних організаторів науки, відомих в світі.

Зусилля по збереженню Академії наук

Б.Є. Патон послідовно відстоює місце і функції Академії наук у суспільстві. Академія наук як осередок фундаментальної науки орієнтована на пошук нових закономірностей і принципово нових явищ. Розвиток фундаментальної науки визначає інтелектуальний рівень суспільства, його відповідність вищим досягненням сучасної цивілізації і готовність до переходу на новий етап розвитку, а також міжнародний престиж країни. Академія наук в сучасному світі виступає як професійне співтовариство вчених у цілому. Її перевага полягає в об'єднанні фахівців різних дослідницьких областей, які мають можливість вільного вибору напрямів наукового пошуку, що виходить з логіки розвитку наукового знання. Як незалежна автономна організація, що функціонує на принципах самоврядування і саморегуляції, Академія наук має всі можливості для якісної і незалежної експертизи соціально-економічних програм, що особливо цінно для сучасного світу, який динамічно розвивається. Однією з голо-

вних функцій Академії наук повинно стати представництво науки перед суспільством, включаючи доведення до громадськості істинно наукових поглядів з різних актуальних проблем, публічний захист цінностей та інтересів науки. Для цього Академія наук повинна бути дійсно самокерованою і дійсно незалежною. Об'єднуючи наукову еліту суспільства, Академія наук має всі можливості для вдосконалення системи освіти та підготовки кадрів.

У числі найважливіших пріоритетів Академії наук України завжди була проблема підготовки наукової зміни, як дослідників, так і організаторів науки. Через створену за ініціативою Б.Є. Патона Раду молодих вчених і спеціалістів пройшли десятки найбільш перспективних молодих вчених, які стали академіками, керівниками інститутів, лідерами наукових напрямів.

Б.Є. Патон – ініціатор обговорення та розробки в Академії наук України проблем сталого розвитку. Деградація природних ресурсів планети і відсутність ефективних і дієвих механізмів регулювання природних основ життя висувають в якості пріоритетних проблеми соціально-економічного прогресу і якості навколишнього середовища. Чітко визначити стартові основи і принципи сталого розвитку допоможуть цілеспрямовані дослідження механізмів функціонування природних основ життєдіяльності.

Б.Є. Патон приділяє велику увагу аналітичному опрацюванню діяльності Академії наук. Починаючи з важких для науки 1990-х років, щорічно публікуються аналітичні огляди, з яких можна зробити обґрунтовані висновки про досягнення і проблеми НАН України та її інститутів. Найактуальніша і складна проблема дисбалансу поколінь у науковій системі України також не залишилася поза увагою Бориса Євгеновича. Він був серед ініціаторів формування системи підтримки молодих дослідників в Україні (гранти, премії, стипендії, та ін.), і за ухвалою уряду витрати за цією статтею досить значні.

Борис Євгенович розуміє, що стратегія виживання аж ніяк не зможе врятувати Академію. Патону як лідеру та керівнику великого загону науковців країни притаманна думка, що наукова діяльність, особливо інституціалізована й організована державним чином, перетворює глибокі основи суспільства, впливаючи на ритм і спосіб життя людей, змінюючи характер зайнятості й рівень добробуту, стан здоров'я й тривалість життя, не кажучи вже про стан навколишнього середовища, якість води, повітря, рівень радіації, шуму, пилу й т. ін. Витративши великі зусилля в останні десятиліття на збереження наукового потенціалу, важливо розуміти сучасні завдання науки, які визначають її перспективи в глобалізованому світі.

Президент Патон і новітні технології XXI століття

Епоха Просвітництва в остаточному підсумку відкрила доступ до освіти (нехай елементарної) для масового працівника, потреба в якому дедалі більше відчувалася в процесі становлення машинного виробництва. Науково-технічна думка кінця XIX–XX ст. стимулювала розвиток таких сфер і областей знання, які революціонізували як виробництво, так і повсякденне життя людей, особливо громадян економічно розвинених країн.

Цей поступ на початку XXI ст. отримав нові могутні імпульси через розвиток новітніх технологій. Українська наука попри хвилі довготривалої кризи має свої здобутки, які намагається наростити, відповідаючи на виклики часу. Сьогодні світ активно засвоює 6-й технологічний устрій, в якому головну роль відіграють нанотехнології, входячи в технологічний конгломерат НБІК (Нано-Біо-Інфо-Когно). Його основу складають нанотехнології і наноматеріали, розробкою і використанням яких займаються усі країни, що претендують на позиції світових лідерів. Високі наукомісткі технології, включаючи нанотехнології, – це один з ключових напрямів розвитку сучасної науки і виробництва. Це шлях до керованого синтезу молекулярних структур, який покликаний забезпечити отримання об'єктів будь-якого призначення не зі звичайних сировинних ресурсів, а безпосередньо з атомів і молекул за допомогою систем штучного інтелекту, тобто наділяють інтелектом звичайні предмети. Саме нанотехнології можуть привести світ до нової технологічної революції і повністю змінити не лише економіку, але й довкілля, в якому живе людина, його фізичні і психічні можливості. Нанотехнології мають вирішальний вплив на розвиток сучасної медицини, енергетики, біотехнології, електроніки і т. д. Нанотехнології – науково-дослідні і технологічні розробки на атомарному, молекулярному або макромолекулярному рівнях з субнанометровою шкалою за однією або більше координатами для забезпечення фундаментального розуміння явищ і властивостей матеріалів за таких розмірів для виготовлення і використання структур, приладів і систем, які мають нові властивості і функції. Розміри нанооб'єктів є проміжними між розмірами молекулярних і мікроскопічних протяжних систем, що вкрай ускладнює дослідження нанооб'єктів традиційними методами, наприклад, методами електронної, тунельної або силової мікроскопії. Використання методів моделювання у поєднанні з експериментом дозволяє оперативнo розробити адекватні фізичні моделі, і, врешті, різко скоротити витрати на практичне створення нанооб'єктів з потрібними структурою, властивостями і функціональними характеристиками.

Сучасні вироби, зроблені за допомогою нанотехнологій, мають у своєму складі вуглецеві нанотрубки, які є основою для інших нанопро-

дуктів, що випускаються нині. Вони становлять собою протяжні циліндричні структури діаметром від одного до декількох десятків нанометрів і завдовжки декілька сантиметрів. Виявилось, що вони мають дивні властивості. Завдяки цим властивостям їм було знайдено безліч застосувань. Приміром, їх можна використовувати в електроніці, комп'ютерній індустрії, медицині і навіть в промисловості. У медицині, завдяки своїм властивостям наноматеріали можуть використовуватися для заміни тканин людини. Клітини організму розпізнають такі матеріали як свої. Зараз навіть досягнуті успіхи у виготовленні наноматеріалу, який може імітувати кісткову тканину. Мікроскопічні розміри наноматеріалів дозволяють використовувати їх як капсули, за допомогою яких здійснюється доставка лікарських засобів в потрібні місця організму. Їх можна використовувати як фільтр рідин організму від шкідливих речовин і вірусів. Зараз великого поширення набувають мініатюрні пристрої, які поміщаються в середину організму для діагностики і з лікувальною метою. Можливості для передового медичного лікування є безмежними, коли в комплексі взаємодіють біохімія, медицина і нанотехнології. Результати досліджень в сфері нанотехнологій представляють певні сподівання у вирішенні питань старіння і дегенерації тканин людського тіла. Із застосуванням терапії в природних умовах нанотехнології роблять можливим відновлення пошкоджених компонентів людською ДНК, внаслідок чого значно полегшуються, а в деяких випадках повністю виліковуються, стани вікових хвороб, таких як артрит, остеопороз та ін. Дослідження в сфері генної інженерії дають нам можливість революціонізувати виробництво сільськогосподарської продукції за допомогою збільшення продуктивності культур і зменшення необхідності використання шкідливих для здоров'я пестицидів. Очікується, що досягнення в цій сфері дозволять вивести нові більш життєздатні види тварин і рослин. Вже в найближчому майбутньому ми зможемо замінити природне відтворення клонуванням. Створення нових ліків для боротьби зі смертельно небезпечними хворобами повинно привести до помітного збільшення тривалості життя і його якості.

В Україні з 2003 року з ініціативи Патона під егідою НАН України існує комплексна програма фундаментальних досліджень «Наноструктурні системи, наноматеріали, нанотехнології». Концепцією даної програми передбачено не лише різні наукові і практичні дослідження в цій сфері, але й моніторинг світових досягнень, створення і розвиток бази даних, розширення інформування суспільства про нанотехнологічні знання, створення системи підготовки і перепідготовки кадрів та ін. Міністерство науки і освіти відкрило програму «Нанofізика і нанoeлектроніка». У виконанні цих програм беруть участь більше 40 інститутів. Дослідження проводяться в 14 найважливіших напрямках теоретичного і експериментального вивчення наносистем, а також розробки методів і технологій їх створення. Маючи досить обмежене фінансування, врахо-

вуючи складність і масштаб вирішуваних завдань, вдалося створити оригінальні наноструктуровані композиції для нових технологій зварювання перспективних конструкційних металевих матеріалів, що піддаються зварюванню в звичайних умовах; зразки жароміцного нанодисперсного алюмокомпозиту – перспективного матеріалу для авіаційної і космічної техніки; технології отримання покриттів в наноструктурному стані, що підвищують стійкість і міцність лопаток газових турбін і конструкційних матеріалів.

Крім того, створено серію магнітом'яких нанокристалічних сплавів і на їхній основі зразки осердь для високоекономічних трансформаторів різного призначення; зразки матеріалів з квантовими точками германію на кремнії для створення неохолоджуваних приладів нічного бачення; поверхневі органічні наноструктури, що закладають основи сучасної вітчизняної органонаноелектроніки; нанотехнологію отримання і спікання нанопорошків титанату барію для конденсаторів високої місткості на основі керамік; нанокомпозити для світловипромінюючих діодів; наноструктуровані каталізатори для спалювання метану в процесах газового очищення, а також знешкодження промислових і автотранспортних викидів. А ще – наноструктуровані біосумісні з кістковою тканиною людини керамічні композити на основі гідроксоапатиту кальцію і біоактивних фаз; дослідні зразки магнітокерованих наноносіїв лікарських препаратів для прицільної терапії в медицині; нові методи отримання наноматеріалів з високими міцністними і корозійностійкими властивостями шляхом інтенсивної пластичної деформації для потреб машинобудування, електроніки і медицини; пілотну лінію виробництва нанопорошків металоксидів для виготовлення зносостійких керамічних деталей машин і приладів; наноматеріали з високою стійкістю до абразивного зносу інструментів для прецизійної обробки матеріалів.

Вдалося організувати роботу у 120 проектах в організаціях НАН України по всій країні. Зокрема, в нанофізиці – це сучасна наноелектроніка, сучасні записуючі системи, сучасний комп'ютер, про який мріє людство. Маємо відповідні технології отримання плівок, різних гетероструктур, створення сучасних сплавів в наноструктурованому стані, покриттів, різних каталізаторів, нові батареї з хорошими робочими параметрами. Наприклад, новітні зварювальні середовища. Йдеться про те, що, розробляючи так звані наношарові системи, можна зварювати різні метали: мідь і залізо, титан і алюміній. Розроблено багато високоекономічних сплавів, які дозволяють економити електроенергію, аморфні стрічки в наноструктурованому стані, які вже застосовуються у виробництві побутових лічильників. Є розробки частин магнітометрів для космічних станцій – з метою зондування земної поверхні з орбіти. Інститут розробив технологію виготовлення порошків, з яких після пресування в умовах високого тиску можна виготовляти керамічні вироби високої

зносостійкості. В Україні є проблема з відкачуванням високоагресивних вод з шахт, оскільки певні деталі стираються і виходять з ладу приблизно через 7 місяців. Ці деталі замінили керамічними виробами, отриманими з нанопорошків, і вони продовжують працювати вже після закінчення 64 місяців. В Україні розробляються нові технології зменшення енерговтрат на різноманітних поверхнях, які піддаються тертю.

Дослідивши взаємодію біологічних об'єктів з нанопорошками, вчені виявили, що останні можуть ефективно діяти на білки, клітини різного походження, зокрема на онкоклітини. Це відкриває шлях до нових лікарських препаратів. Додаючи наночастки золота, срібла, міді, можна створювати препарати для лікування малокрів'я, гінекологічних хвороб, ран різного походження, інфекцій, викликаних золотистим стафілококом, який не лікується антибіотиками. Нанофармакологічний напрям зараз розвивається в співпраці з Національним медичним університетом імені О.О. Богомольця. В онкології дуже важливо доставити препарат безпосередньо в пухлину. Для цього маленьку наночастинку оксиду заліза покривають спеціальними сумішами, куди і входить протираковий препарат. Потім такий нанокомпозит вводять в кров'яне русло і, розташувачи зовнішнє джерело магнітного поля поблизу пухлини, локалізують ліки безпосередньо на ній. Таким чином, здійснюється цілеспрямована терапія в онкології, чим займається Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р.Є. Кавецького в співпраці з низкою інших організацій академії.

Ще одна проблема – заміна кісткової тканини. Можна створювати наноматеріали, їхні різні фрагменти (наприклад, частини черепа, окремі частини кісток), які є біосумісними з природними кістками. Те ж саме стосується виготовлення імплантатів зубів. Якщо з гідроксоапатиту кальцію зробити оболонку для металевих імплантатів, то щелепна кісткова тканина добре співіснує з ними. Зі зносостійкої кераміки можна сформувати зуби, які ніколи не зносяться, тобто вічні зуби.

Розробки українських учених знайшли своє втілення на практиці. Є ряд наукових розробок, які вже впроваджені у виробництво, зокрема, високонаповнені клейові нанокомпозиції типу «Мультиметал» для усунення ушкоджень кавітацій гідроагрегатів методом «холодного молекулярного зварювання»; магнітопроводи трансформаторів, телекомунікаційних систем, осердь вимірювальної апаратури; синтез кальцієвих гідроксоапатиту і фтороапатиту як біонаноматеріалів для медицини; установка для очищення висококонцентрованих стічних вод з використанням ультрадисперсних фаз гідроксидів заліза; технологія отримання нанодисперсного діоксиду цирконію для зносостійких сопел, плунжерів шахтних гідронасосів і маслостанцій; технологія виготовлення біоактивних нанокерамічних композитів «Синтекістка» для відновлення кісткової тканини після опе-

ративного втручання в хірургії. Отримано дозвіл Мінохоронздорів'я на застосування матеріалів в клінічній практиці.

Наукова група професора З.Д. Ковалюка, керівника Чернівецького відділення Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України, одна з небагатьох в Україні систематично проводить експерименти з дослідження графеноподібних 2D-кристалів. Графен був першим 2D-кристалом, експериментально одержаним у 2004 р. в Манчестерському університеті британськими вченими російського походження А. Геймом і К. Новосоловим. У співпраці з цими вченими створено новітні функціональні гібридні ван-дер-ваальсові наногетероструктури, зокрема, графен/багатошаровий InSe, що характеризується рекордним значенням фоточутливості (до 105 А/Вт).

В Україні нанотехнології знаходяться на етапі розробок, і їх ще дуже мало, але наша країна має усі необхідні передумови для того, щоб стати активним учасником світового процесу розвитку нанодосліджень і нанотехнологій, а, отже, – і гідним учасником нової науково-технологічної революції²³⁸.

Вирішальним для інноваційного шляху економіки України є розвиток основних напрямів біотехнологій. Реалізація біотехнологічних інновацій дає можливість розв'язання проблемних питань та вирішення актуальних завдань сільського господарства, сучасної медицини та фармакології, екології, виробництва біопалива та цілої низки інших галузей промисловості. До довгострокових пріоритетних напрямів розвитку біотехнологій в Україні належать:

- наукові основи відновлення навколишнього середовища, утилізації відходів за допомогою живих систем, розробка технологій біологічного відновлення та очищення води;
- оптимізація процесів отримання енергоносіїв (біопаливо, зокрема, біоетанол);
- розробка фундаментальних основ клітинних і генних технологій для створення новітніх препаратів медичного призначення (зокрема, діагностикумів і фармацевтичних препаратів);
- дослідження біологічно активних сполук природного походження з метою створення нових фармацевтичних препаратів;
- розробка методів клітинної та генної терапії захворювань;
- дослідження біохімічних і генетичних основ продуктивності сільськогосподарських тварин та рослин (пошук способів підвищення продуктивності за допомогою кормових добавок і біодобрив, розвиток наукових основ технологій захисту рослин, ґрунтів тощо).

²³⁸ Соціокультурний зміст новітніх мегатехнологій / В.І. Онопрієнко, Л.В. Рижко, С.М. Ягодзинський, Т.В. Бессалова, М.В. Онопрієнко, О.В. Живага, Н.О. Блажевич, Л.І. Єременко; за ред. В.І. Онопрієнка. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2016. – 352 с.

В Україні поки що рівень розвитку біотехнології, порівняно зі світовим, є невисоким. За оцінками експертів, обсяг виробництва українського сектору біотехнології на сьогодні не перевищує 20 млн. дол. США. Так, у фармацевтичній промисловості частка вітчизняного виробництва на ринку імунобіотехнологічних препаратів становить лише 9%, а сектор промислової біотехнології розвинутий ще менше. Сучасний стан біотехнології в Україні характеризується наявністю достатнього науково-технічного потенціалу, але слабко розвиненою інфраструктурою розроблення та впровадження біотехнологій різного призначення і нестачею кадрів міжнародного рівня. Щодо виробництва біомедпрепаратів, то сьогодні з 418 обов'язкових імунобіотехнологічних препаратів підприємства виготовляють лише близько 40 (9%), а із 62 препаратів мікробного походження, що належать до першочергових лікарських засобів, виробляють тільки 10–12 найменувань (19%).

Сьогодні на українському ринку лікарських засобів переважають імпорتنі пробіотики. Іноземні фірми займають понад 70% нашого фармацевтичного ринку в цій сфері. І лише близько 20–30% його залишається на частку українського виробника. Через такий стан справ на своєму ринку лікарських засобів Україна втрачає близько 3,5 млн. доларів на рік. Проте і в Україні є підприємства, які виробляють біофармацевтичні препарати. Для ефективного розвитку біотехнології у фармацевтичній галузі розпочато співпрацю України із зарубіжними організаціями, зокрема, у рамках Наукової програми НАТО-Україна, з фондом американської венчурної компанії «Draper Fisher Jarvet-son» (DFJ).

У секторі біоенергетики досягнення вітчизняних вчених створили вагомі об'єктивні передумови для організації в Україні виробництва рідкого біопалива як для потреб внутрішнього ринку, так і для експорту. На сьогодні українські біологи займають провідні позиції у створенні нової ефективної біотехнології отримання етанолу. Водночас, незважаючи на високий вітчизняний науково-технічний потенціал, досягнення науковців не мають широкого застосування, внаслідок чого виробництво біопалива в Україні не ґрунтується на новітніх технологіях і не забезпечує його реальної вартості та кількості.

Створення системи державних преференцій біотехнологічним підприємствам є ключовим питанням стимулювання інноваційно-інвестиційного процесу та чинником підвищення конкурентоспроможності економіки України. На думку експертів, інформаційно-комунікаційні технології, які є ядром V технологічного укладу, будуть продовжувати інтенсивно розвиватися протягом 2010–2020 рр., після чого чільне місце посядуть біотехнології VI технологічного укладу. У зв'язку з цим стратегічним питанням стимулювання розвитку інноваційних біотехнологій є створення в структурі Державного бюджету України (за прикладом країн ЄС) спеціального фонду, кошти якого спрямуватимуться на забезпе-

чення позитивних зрушень у використанні цих технологій відповідно до визначених пріоритетів державного інвестування. Суттєвою проблемою вітчизняної біотехнології є те, що на сьогодні з низки причин українські підприємства майже не мають виходу на світовий ринок. По-перше, біотехнологічний напрям є найдорожчим, по-друге, він передбачає найскладніші тривалі дослідження та клінічні випробування, по-третє, саме у сфері біотехнології знаходяться найбільш високо затратні процедури ліцензування й отримання дозволів для виходу на перспективні ринки, зокрема США і ЄС. За аналогією з промислово розвинутими країнами в Україні необхідно:

- створити спеціальний державний фонд для фінансування біотехнологічних досліджень і розробок;
- проводити державну інноваційну політику розвитку біотехнологій в Україні шляхом надання тим підприємствам, які займаються інноваційною діяльністю, системи преференцій і податкових пільг;
- визначити та сформувані джерела державного та приватного фінансування довгострокових пріоритетних напрямів розвитку біотехнології;
- організувати прямий зв'язок між освітніми, науково-дослідницькими організаціями і винахідниками та відомими компаніями щодо реалізації результатів українських біотехнологічних досліджень, наприклад, шляхом укладання договорів між науково-дослідними інститутами та створеними венчурними підприємствами та фондами.

Для відновлення спадкоємності в наукових дослідженнях в Україні варто створити нові напрямки підготовки спеціалістів та сприяти розвитку наукових досліджень у вищих навчальних закладах. Залучення біотехнологічних розробок уможливорює розв'язання актуальних завдань сучасної медицини, сільського господарства, фармакології, екології, низки галузей промисловості. Ефективний інноваційний розвиток сільського господарства неможливий без створення та впровадження сучасних методів біотехнології. Це зумовлено, зокрема, значним підвищенням попиту на продовольство у світі, стагнацією традиційних галузей в аграрному секторі. Причиною згаданих стагнаційних процесів є те, що традиційні методи та засоби виробництва вичерпали свій інноваційний ресурс, втратили економічну ефективність та, як наслідок, інвестиційну привабливість. Нова експериментальна технологія – генетична (або генна) інженерія, що заснована на конструюванні рекомбінантних ДНК поза клітиною (*in vitro*) та її розмноженні в клітинах мікроорганізмів, дає вченим змогу відбирати окремі гени, які відповідають за формування бажаних властивостей, впроваджувати їх у рослинну клітину і вирощувати рослину з заданими характеристиками. У багатьох аспектах це – не що

інше, як високотехнологічна версія традиційної селекції. Цей набагато ефективніший процес допомагає уникнути рекомбінації мільйонів генів, яка може призвести до формування у гібридів небажаних властивостей. Біотехнології вирізняються ще й тим, що дозволяють інкорпорувати у клітину одного виду гени, запозичені з клітини іншого виду, що неможливо здійснити засобами традиційної селекції. Застосування різноманітних біотехнологічних прийомів дозволяє підвищити врожайність сільгоспрослин, зменшити рівень захворювання та захистити рослини від шкідників, збагатити харчові рослини вітамінами та корисними мікроелементами.

Використання біотехнологій дозволяє також вирішити дві глобальні проблеми: зменшити використання пестицидів, що позитивно впливає на довкілля та якість ґрунтів, та забезпечити продовольчу безпеку, особливо в країнах, що розвиваються. В даній сфері найпріоритетнішим є: створення нових сортів сільськогосподарських рослин і тварин з використанням сучасних постгеномних та біотехнологічних методів; розроблення і впровадження методів геномної паспортизації для підвищення ефективності селекційно-плеємної роботи, технологій клонування плеємних тварин; виробництво біопрепаратів для рослинництва; виробництво кормових добавок для сільськогосподарських тварин; виробництво ветеринарних біопрепаратів. Характеризуючи сфери застосування нових біотехнологій у сільському господарстві, можна виділити наступні.

Біологічний захист рослин. Впродовж останніх 10 років методами біотехнологій вдалося створити нові покоління біологічних засобів захисту рослин, які за вартісними характеристиками можуть конкурувати з хімічними засобами захисту. В результаті спостерігається масштабне зростання об'ємів застосування біологічних засобів практично в усіх великих аграрних регіонах світу. Засоби біологічного захисту рослин дозволяють збільшити врожайність, зменшити втрати в рослинництві, впровадити інтегровані системи захисту рослин. Розвиток цього напрямку веде до значного зменшення хімічного навантаження на рослинництво, сприяючи довготерміновій конкурентоспроможності сектору.

Сорти рослин, створені з використанням методів біотехнології. На даний час в Україні не створюються сорти і гібриди нового покоління, стійкі до посухи, хвороб, гербіцидів, комах-шкідників і несприятливих умов середовища, з використанням постгеномних технологій (методи селекції, що ґрунтуються на використанні молекулярних маркерів) і генетичної інженерії, які широко використовуються у всьому світі. Без використання біотехнологічних інновацій сільськогосподарське виробництво буде залишатися високовитратним і програвати в конкурентоздатності зарубіжним країнам.

Технології молекулярної селекції тварин і птахів. Розвиток технологій молекулярної селекції зумовлений розробкою сучасних методів

аналізу геному, що дозволяють виявляти і проводити скринінг більшого числа мутацій (поліморфізмів), пов'язаних з рівнем розвитку економічно значимих селекційних ознак сільськогосподарських тварин.

Трансгенні і клоновані тварини. Трансгенні тварини в кілька разів продуктивніші, ніж існуючі методи отримання рекомбінантних білків і/або антитіл.

Біотехнологія ґрунту та біодобрива. Біотехнологія ґрунту за рахунок використання рослин, які містять необхідні бактерії, здатна суттєво покращити якість і продуктивність ґрунту без використання хімічних добрив чи зі значним скороченням їх застосування. Використання бактерій при переробці органічних відходів здатне суттєво прискорити і здешевити процеси створення органічних добрив.

Біопрепарати для тваринництва. Біологічні препарати для лікування, профілактики і діагностики захворювань тварин, отримані, зокрема, з використанням генно-інженерних методів. Кормовий мікробіологічний білок (кормові дріжджі) – це суха концентрована біомаса дріжджових клітин, яка спеціально вирощується на корм сільськогосподарським тваринам, птиці, хутровим звірам, рибі. Додавання кормового білка в корм різко покращує його якість і сприяє підвищенню продуктивності в тваринництві.

Переробка сільськогосподарських відходів. В переробці відходів сільського господарства і органічних відходів харчової промисловості останнім часом все частіше застосовується технологія мікробіологічної конверсії. Технологія мікробіологічної конверсії справді всеїдна і використовує найрізноманітніші органічні відходи. В якості початкової сировини можуть використовуватися відходи, що залишаються після збору сільськогосподарських культур, відходи пивоваріння, відходи, отримані при переробці зерна, молока, фруктів, овочів, відходи м'ясопереробки і т. д. Завдяки такій технології можна переробляти навіть зіпсовані, заражені мікрофлорою відходи та відходи, що частково розклалися. Біоконверсія здатна відновити і покращити кормові якості недоброякісних відходів.

Біологічні компоненти кормів і преміксів. Сучасний рівень технологій годування сільськогосподарських тварин спирається на широке застосування біологічних складових (ферменти, амінокислоти, БВК, пробіотики та інше.).

В епоху глобалізації та інтенсифікації економічного розвитку нагальною проблемою стає задоволення постійно зростаючих потреб людства, особливо енергетичних, оскільки саме енергія є рушійною силою найрізноманітніших процесів, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності людини. На сьогодні у світі 35% енергетичних потреб покривається завдяки використанню нафти, 23% – вугілля, 21% – природного газу, 7% – ядерного палива. Усі ці ресурси є непоновлюваними. Мало того, за різними прогнозами, рентабельних енергетичних ресурсів лишилося не

так вже й багато: за нинішніх темпів видобування вугілля вистачить приблизно на 200 років, а природного газу, нафти та ядерного палива – на 40 років. Поновлювані енергетичні джерела (сонячна, вітрова, гідроенергія тощо) становлять у загальному балансі енергетичних витрат близько 14%, причому реальні можливості збільшення їх частки досить обмежені. Поряд з іншими способами енергозабезпечення дедалі актуальнішим стає пошук ефективних альтернативних джерел отримання відновлюваної енергії. Упродовж багатьох тисячоліть продукти фотосинтезу забезпечували існування життя на Землі. З огляду на різке зменшення запасів невідновлюваних видів палива використання біомаси для виробництва твердих, рідких та газоподібних видів палива набуває дуже великого значення. Ефективність акумуляції сонячної енергії біомасою становить від 0,8% (у польових умовах) до прогнозованих 5% (у разі забезпечення високого рівня агробіотехнологій). Ще з давніх часів саме цей вид палива був для людства основним джерелом енергії, і сьогодні його роль знову зростає, зважаючи на біоекологізацію життєвих умов на Землі та розвиток ефективних методів перетворення енергії зелених рослин на необхідні людині види енергії. Серед таких джерел варто, насамперед, відзначити перетворення через фотосинтез енергії сонця на корисну енергетичну сировину для виробництва різних видів біопалива (біоетанолу, біодизелю, біогазу, твердого біопалива тощо). Чимало в цьому напрямі вже зроблено в різних країнах світу. На сьогодні у структурі альтернативної енергетики світу енергія біомаси становить близько 13%. За прогнозами вчених, до 2040 р. частка відновлюваних джерел енергії сягне 47,7%, а внесок біомаси збільшиться до 23,8%.

В Україні є всі передумови для організації широкомасштабного виробництва біопалив, проте їх частка в енергетичному балансі країни залишається незначною. Враховуючи загальнонаціональну важливість

Автоматизований міні-завод для виробництва біопалива

проблеми зниження залежності нашої держави від імпортованих енергоносіїв, учені Національної академії наук України завжди приділяли цьому питанню значну увагу. За участю провідних фахівців було сформовано Концепцію цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Біомаса як паливна сировина» («Біопалива»), затверджену постановою Президії НАН України від 28.02.2007 № 56.

Проблема виробництва і використання біопалив є багатогранною, тому шляхи її вирішення лежать у кількох площинах. По-перше, це пошук та створення найефективніших джерел біопалив (переважно рослинних ресурсів). По-друге, розроблення сучасних технологій перетворення сировини на потрібні види біопалив, а також використання побічних продуктів. По-третє, пошук і опрацювання ефективних технологій отримання енергії, забезпечення економічного й нормативного супроводу використання біопалив. Саме розроблення цих напрямів і було головним завданням програми «Біопалива», у рамках якої виконано 51 проект за участю 20 установ з різних відділень НАН України. Комплексний підхід до вирішення проблеми дав змогу отримати вагомні результати, незважаючи навіть на значне скорочення фінансування. За результатами виконання програми «Біопалива» отримано 71 патент, 22 авторських свідоцтва на сорти, подано 31 заявку на винаходи, патенти, сорти рослин, опубліковано 14 монографій і близько 200 статей, проведено понад 200 апробацій на міжнародних і вітчизняних науково-практичних конференціях та семінарах. З метою забезпечення постійного науково-технологічного супроводу процесу виробництва біопалив у державі, зокрема в частині впровадження новітніх технологій біоенергоконверсії для отримання біопалива і розширення його використання, послаблення залежності України від імпорту енергетичної сировини, було розроблено проект Концепції цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Біологічні ресурси і новітні технології біоенергоконверсії» на 2013–2017 рр., затвердженої Президією НАН України 20.03.2013 р.²³⁹

Проміжні результати досліджень та інші роботи з цього напрямку було представлено на науковій конференції «Біологічні ресурси і новітні біотехнології виробництва біопалив», яка відбулася 9–10 вересня 2014 р. у Києві на базі Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка (НБС) НАН України (організатори конференції – Державна установа «Інститут харчової біотехнології та геноміки НАН України», НБС НАН України та Українське товариство клітинних біологів та біотехнологів). На сьогодні у світі вже досить добре визначено пріоритетні культури, які можуть слугувати цінними джерелами біопалив. Однак залежно від регіону та географічного положення тієї чи іншої країни вибір ефективних сировинних ресурсів для отримання біопалив має свою специфіку. В Україні

²³⁹ Онопрієнко В. Україна: світ науки, інженерії та натхнення / В. Онопрієнко // Науковці України – еліта держави. – Вип. V. – Київ: Логос-Україна, 2017. – С. 18-35.

також проведено масштабні роботи з оцінювання її біоенергетичного потенціалу, проаналізовано можливості аграрного сектору щодо джерел виробництва біопалив. Це, насамперед, побічні продукти виробництва сільськогосподарської продукції, а також вирощування цільових енергетичних рослин. Загалом енергетичний потенціал біопалив в Україні оцінюють у 27 млн. т умовного палива на рік. Біоетанол є одним із найважливіших продуктів сучасної біоекономіки. Приблизно 85% світового виробництва рідкого біопалива припадає саме на нього.

В Україні є великі перспективи розвитку виробництва біоетанолу та ринку його використання. Щорічне споживання бензину в країні становить близько 5 млн. т. З початку 2014 р. законодавчо передбачено заміну частини (5% – близько 250 тис. т бензину на рік) автомобільного пального на біопаливо. Наразі в Україні немає сировини нехарчового призначення для виконання цього завдання, при тому що потреба в біоетанолі для внутрішнього споживання становить 150–250 тис. т на рік, а собівартість 1 л українського біоетанолу з кукурудзи – 4–5 грн. (у цінах 2013 р.). Останнім часом на шести спиртових заводах ДП «Укрспирт» було розпочато промислове виробництво цього виду біопалива, заплановано довести обсяги випуску до 200 тис. т на рік. Досить вагомою мотивацією для подальшого розвитку цього напрямку є зняття державної монополії на виробництво біоетанолу. Однією з найперспективніших для України біоенергетичних культур для виробництва біоетанолу є сорго цукрове. Його вирощують також з метою отримання високоврожайної біомаси для виробництва біогазу. Для північного регіону України постає питання вибору високопродуктивних скоростиглих сортів сорго цукрового, тому створення високоадаптивних урожайних сортів цієї культури зі значним вмістом цукрів та великим кінцевим виходом біоетанолу є надзвичайно актуальним завданням. Біодизель поступово стає одним із найважливіших видів біопалива. До 2020 р. у Європі, Бразилії, Індії та Китаї частка біодизелю в загальному обсязі автомобільного пального може досягти 20%. У разі активної державної підтримки галузі, створення сприятливого інвестиційного середовища і системи оподаткування виробництва цей показник може виявитися навіть вищим. Нині близько 90% світового споживання біодизельного палива припадає на Європу, проте найвищими темпами біодизельна галузь розвивається в США.

Науковці НБС НАН України одними з перших в Україні розпочали систематичне вивчення потенційних енергетичних рослинних ресурсів з метою їх використання для отримання різних видів біопалив. Ще на початку 1990-х р. було проведено дослідження з мобілізації та оцінки перспектив застосування різних рослинних ресурсів в енергетичних цілях. Слід зазначити, що на сьогодні співробітники сформували генофонд енергетичних рослин різного напрямку використання, який за своїми масштабами є одним із найбільших у Європі. Аналіз біологічних ресурсів

для виробництва біопалив в Україні свідчить про те, що використання альтернативних джерел має великі потенційні можливості для істотного поліпшення енергозабезпечення держави. Особливо перспективними для виробництва біопалив є побічні продукти аграрного виробництва та лісового господарства. Разом з тим, чільне місце посідає культивування цільових енергетичних рослин різного напрямку використання. На сьогодні в Україні створено одну з найбагатших колекцій енергетичних рослин та їх високопродуктивних сортів. За енергетичним потенціалом ці рослини можуть успішно конкурувати з найкращими світовими аналогами і забезпечувати високий вихід умовного палива та енергії.

Для України питання організації вітчизняного виробництва біопалив з кожним роком стає дедалі актуальнішим. Держава має повною мірою використовувати альтернативні джерела для забезпечення економіки паливом та енергією, які б не залежали від зовнішніх постачань сировини і були відновлюваними. З огляду на незначні масштаби виробництва власних біопалив можна стверджувати, що сучасний стан цієї галузі аж ніяк не відповідає нагальності проблеми і потребує докорінного поліпшення. Зі свого боку вчені НАН України разом з іншими профільними науковцями створили цілу низку розробок, здатних активізувати розвиток цього напрямку, що сприятиме формуванню енергетичної незалежності держави. Наша держава щороку споживає близько 200 млн. т умовного палива і належить до енергодефіцитних країн, оскільки майже половину своїх потреб в енергоспоживанні вона покриває за рахунок імпорту (імпортує 75% природного газу та 85% нафти і нафтопродуктів), вартість якого щорічно зростає в ціні. Залежність від імпорту нафти більшість розвинених країн розглядає як проблему національної й енергетичної безпеки. Основною перевагою біопалива над своїми традиційними конкурентами – нафтою, вугіллям, газом і ядерним паливом, – є можливість його природного поновлення.

Україна має величезний потенціал для розвитку власного ринку біопалива, що набуває особливого значення в умовах нестабільності світової економіки, зростання цін на традиційні енергоносії та енергозалежності країн від імпорту вуглеводів. В Україні є всі необхідні умови для виробництва та реалізації біодизелю, вільні площі під вирощування зернових, олійних і спеціальних культур, науковий, технічний та кадровий потенціал для виробництва біопалив, зростаюча внутрішня потреба в біодизелі та біогазі. Все це дозволяє швидко нарощувати потужності з його виробництва. В аграрному секторі економіки України з давніх часів чільне місце посідали зернобобові, олійні культури та цукрові буряки. Вони не лише забезпечували внутрішні потреби, але й формували експортний потенціал країни. Ці сільськогосподарські культури є ефективною сировиною для виробництва біопалив. Європейські країни, перш за все, зацікавлені не в біопаливі, а в сировині для його виробництва, тобто енергетичних куль-

турах. На сьогодні динаміка експорту біопалива з України має тенденцію до збільшення, при цьому 88% усього біопалива, виробленого в Україні, йде на експорт і лише 12% використовується для внутрішніх потреб.

Нині у паливно-енергетичному балансі України біоенергетика становить лише 0,8% споживання енергоресурсів. Для прикладу, в ЄС частка відновлювальних джерел становить 7%. В Україні розроблено оригінальні схеми отримання біопалива, тому це є перспективою розвитку технологій 6-го технологічного устрою.

В Україні розроблена зварювальна технологія для з'єднання живих органів і тканин. Вона вперше у світовій хірургічній практиці застосована у клінічних умовах. Ще 1993 р., з ініціативи академіка Б.Є. Патона, працівники Інституту електрозварювання спільно з хірургами Інституту хірургії та трансплантології і лікарні «Охматдит» провели експерименти, які підтвердили принципову можливість отримання зварного з'єднання різноманітних м'яких тканин тварин способом біполярної коагуляції. В експериментальному відділі Інституту хірургії та трансплантології почалися систематичні дослідження перспективної технології, здатної зробити переворот у хірургічній практиці. Потім були експерименти на тваринах – кроликах, білих пацюках і свинях. У ході цих операцій відпрацьовувалися методики застосування зварювальної технології на різних органах і тканинах.

Тому, коли МОЗ України видав дозвіл на застосування зварювального обладнання в медичній практиці, хірурги вже були готові до клінічного освоєння методу. На сьогодні в Інституті хірургії та трансплантології виконано вже кілька сотень лапароскопічних операцій із застосуванням зварювальної технології. При застосуванні зварювальної технології, за свідченням хірургів, не зафіксовано жодного випадку післяопераційних ускладнень; досягається повна герметизація з'єднання у місці зварного шва і забезпечується асептичність; значно зменшуються крововтрати, час проведення операції, а також час перебування хворого під наркозом. Паралельно з продовженням дослідів, відпрацюванням техніки і технології операцій, розпочалися експерименти зі зварювання тканин видалених органів людини. Весь цей час інженерний

Б.Є. Патон та лікарі-хірурги під час хірургічної операції – електрозварювання живих тканин

супровід досліджень забезпечував колектив патонівців. Завдяки налагодженій спільній праці хірургів та електрозварників удосконалювалося зварювальне медичне обладнання. Головна заслуга фахівців Інституту електрозварювання в тому, що вони відпрацювали такі методики моделювання електричного струму, які забезпечують зварювання тканини із відновленням її структури, тобто дозволяють зберегти життєздатність тканини (органу).

Стратегія міжнародного співробітництва в глобалізованому світі

Борис Патон був одним з ініціаторів залучення академічної науки до радянського космічного проекту. Нині космічна галузь стала однією з ключових галузей національної економіки, а космічна діяльність України є складовою частиною міжнародних зусиль з дослідження та використання космічного простору. Досягненнями українських фахівців стало створення космічних апаратів «Січ-1», «Океан-О», АУОС та «Мікрон», ракетоносіїв «Зеніт-3SL», «Дніпро», «Циклон-3».

Нині Україна віддає перевагу співробітництву з Європейською комісією та Європейською космічною агенцією в рамках першої європейської космічної програми, а також участі в програмах «Аврора», «Галілео», GMES та FLPP (перспективні носії виведення). Українські підприємства задіяні в проекті «Вега» у співпраці з Європейським космічним агентством. ЄС і Україна домовляються також про співробітництво у питанні вивчення і реалізації архітектури наземної системи і дійшли тимчасового порозуміння щодо поширення системи EGNOS на територію України, використовуючи наземну інфраструктуру, яка складається з українських станцій контролю. Провідні європейські аерокосмічні підприємства виявляють живий інтерес до співробітництва з Південмашем в космічних проектах майбутнього: ракети-носії, супутники, космічні дослідження, гармонізація законодавства, виведення на орбіту тощо.

Здавна ведеться співпраця на рівні космічних агентств між Україною та США. США були одним з ініціаторів і головним джерелом фінансування в рамках створення проекту «Морський старт». Партнерами України в космічній сфері виступають ЄС, Китай, Республіка Корея, Японія, Єгипет та ін. Співробітництво з державами, які не володіють космічними технологіями, є ефективним засобом просування своєї продукції та послуг на об'ємному ринку. Україна успадкувала третину промислово-космічного потенціалу колишнього Радянського Союзу, це біля 30 установ, безпосередньо пов'язаних з космічною діяльністю, які включають в себе конструкторські бюро, промислові підприємства, військові об'єкти, дослідницькі інститути та інші організації.

Серед основних факторів негативного впливу, які впливають на ефективність роботи космічної галузі України, слід назвати: мізерне державне фінансування, орієнтацію на короткострокові цілі, значну недооцінку інтелектуального потенціалу, порушення спадковості наукових та технічних знань, надмірне скорочення оборонно-промислового комплексу, в якому зосереджувались вітчизняні космічні технології.

Викликами інноваційному розвитку космічної галузі також стали: слабка зорієнтованість фінансово-кредитної системи на підтримку інновацій, низький рівень результативності сектору наукових досліджень та розробок, відсутність дієвих економічних стимулів для розвитку інноваційного підприємництва, невідповідність існуючої системи органів управління космічною діяльністю завданням інноваційної економіки.

Серед позитивних факторів: наявність розгалуженої мережі науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, галузевих і територіальних наукових центрів; функціонування розвиненої системи фахової освіти; збережений науково-виробничий потенціал, що робить можливою участь України в міжнародних науково-технічних програмах. Глобальні політичні, економічні і технологічні зміни спричинили зміну умов функціонування космічної діяльності. В їхньому контексті космічна технологія стала економічним активом і надзвичайно цінним джерелом інноваційних ідей, які використовуються через широкий процес передачі тисячами компаній в різних країнах світу для виходу на світовий ринок з новими товарами, процесами та послугами. Непрямі наслідки використання космічної техніки, які раніше вважалися побічними продуктами НДДКР, все частіше розглядаються як основні результати, які можуть скласти важливий елемент промислової політики, що активно впливатиме на подальший розвиток ринку, економічне зростання, процес створення робочих місць та на забезпечення ефективності виробничих процесів.

Космічна діяльність України є складовою частиною міжнародних зусиль з дослідження та використання космічного простору. Дослідження космічного простору проводились здавна різними галузями астрономії, а з середини ХХ ст. здійснюються за допомогою космічних технологій, пілотованих космічних польотів та автоматизованих космічних апаратів.

Міжнародний проект
«Морський старт»

Початком епохи технологічного освоєння космосу можна вважати запуск першого штучного супутника Землі – Супутник-1, запущеного Радянським Союзом 4 жовтня 1957. Освоєння космосу було одним з напрямів суперництва між СРСР та США в холодній війні. Місце серед небагатьох країн світу, що мають власну космічну промисловість, визначає в наш час і рівень розвитку досліджень космосу.

З розвитком космонавтики змінилася тематика астрономічних досліджень, які швидко включилися в космічні програми досліджень. Так, Головна астрономічна обсерваторія (ГАО) НАН України проводить наукові дослідження за такими напрямками: позиційна астрономія та космічна геодинаміка; фізика Сонця й тіл Сонячної системи; фізика й еволюція зір і галактик; фізика космічної плазми; астрономічне та космічне приладобудування.

Обсерваторія займає провідне місце в Україні з досліджень обертання Землі й побудови координатних систем у космічному просторі, фізики фотосфери Сонця й тіл Сонячної системи, формування й еволюція зір і галактик та ін. Обсерваторія має тісні наукові зв'язки з багатьма астрономічними закладами України та світу. Вона була ініціатором і учасником міжнародних програм і проєктів, зокрема створення каталогу слабких зір та фотографічного огляду неба, спостереження комети Галлея, визначення варіацій глобальних характеристик Сонця, а також брала участь у підготовці та здійсненні космічних проєктів «ВЕГА», «ФОБОС», «КОРОНАС» та ін.

З 1991 р. ГАО координує діяльність установ України з проблеми координатно-часового забезпечення, бере участь у виконанні Державної космічної програми України та Державної екологічної програми. Державне космічне агентство України (ДКАУ) спільно з НАН України координує різноплановий комплекс космічних досліджень, що проводяться науковими організаціями різного профілю: університетами, установами НАН України та інших академій, відомчими організаціями та лабораторіями.

Дослідження Землі та навколосемного простору. Один з основних напрямів світової космічної науки – вивчення процесів у магнітосфері та іоносфері Землі, спричинених активністю Сонця. Виявлено суттєвий вплив космічної погоди на самопочуття людей, стан технічних систем у навколосемному просторі. Нагальним постає питання організації служби космічної погоди. Ряд наукових центрів України проводять скоординовані дослідження з метою створення наукової основи для її прогнозування.

ГАО НАН України займається вивченням сонячної активності шляхом спостережень з поверхні Землі, а також з борту космічних апаратів серії «Коронас». Діяльність фахівців Харківського і Київського національних університетів сконцентровано на дослідженні процесів в активних частинах сонячної атмосфери і розробці моделі сонячного вітру. В Інституті іоносфери НАН України та МОН України вивчається

механізм виникнення іоносферних штормів під час сонячних спалахів. Радіоастрономічним інститутом (РІ) НАН України проведено цикл спостережень в радіохвильовому діапазоні за викидами сонячної маси у міжпланетний простір. В Інституті космічних досліджень (ІКД) НАН України – ДКАУ виконано цикл робіт з дослідження нелінійних хвильових процесів у навколоземному просторі, впливу сонячних збурень на гео- і біосферу Землі; для надання громадянам даних щодо космічної погоди створюється відповідна інформаційна система. Проект «Варіант» (головний виконавець – Львівський центр ІКД НАН України-ДКАУ) присвячено вимірюванню електричних струмів та електромагнітних полів іоносферної плазми з борту супутника «Січ-1М» для прогнозу іоносфер. Учасники робіт – міжнародний колектив з Великої Британії, Польщі, Франції, Росії та України під науковим керівництвом українських вчених. Для реєстрації структури електричних характеристик космічної плазми підготовлено комплекс наукової апаратури. За період польоту супутника отримано та передано на Землю цінну наукову інформацію, проведено її обробку та інтерпретацію.

Проект «Іоносфера» (Львівський центр ІКД НАН України-ДКАУ) доповнює вивчення закономірностей і взаємодій у ланцюжку літосфера–атмосфера–іоносфера–магнітосфера Землі. Його основна мета – наземний і супутниковий моніторинг іоносферних параметрів, дослідження процесу передачі енергії від поверхні Землі в іоносферу через акустичний канал. Створено автомобільний акустичний випромінювач та наземний мобільний комплекс для вимірювання фізичних полів, теоретично обґрунтовано можливі механізми підсилення акустичних збурень в атмосфері, проведено комплексні експерименти в обсерваторії Інституту іоносфери НАН України – МОН України та наземно-космічний акустичний експеримент з французьким супутником «DEMETER». В результаті експериментів встановлено вплив акустичних збурень на процеси в іоносфері та верхній атмосфері Землі. Розроблено методіку організації моніторингу електромагнітного оточення МКС та програму досліджень, виготовлено апаратний комплекс в рамках космічного експерименту «Обстановка». Прикладними аспектами досліджень є прогноз землетрусів, розробка методів управління погодою.

Метою проекту *«Зондування»* (Науковий центр аерокосмічних досліджень Землі Інституту геологічних наук НАН України) є вивчення глобальних та регіональних змін довкілля на основі дистанційних методів, створення наукових основ та космічних технологій раціонального природокористування.

Для визначення оптимальних напрямів розвитку вітчизняних систем дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) створено методологію оцінки їх науково-інформаційної та соціально-економічної ефективності, розроблено науково-прикладні програми використання супутникових даних,

підготовлено низку державних стандартів в галузі ДЗЗ. З метою вирішення актуальних екологічних та природоресурсних задач відпрацьовано методи космічного моніторингу техногенного впливу на території, визначення стану та складу лісів, параметрів снігового покриву, вологості та вологозапасу ґрунтів сільгоспугідь, покладів вуглеводнів на шельфі, виконано експериментальні дослідження з моніторингу параметрів моря, розроблено тематичні карти для Національного атласу України. Виконано низку робіт в рамках участі України в міжнародних організаціях зі спостереження Землі.

Позаатмосферна астрономія та астрофізика. 2005 р. завершився масштабний міжнародний проект «Коронас-Ф», присвячений дослідженням Сонця з використанням фотометра «ДИФОС», створеного за участю спеціалістів ГАО НАН України. Отримано нові наукові результати щодо спектрів потужності коливань сонячного випромінювання, їх просторових і фазових властивостей. Дані орбітальних досліджень зіставлялися з результатами синхронних наземних спостережень. Отримані результати розширюють теоретичні та експериментальні уявлення фізики Сонця.

Метою міжнародного експерименту «Коронас-Фотон» (Харківський національний університет) є продовження комплексних досліджень Сонця на перспективному спеціалізованому супутнику та вивчення впливу сонячної активності в різних діапазонах довжин хвиль на електромагнітну та радіаційну обстановку довкола Землі. Українськими учасниками експерименту розробляється супутниковий телескоп електронів і протонів СТЕП-Ф для вивчення динаміки високоенергетичних заряджених часток магнітосферного та сонячного походження. Розроблено наукову програму досліджень. Виготовлено лабораторний та технологічний зразки телескопа, проведено стиковочні випробування технологічного зразка у складі космічного апарата. Ведеться виготовлення льотного зразка. В процесі виконання проекту розроблено та створено унікальні позиційно-чутливі кремнієві матричні детектори заряджених часток високих енергій.

Метою проекту «Інтерферометр» (РІ НАН України) є спостереження об'єктів ближнього та дальнього космосу за допомогою радіотелескопа РТ-70, який є однією з найбільших у світі антенних систем. Для підвищення інформативності телескопа в автономному режимі та в мережах радіоінтерферометрів з наддовгими базами (РНДБ) здійснюється його дооснащення та модернізація. Розроблено та впроваджено на РТ-70 нові елементи сучасного приймально-реєстраційного комплексу сантиметрово-дециметрового діапазонів хвиль, проводиться підготовка телескопа до нових перспективних досліджень (місія «Радіоастрон»). Виконано радіолокацію об'єктів Сонячної системи (планет, астероїдів, які наближаються до Землі), вивчено радіозображення галактичних та позагалактичних

джерел, здійснено картографування радіовипромінювання Галактики та побудовано карту радіояскравості досліджуваних областей неба. Проведено успішні експерименти з прийому телеметричних сигналів апаратів далекого космосу («Марс-Експрес» і «Розетта») та експерименти у рамках міжнародної РНДБ-мережі. Отримано дані спостережень каталогізованого «космічного сміття», вперше виявлено дрібні фрагменти «космічного сміття» на геостаціонарних орбітах.

Проект «Астро» (ГАО НАН України). Розробляються унікальні прилади для перспективних астрономічних досліджень. Створюється наукова апаратура – ультрафіолетовий статичний Фур'є-спектрометр та спектрометр-поляриметр – для російсько-українського космічного експерименту «Планетний моніторинг – Спектрометр-поляриметр» на борту МКС. Використання цих приладів дозволить вивчати властивості газово-аерозольного шару планетних атмосфер, безатмосферні тіла Сонячної системи, інтенсивність випромінювання Сонця в УФ-діапазоні, здійснювати моніторинг Землі. Виготовлено та випробувано макети ряду вузлів, блоків і оптичних елементів приладів, проводиться розробка програм і методик наземної обробки даних, виконано спостереження інфрачервоних спектрів земної атмосфери для визначення вмісту озону. Здійснено підготовку та виготовлення обладнання для проведення лазерного атмосферного комунікаційного супутникового експерименту. Реалізація результатів робіт матиме суттєве значення для дослідження природи кліматичних змін.

Космічна біологія, фізика невагомості, технологічні дослідження. В рамках проекту «Сегмент» (ВАТ «НВК «Курс» та кооперація інститутів НАН України) проводиться підготовка до реалізації на борту МКС циклу космічних експериментів (КЕ) для вивчення впливу невагомості на живі об'єкти, фізико-хімічні процеси та властивості речовин. Результатом робіт стане отримання принципово нових знань в галузі фізики, біології, медицини, а також створення перспективних космічних і наземних технологій.

Завдання проектів медико-біологічного профілю «Клітина» і «Космобіологія» (Інститут ботаніки НАН України) – вивчення гравічутливості живих істот на різних рівнях їх організації, механізмів адаптації до умов мікрогравітації, розробка космічного обладнання та біотехнологій. У цій області космічної науки Україна посідає одне з провідних місць у світі. У виконанні досліджень задіяно низку профільних організацій НАН України, АМН, університети. Серед результатів робіт – принципово нова наукова інформація щодо причинних зв'язків між змінами в клітинах і змінами на рівні організму в цілому. Вперше на рівні нанорозмірних підсистем кісткової тканини визначено механізми демінералізації кісток, що дозволяє на нових принципах розробляти контрзаходи для гальмування демінералізації кісткової тканини як в умовах невагомості, так і при

остеопорозі в земних умовах. Досліджено відповідь системи «вірус-рослина» на дію мікрогравітації, запропоновано нові моделі для вивчення її впливу на біологічні ритми в організмі людини, імунну та нервову систему, мікроциркуляцію крові. Розроблено технології культивування низки біоб'єктів для систем життєзабезпечення космонавтів в тривалих космічних подорожах. Отримані результати є основою для з'ясування біологічної ролі гравітації в існуванні та функціонуванні біосфери Землі, внеском у розвиток гравітаційної та загальної біології.

Системні дослідження. Їх метою є вибір пріоритетів космічної діяльності з урахуванням міжнародних тенденцій і специфіки України для обґрунтування стратегічного планування, підвищення ефективності роботи галузі. У рамках проекту «Система» (Інститут технічної механіки НАН України-ДКАУ) розроблено можливі сценарії розвитку космічної діяльності і космічні програми України. Відповідно до завдань розвитку технологічного потенціалу галузі систематизовано стратегічно важливі і перспективні космічні технології, розроблено заходи щодо їх впровадження. Новий імпульс розширенню космічних досліджень відбувся зі створенням спільних НКАУ і наукових центрів НАН України: Інституту космічних досліджень та Львівського його центру, Інституту технічної механіки, Наукового центру аерокосмічних досліджень Землі, Інституту геологічних наук та ін.

Втративши величезні інвестиції, які в умовах політичного протистояння надавалися державою за рахунок централізованого перерозподілу ресурсів з інших сфер економіки, космічна галузь відчула безпрецедентний науково-технологічний регрес, інвестиційну недостатність в сфері інноваційної діяльності, стрімке падіння соціального престижу. Ця деградація з надзвичайно високих технологічних позицій відбувалася на тлі стрімкого розвитку космічної діяльності не лише в США, але й в більшості країн ЄС, Китаї, Індії, Бразилії, Південній Кореї. Необхідність переходу від традиційних в минулому критеріїв суворої секретності та відокремленості, замкненості та військового спрямування НДДКР до менш визначених, але більш складних глобально-організаційних, інноваційних, фінансово-економічних та міжнародно-інтеграційних аспектів вплинула на істотні трансформації принципів та підходів в організації космічної діяльності в країнах – суб'єктах космічної діяльності. Позиціонування України в новій системі організації світової космічної діяльності є неможливим без її інтеграції в глобальний науково-технологічний та інноваційний простір. Ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що за останні 20 років стан космічної галузі України помітно ускладнився. Внаслідок скорочення бюджетного фінансування, втрати коопераційних виробничих зв'язків, зниження вітчизняного оборонного потенціалу статус України як космічної держави сьогодні важко порівняти з аналогічним статусом таких країн, як США, Росія, Китай.

Це ставить під загрозу стратегічні інтереси нашої держави в сфері науково-технологічної та інноваційної політики. Вивчення зарубіжного досвіду доводить, що державне регулювання космічної галузі, високі темпи фінансування наукових досліджень та інновацій в цій сфері, запровадження сучасних управлінських технологій на національному та міжнародному рівнях забезпечують зміцнення міжнародної конкурентоспроможності космічної галузі, вихід на світові ринки космічної продукції, зростання власних доходів національних підприємств. Розвиток венчурного бізнесу у космічній діяльності, підтримка інноваційного підприємництва в цій сфері сприяють зростанню темпів впровадження нововведень, динамічному розвитку високотехнологічних підприємств.

Космічна діяльність виступає мультиплікатором економічного зростання. Сучасний період глобалізації космічної діяльності в багатополарній світовій системі (принципи широкомасштабного міжнародного співробітництва, комерційного зиску, інтеграції та міжнародної безпеки) спрямовують її розвиток в загальному контексті цивілізаційних процесів (принципи забезпечення виживання людства, орієнтації на вирішення глобальних проблем, підвищення якості життя, глобальної безпеки). Слід відмовитися від «залишкового» принципу фінансування фундаментальних досліджень в космічній сфері, надавши йому статус захищеного рядка у бюджеті. Необхідний також механізм підтримки організацій, які акумулюють та спрямовують фінансові ресурси в інноваційні проекти з високим ризиком, починаючи з ранніх стадій розробки. Доцільним буде створення пріоритетних умов формування інвестиційних ресурсів для придбання підприємствами ефективних (у порівнянні з імпортними) вітчизняних технологій²⁴⁰.

Президент НАН України добре розуміє, що сучасна глобальна наука потребує міжнародної співпраці та інтенсивної комунікації. Серед прикладів – багаторічна співпраця українських фізиків з ЦЕРНом (Європейською радою ядерних досліджень). В ЦЕРНі, що розташований біля Женеви, на кордоні Швейцарії і Франції, побудований великий адронний колайдер, прискорювач заряджених частинок на зустрічних пучках, призначений для розгону протонів і важких іонів (іонів свинцю) і вивчення продуктів їх зіткнень. Колайдер є найбільшою експериментальною установкою у світі. В будівництві та дослідженнях брали і беруть участь більше 10 тисяч вчених і інженерів з понад 100 країн. Україна не брала участі у побудові самого колайдера, але долучилася до побудови двох детекторів колайдера CMS і ALICE. Вони збудовані, щоб аналізувати і вимірювати результати всіх експериментів, що відбуваються у Великому адронному колайдері. Інститут сцинтиляційних матеріалів НАН України

²⁴⁰ Дячук І.Д. Економічні імперативи космічної діяльності в умовах глобального середовища / І.Д. Дячук – Житомир: Вид-во Житомирського університету імені І. Франка, 2010. – 258 с.

постачав матеріали для побудови детектору CMS. Харківський науково-дослідний технологічний інститут приладобудування спроектував і розробив декілька десятків тисяч мікромодулів для внутрішньої трекової системи детектору ALICE. Все це відбувалося фактично без підтримки держави, завдяки науковому ентузіазму та тендеру від CERN, який виграли українські вчені та інженери. Лабораторія грід-технологій Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України бере участь у найамбітнішому фізичному експерименті на Великому адронному колайдері. Грідобчислення (англ. grid – сітка, мережа) – це форма розподілених обчислень, в якій «віртуальний суперкомп'ютер» представлений у вигляді кластерів, з'єднаних за допомогою мережі слабозв'язаних гетерогенних комп'ютерів, що працюють разом для виконання величезної кількості завдань (операцій, робіт). Ця технологія застосовується задля вирішення наукових, математичних задач, що вимагають значних обчислювальних ресурсів. Грід-обчислення використовуються також для вирішення таких трудомістких завдань, як економічне прогнозування, сейсмоаналіз, розробка та вивчення властивостей нових ліків.

* * *

Україна зберегла значний потенціал і традиції досліджень в різних галузях науки, але технологічна база науки потребує докорінної модернізації. Без створення сучасних лабораторій міжнародного рівня важко говорити про входження в європейський і світовий науковий простір. Це – найважливіший виклик глобальної науки, яка формується на наших очах.

Зміст

ВСТУП.

Заснування і розвиток Академії наук України
як державотворчий чинник.....3

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ (1918-1919):
фундатор Української академії наук.....30

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ (1919-1921, 1922):
відстоюючи державний статус Академії наук.....63

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО (1921-1922):
під гнітом більшовицьких репресій.....77

ВОЛОДИМИР ЛИПСЬКИЙ (1922-1928):
на шляху до планових завдань і радянізації,
або як Академію вчили слухняності.....104

ДАНИЛО ЗАБОЛОТНИЙ (1928-1929):
«великий перелом» в Академії наук.....134

ОЛЕКСАНДР БОГОМОЛЕЦЬ (1930-1946):
зусилля Академії наук для вирішення завдань
індустріалізації та перемоги у війні.....147

ОЛЕКСАНДР ПАЛЛАДІН (1946-1962):
кроки академічних інститутів до переднього краю
світової науки.....158

БОРИС ПАТОН (1962 – по сьогодні):
вершини ефективності академічної науки України;
подвиг заради збереження і прогресу Академії наук
у період кризи в суспільстві та стагнації.....177

Content

INTRODUCTION.

Establishment and development of the Academy of Sciences of Ukraine as a state-building factor.....	3
VOLODYMYR VERNADSKY (1918-1919): founder of the Ukrainian Academy of Sciences.....	30
OREST LEVYTSKY (1919-1921, 1922): maintaining the public status of the Academy of Sciences.....	63
MYKOLA VASYLENKO (1921-1922): under the oppression of Bolshevik's repressions.....	77
VOLODYMYR LYPSKY (1922-1928): on the path to targets and sovietization, or how the Academy was taught to be obedient.....	104
DANYLO ZABOLOTNY (1928-1929): «grate change» in the Academy of Sciences.....	134
OLEKSANDR BOGOMOLETS (1930-1946): efforts of the Academy of Sciences aimed at solving problems of industrialization and winning the war.....	147
OLEXANDR PALLADIN (1946-1962): steps of academic institutions towards forefront of world science.....	158
BORYS PATON (1962 – to the present day): superlatives of the efficiency of academic science of Ukraine; achievement in order to maintain the Academy of Sciences during the crisis in society and stagnation.....	177

Президенти Академії наук України за 100 років її існування: Науково-організаційний внесок в прогрес фундаментальної науки / В.М. Гамалія, Ю.К. Дупленко, В.І. Онопрієнко, С.П. Руда, В.С. Савчук; за ред. В.І. Онопрієнка; НАН України; ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва». – Київ: ДП «Інф.-аналіт. агентство», 2018. – 214 с.

Національна академія наук України від самого свого заснування і по наш час була важливою ознакою нашої держави і в складних суспільно-політичних процесах ХХ століття відігравала роль системоутворюючого національного центру, сприяла консолідації суспільства та виявленню ресурсів його розвитку. В монографії показана діяльність її президентів Володимира Вернадського, Ореста Левицького, Миколи Василенка, Володимира Липського, Данила Заболотного, Олександра Богомольця, Олександра Палладіна, Бориса Патона в контексті завдань, що стояли перед українською державою і суспільством.

Presidents of the Ukrainian Academy of Sciences during 100 years of its activity: scientific and institutional contribution into progress of fundamental science [Gamaliya, V.M., Duplenko, Y.K., Onopriyenko, V.I., Ruda, S.P., Savchuk, V.S.; V.I. Onopriyenko (Ed.)]. – Kyiv: DP«Inf.-analit. agentstvo», 2018. – 214 p.

National Academy of Sciences of Ukraine was an important feature of our country starting from its foundation and till nowadays. In complex socio-political processes of the 20th century it had an essential influence as important system-forming national center, and also contributed to the consolidation of society and identification of resources for its development. The activities of its presidents Volodymyr Vernadsky, Orest Levytsky, Mykola Vasylenko, Volodymyr Lypsky, Danylo Zabolotny, Oleksandr Bogomolets, Olexandr Palladin, Borys Paton in the context of the purposes of Ukrainian state and society were shown in this monograph.

Наукове видання

ПРЕЗИДЕНТИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ЗА 100 РОКІВ ЇЇ ІСНУВАННЯ

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВНЕСОК
В ПРОГРЕС ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ НАУКИ

Віра Гамалія
Юрій Дупленко
Валентин Онопрієнко
Світлана Руда
Варфоломій Савчук

Видано коштом авторів

Підписано до друку 01.03.2018 р. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 12,55 Обл.-вид. арк. 17,01.
Тираж 300 екз. Зам. № 7.

ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”
01601, Київ-1, вул. Еспланадна, 4-6, оф. 419-2.
Тел./факс (044) 287-03-79

Свідоцтво
про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавництв, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2881 від 21.06.2007 р.